

57779

591/10

52418

VILÁGTÖRTÉNET

1986 JUL 0 11

Föld Golyóbisa

'85/4

 Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Niederhauser Emil,

 szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

David Gaunt: Történelem és antropológia (folytatás)	3
Guy Bourdė – Hevré Martin: Az új történetírás, az „Annales” iskola örökőse	77

Juliusz Bardach: Országgyűlési követválasztás Lengyelországban a 16–18. században	100
--	-----

Janina Leskiewiczowa: A szejm és a kormány (Lengyel királyság, 1815–1830)	125
--	-----

Andrzej Ajnenkiel: Az 1919–1922. évi törvényhozó szejm és annak hatása a függetlenné vált Lengyelország politikai be- rendezkedésére és területi szervezetére	131
---	-----

Tájékozódás

Perry Anderson: Skandinávia és a feudalizmus	
Majoros István: Franciaország és a nemzetközi kapcsolatok rend- szere az első világháború előtti évtizedekben	142

Modern klasszikusok (ismertetések)

Fodor Éva: Lawrence Stone: Az arisztokrácia válsága (1558– 1614)	158
Dercze Zoltán: Georges Duby: Harcosok és parasztok a 7–12. században	

 A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
giumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–06162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8516120 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

DAVID GAUNT:

TÖRTÉNELEM ÉS ANTROPOLÓGIA*

(*David Gaunt: Memoir in History and Anthropology, Stockholm, 1982. 27–87.*)

5. Problémák a történelmi antropológiában

A történelmi módon író antropológusoknál bizonyos problémák is felmerülnek. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy az időt meglehetősen mechanikusan fogják fel. Robert Redfield, például, A kis közösség (*The Little Community*) című munkájában szinte azonosítja a földrajzot az idővel: a világ különböző részein jelentkező különböző közösségek számára a komplexitáshoz, vagy haladáshoz való fejlődés különböző fokait képviselik. Viszont sohasem beszél nyíltan a közösségeken belüli változásokról, s összehasonlító módszerével a történelmi evolúciónak sajátos képét adja a vándorló törzsektől az állattenyésztő népekig, a Yucatan falutól a svéd pre-indusztriális körzetig. Ugyanezzel a problémával találkozunk Ronald Frankenberg Brit közösségek (*Communities in Britain*) című munkájában is.

A történészeket gyakran az igézi meg az antropológusok munkáiban, hogy az utóbbiak meglepő és „paradox” magyarázatokat adnak az általuk vizsgált témákról. Nagyon kevés antropológus veszi szó szerint a dolgokat – a tréfás kapcsolatok halálosan komolyak, az örökösödési háborúk erősítik és nem gyengítik a nemzetet, a farsangok és szatírák a felszínen kritizálják a társadalmat, de a mélyben tulajdonképpen megerősítik azt, stb. Néha azonban előfordul, hogy ha az antropológus történelmet kezd írni, a „paradox”, bonyolult, finoman árnyalt mozzanatok eltűnnek. Ezek helyett, az egész gondolkodási módot vagy társadalmi szervezetet egy-két kulcstényezőre vezeti vissza. Egy jól ismert társadalomantropológus, Jack Goody, szinte mindig így jár el. Leírja például, hogy maga az írás tevékenysége miként vezet a mentalitásnak és az elvont gondolkodásnak olyan új formáihoz, amelyek elképzelhetetlenek az írástudatlan kultúrákban. Azt is leírja, hogy a mezőgazdasági technikák eltérései – például

* A tanulmány első részét a *Világtörténet* 1984/2-es száma közölte.

a kapa és az eke használata az afrikai mezőgazdaságban – miként vezettek az öröklési és rokonsági rendszerek eltérő formáihoz. Nem akarom azt állítani, hogy Goody teljes mértékben téved a fenti dolgokban, csak azt szeretném kimutatni, hogy oly módon egyszerűsíti le a magyarázatát a történeti változásról, amely elképzelhetetlen lenne egy antropológusnál, aki a társadalomról egy bizonyos időpontban ír.

Őszintén el kell ismerni, hogy egy sor történész is megérdemelné a kritikát. Náluk számos esetben az antropológiai fogalmak és eredmények használata mindenféle módszer és mélyebb belátás nélkül történik. Számukra az etnográfia az esettanulmányoknak olyan bősz kincstárát alkotja, amelyből ki lehet ragadni egy csokor analógiát arra a jelenségre, amelyet történetileg vizsgálnak. A jobban ismert analóg esetből vonva le következtetéseit, számos történész elkerüli az általa vizsgált különleges helyzet mélyebb elemzését. Le Roy Ladurie könyve, a *Montaillou* ilyen problematikus munka. Egész eleganciájában túlzottan függ lenyűgöző forrásaitól. A dolgok többsége magától adódik. Ladurie forrásának epizódjait különböző értelmes kategóriákba csoportosítja. Beszél a háztartásról, a vagyon felhasználásáról, a testről, a különböző szenvedélyekről és gyöngéd érzelmekről és így tovább. Az a benyomásunk, hogy egy antropológus írja népének etnográfiáját. Ladurie valóban gyakran mondogatja, hogy a történész legyen egyben antropológus is. A *Montaillou*-ból nem hiányzik az antropológiai fogalmak és szemléletmód használata – de ezek egy intellektuális tükrözési trükk révén jelentkeznek.

Ladurie egységeket ragad ki az etnográfiából – egy epizódot itt, egy analóg magatartást ott – mindezt kontrasztok teremtésére, vagy arra, hogy megerősítse az olvasók meggyőződését, hogy valamikor régen ezen félreeső falucska lakói végül is teljesen emberi módon viselkedtek. Ezt úgy éri el, hogy a furcsa magatartásokat szembeállítja alternatívan nagyon hasonló magatartásokkal és összekapcsolja ezeket egy 14. századi józan ész-magyarázattal, amelyeket inkvizíciós tanúságtételekből olvasott ki. Az antropológiai látásmódot szűken csak arra alkalmazza, hogy hozzájusson egy olyan irodalmi impresszióhoz, amely bizonyítja, hogy a montaillou-i életről adott képe nagyon valószínű.

Az etnográfának ilyen analógikus felhasználása a történészek körében egyre terjed. Én is így jártam el Lakosság, természeti erőforrások és helyi társadalom (Population, Natural Resources and Local Society – *Peasant Studies* 1978) című cikkemben, de egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy e módszer segít-e a vizsgált társadalmak akár antropológiai,

akár történeti megértésében, különösen akkor, ha egy ügyes analógia megakadályozza a szerzőt abban, hogy mélyebben behatoljon a kutatott specifikus kultúrába.

A következő példánk Barrington Moore történész és szociológus munkája arról, hogy egyes európai országokban a munkásosztály miért volt olyan passzív az elnyomással szemben és miért fogadta el más osztályok dominanciáját. Igazságtalanság (*Injustice*, New York. 1978) című könyvében lényegi háttérként bemutat egy sor primitív kultúrát, az indiai kasztrendszer és foglyokat koncentrációs táborokban annak bizonyítására, hogy az igazságtalanság érzése mindenütt jelen van, hogy egyetlen nép sem olyan barbár, hogy ne rendelkezne ezzel az érzéssel, hogy egyetlen népet sem lehet annyira elnyomni, hogy elveszítse a morális igazság érzését. Ez nem túl nagy eredmény egy olyan vastag kötettől, amely olyan problémával foglalkozik, amelyet a legtöbb ember minden további mélyreható meggyőzés nélkül egyetemesnek fogad el. A kérdésfeltevés nem rossz, de alig áll kapcsolatban a könyv alapvető témájával, hacsak az nem, hogy az európai munkásosztályok – ha valaki eddig másként gondolta volna – szintén rendelkeztek az igazság érzésével, s ezt meg lehetett sérteni.

Az etnográfia használható nagyon általános emberi magatartások megállapítására – ha az absztrakciós szint elég magas. Pontosan erre törekedtek a társadalom-antropológusok funkionalista korszakukban, amelyet mára már elvetettek. Nem hiszem, hogy a történészeket jobban segitené ez a megközelítés, mint ahogyan az antropológusokat segítette.

Az egyik fő területe a történeti-antropológiai kutatásoknak a kozmológiákkal vagy világnézetekkel foglalkozik – tulajdonképpen egész népekre vagy társadalmak egyes részére jellemző gondolkodási típusokkal. Franciaországban ezt a területet „*mentalitás*”-történetnek nevezik, s ennek kutatása nagyon elterjedt.

A *mentalitás-történet* gyakran a gondolkodás egyes vonatkozásaira, vagy egyes gondolati csokrokra koncentrál – például a mágiáról, a halálról, vagy a gyerekeknek a társadalomban betöltött helyéről kialakított elképzelésekkel. Futólag meg lehet itt említeni néhány jól ismert történeti munkát: a mágia területéről: Keith Thomas: *Vallás és a mágia alkonya* (*Religion and the Decline of Magic*, London 1971), Alan Macfarlane: *Boszorkányság a Tudor és a Stuart Angliában* (*Witchcraft in Tudor and Stuart England*, London 1970); a gyermekség fogalmának változásáról: Philippe Ariès: *A gyermek és a családi élet az ancien régime alatt* (*L'Enfant*

et la vie familiale sous l'ancien Régime, Paris 1960); a halálról: Michel Vovelle: Barokk pietizmus és dekrisztianizáció Provence-ban a XVIII. században (*Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, Paris 1973); Richard Cobb: Halál Párizsban 1795–1801 (*Death in Paris 1795–1801*, Oxford 1978); az eretnek vallási közösségek kozmológiáiról: Emmanuel Le Roy Ladurie: Montailou, oksztán falu 1294 és 1324 között (*Montailou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris 1975); Carlo Ginzburg: A sajt és a kukacok (*Il formaggio e i vermi*, Turin 1976). A fenti listát a sokszorosára lehetne növelni a „morális ökonomiákról” a „rituális tiltakozásról”, a „rites du passage”-ról, stb. írott tanulmányokkal, amelyeket feldolgozunk a tanulmányunkhoz kapcsolt mellékletben.

A kozmológiák tanulmányozása egyre terjed és ez egészen természetes. Az 1960-as években, sőt korábban is azzal az egyértelmű tendenciával találkozhattunk, hogy történelmet mindenekelőtt számszerűsíthető források alapján kell írni – gazdasági adatok, demográfiai arányszámok – s mindent, ami megszámlálható volt, megszámláltak. Ha kevés volt a forrás, akkor becslésekhez folyamodtak, s mindent, ami nem volt számítható, vagy mérhető, kihagytak. A legtöbb történész a „kvantitatív történetírás” évtizedei után úgy látta, hogy a mérhető csak azt írja le, mi történt, s csak ritkán szolgál válaszszal az olyan kérdésekre, hogy az emberek miért cselekedtek bizonyos esetekben. Röviden a „jelentés” problémája merült fel. Az oksági kérdések megválaszolásához ismernünk kell az emberek hitvilágát, attitűdjeit, tudását és így tovább – s ez az a pont, ahol a *mentalitás* története olyan elragadtatóvá válik.

Az, hogy kijelentjük, hogy ez a kutatási terület megigéző, nem jelenti azt, hogy problémamentes. A mai helyzetben minden jogunk megvan arra, hogy vegyes érzelmekkel rendelkezünk az ilyen kutatásokkal szemben. Számos úttörő munka, Ariès-é és Focault sok írása úgy általánosít, hogy ítéleteit nem eléggé bizonyítják a bemutatott források. Míg az ebben az irodalomban felmerülő ötletek és témák nagyon stimulálóak, igen sokszor a stimuláció a következő formákban jelentkezik: „Nagyon érdekes, de hogy tudja ezt bebizonyítani?”, vagy „Ez tényleg igaz?” és így tovább.

Felvetődik egy további probléma is, mint azt Hildegard Geertz kimutatta Keith Thomasnak a mágiáról szóló könyvével kapcsolatban: a történészek általában témáikat elszigetelve tárgyalták kutatásuk helyének és korának teljes világnézetétől. A mágiát például többé-kevésbé babonás cselekedetek sorozataként tárgyalták, melynek célja, hogy az egyén-

nek rövid távra előnyöket biztosítson. Ha így tekintjük a dolgokat, egy nyilvánvaló paradoxon jelentkezik: az emberek a mágiához fordulnak annak ellenére, hogy igen kevés esetben jár ez azzal a hatással, amit a mágiától elvárnak. Ez a paradoxon Thomas egyik fő témája. Geertz úgy véli, hogy a probléma pusztán a mágia rosszul körvonalazott a priori meghatározásából következik. Geertz helyette egy antropológikusabb megközelítést követel, olyat, mint amilyet például E.E. Evans-Pritchard alkalmaz az Azandek-ről, egy dél-szudáni népeességről írott munkájában. A boszorkányságba és a mágiába vetett hit „nem annyira az empirikus kipróbálásból ered, hanem abból a tényből, hogy egy bizonyos elképzelés kerül be a kulturális fogalmak általános rendszerébe, abba a hagyományos kognitív térképbe, amelynek terminusaiban a gondolkodás és akarat, a nyugtalanság és a vágy jelentkeznek. A valóságról alkotott zárt rendszereknek ugyanis éppen ez a jellemzője, hogy burkoltan egybekapcsolódnak egységei, teszi a boszorkányokról, a szerencsétlen napokról és hasonlóról kialakított elképzeléseket olyan ellenállókká a változásokkal szemben”. (A vallás és a mágia antropológiája – *An Anthropology of Religion and Magic, Journal of Interdisciplinary History* 1975. 84.)

Ez a viszonylag új felhívás a történészekhez, hogy a folklórt és a népi hiedelmek más jelentkezéseit egy totális kozmológia összefüggéseiben vizsgálják, kevés hatással járt, Jean Delumeau munkáját kivéve. Annak ellenére, hogy az etnológusok már nemzedékekkel ezelőtt feladták egyes kulturális elemeknek elszigetelt tanulmányozását, ma is találkozunk olyan történészekkel, akik egyetlen népmese vagy egyetlen típusú rítus fejlődését akarják feltárni.

A jövőben azonban elképzelhető, hogy egyre több kutató fog foglalkozni nemzetek vagy osztályok totális kozmológiájával. Ebbe az irányba mutató első kísérletnek tekinthető Orvar Löfgren-nek és Jonas Frykman-nak, a lundi etnológiai tanszék munkatársainak írása. Könyvük „A kulturált ember” (*Den kultiverade människan*, Stockholm 1979) kísérlet a burzsoá gondolkodás lényegi elemeinek ábrázolására e század fordulóján. Összekapcsolva a természetről, tisztaságról, otthonról és családról alkotott elképzeléseket, leírják a burzsoá városi Svédország kozmológiáját. 1981 januárjában tartottak egy konferenciát Lundban a kozmológiákról, és Ronny Ambjörnsson tervez egy tanácskozást a Rend és Káosz témakörben 1981-re Umeao-ban. Annak ellenére, hogy a néprajztudósok régóta hangoztatják, hogy a kulturális elemeket egy totális kozmológiában kell elhelyezni, ők sem túlzottan vonták le a logikus következtetéseket ebből a

követelményből. Inkább korlátok közé szorították kozmológia-képüket. A folklórban például ma egyszerre tanulmányoz valaki mindenféle öskultuszt, ahelyett, hogy a Grimm testvérek puttonyocska meséjének minden változatával foglalkozna. De egy folklórlista szinte sohasem kerül a népmese kultúráján kívülre.

A néprajzosoknak és a kozmológiák történészeinek rövidesen két nagy problémával kell szembenézniük. Az első az osztálykonfliktus – a társadalom sok csoportja saját specifikus kultúráját ugyanazon társadalom más tagjaival dialógusban vagy azokkal szemben alakítja ki. Így viszonyítanunk kell a munkásosztálybeli elképzeléseket a felsőbb osztályiakhoz, az absztinensekét az iszákosokéhoz, a burzsoáziáét valószínűleg mind a munkásosztályéhoz, mind az arisztokráciáéhoz, stb. A következő nagy probléma az idő – mikor osztályok konfliktusban állnak egymással, akkor tanulnak is egymástól – de a tapasztalati leckék sohasem érzetetik közvetlenül hatásukat, mindig van egy idő-elem, amelyet a hagyományos gondolkodási mód felgyorsít, vagy lelassít. Ez nem magának a változásnak a tanulmányozása, hanem, hogy Jacques Le Goff kifejezését használjuk, a „mutációké”. A kozmológiákat lassan fejlődő következtetéssorozatoknak kell tekintenünk, amelyek tényleges, tapasztalt konfrontációkon alapulnak. Ily módon talán úgy lehet a reformista szakszervezeteket nézni, mint helyes ítéleteket a forradalmi aktivitás hiábalóságáról a legtöbb társadalomban.

Mivel egy északi országban vagyunk, említenem kell két tudóst, akik kívül állnak azon a túlegyszerűsített sémán, amelyet felvázolok. Ők a szabályt erősítő kivételek, s valóban nagyon érdekes kivételek. Azonban elszigeteltek maradnak tudományos környezetükben és kevés követőjük akad.

Egyikük a finn néprajztudós, K. Robert V. Wikman, akinek a munkáját: Bevezetés a házasságba. Összehasonlító etno-szociológiai vizsgálat a házasság első lépcsőfokáról a svéd népesség szokásaiban (*Die Einleitung der Ehe. Eine vergleichende ethno-soziologische Untersuchung über die Vorstufe der Ehe in den Sitten des Schwedischen Volkstums*) nyilvánvalóan Malinowski és Edward Westermarck, a két antropológus óriás írásai inspirálták. Wikman műve udvarlási szokásokkal, ifjúsági kultúrával és a szexuális ismeretek elterjedésével foglalkozik, s sok ponton hasonló Natalie Davisnek Franciaországról írott művéhez. Wikman könyve, címe ellenére nemcsak a svédekkel foglalkozik, hanem összeveti az egész világ hasonló udvarlási szokásaival, s állandó kísérletet tesz arra, hogy még

a komplex kultúrák rítusait és szokásait is összekapcsolja gazdasági és ökológiai tényezőkkel. Ha figyelembe vesszük, hogy a könyv 1937-ben jelent meg, s a kutatásokat még jóval korábban végezték, akkor ébredünk rá igazán, hogy milyen egyedül volt Wikman abban az időben. Mostanában kutatásai nagyon fontosakká váltak a családtörténészek számára.

Wikmanhoz hasonló szellemű a svéd történész-szociológus Börje Hanssen, aki pályafutása végén néprajzos docens lett. Fő műve Dél-Svédország egy területéről szól és a következő alcímet viseli: *A társadalmi antropológiai kapcsolatok vizsgálata a 17. és a 18. században. (A study of social anthropological connections during the seventeenth and eighteenth centuries, 1952)*. Hanssen munkájának két jellegzetessége van: egyrészt az elméleti gondolkodás magasfokú önállósága, másrészt készsége olyan új kategóriák „feltalálására”, mint amilyen a „pogány-falusi kapcsolatok” (pagano-rural), a herilis szakasz (a házigazdához való tartozás szakasza), stb., továbbá különleges képessége van új források találásában és felhasználásában antropológiai és szociológiai jellegű kérdések megválaszolásánál. Még senki sem tudta az egyházi és adólistákat oly nagyszerűen felhasználni, mint ő a korajkori Skandinávia társadalmi különbségeinek leírásához. Ráadásul adatgyűjtése a különböző ökológiai régiók közötti kereskedelemről és áruforgalomról a mai napig egyedülálló.

Ezen utóbbi példák megvilágítják, miként lehetséges az antropológiai problémáknak a történeti munkákba való integrálása. Macfarlane, Wikman és Hanssen egyszerre végeztek hagyományos terepmunkát, levéltári kutatást és nem elégedtek meg a másodkézből kapott történeti információkkal.

A helyszíni kutatómunkát végző antropológusok újabb generációjánál erősebben jelentkezik a történelmi magatartás időbeli specifikumának érzése – szemben a durván evolucionalista gondolkodással. Mostanában bírálták meg Fredrik Barthot, aki egyik úttörője volt a történelemnek az antropológiai terepmunkával való kombinálásának, azt állítván róla, hogy nem elég történeti, mikor egy nyugatázsiai nép politikai vezetőiről ír. M.E. Meeker: Egy Dél-Ázsiai hősi korszak alkonya: újraolvasva Barthenak Swat-ról írt munkáját – *The Twilight of a South Asian Heroic Age: rereading of Barth's Study of Swat, Man* 1980, 682–701)

A legpontosabb megfogalmazása annak, hogy a történelem miért fontos a helyszíni kutatómunkát végzőknek, Renato Rosaldotól ered, aki Fülöp-szigeti fejedelemségekkel foglalkozott. Mikor lassan – egy évtizedes tanulmányozás után – felfogta, megértette az Ilongot történelmet,

társadalmukról alkotott felfogása, az ő szavai szerint „egészen váratlanul alapjaiban megváltozott”. A továbbiakban részletesen idézem őt: „A kronológia ... végre lehetővé tette számomra, hogy együtt lássam azon fejlődési folyamatok viszonyait, amelyeket korábban autonóm ciklusokként írtam le, felismerjem a kölcsönhatásokat látszólag elkülönült események között, melyek időben átfedték egymást ... Meg tudtam különböztetni például az életciklusok rendszerességének hatásait a történelmi pillanat véletlenszerűségeitől. Munkám is messze túlment a társadalmi struktúra vizsgálatán, s belekerültek azok a módok, melyek az Ilongot magatartást kulturálisan struktúrálták, intézményesen megalapozták s történetileg létrehozták ...

Az egyik fő következménye annak, hogy az Ilongot társadalmat egy történeti perspektívába helyeztem, az volt, hogy elszakadtam a klasszikus antropológiai gyakorlattól, azáltal, hogy strukturális összegzéseket használtam elemzési kiinduló pontként, s nem hagytam őket következtetésként betokosodni, mivel meggyőződésem, hogy a struktúrák, ebben az esetben a fejlődési ciklusok legalább annyira elősegítik, mint akadályozzák az emberi cselekedeteket”. (Ilongot fejevadászat 1883–1974: társadalmi és történeti vizsgálat – *Ilongot Headhunting 1883–1974: a study in society and history*, 18–20.)

A történelem és a társadalmi antrológia fejlődésének fokai meglehetősen tisztának tűnnek. Felmerülhet persze néhány probléma a mostani irányzat megítélését illetően. Ennek ellenére megpróbálok egy nagyon vázlatos leírást adni a fokozatokról – mely alól természetesen találhatunk kivételt is.

Első fázis

Antagonizmus, amelyben a történelemnek és a társadalom-antropológiának nagyon kevés köze van egymáshoz, sőt tudatosan szembeállítják őket a funkconalizmus elvein keresztül, s a magatartásnak teljesen eltérő formáival foglalkoznak. Ez a fázis megközelítően az 1920-as évektől a második világháború végéig tartott.

Második fázis

Lépések történnek az integráció irányába, ebben az időszakban egyes személyek – szemben a korábbi fázis funkconalizmusával – élénk elméleti érdeklődést mutattak az antropológiai kutatások időszemléletének kialakítására. Ugyanekkor néhány történész – de egyértelműen csak egy csekély kisebbség – elkezdte a mindennapi élet kutatását. Ez a fázis a világháború végétől az 1960-as évek elejéig tartott.

Harmadik fázis

A jóindulat korszaka, amelyben a történészek között az antropológiával szembeni, s az antropológusok körében a történelemmel szembeni elméleti akadályokat eloszlatták, a kutatók előreléptek és kutattak. A történészek saját antropológusai lettek, az antropológusok pedig saját történészeik. Egyik csoport sem törődött azzal, hogy mit csinál a másik tudományág, milyenek annak szempontjai, módszerei, tapasztalatai. Ugyanakkor írásaik lelkes fogadtatása eloszlatta a habozást. Ez a fázis az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek végéig tartott.

Negyedik fázis

Az integráció korszaka, amely éppen csak megkezdődött s ezért még gyermekcipőben jár, s amelyet a két tudományág párbeszéde jellemez. Akadnak olyan kutatók is, akik mindkét témában szereznek tudományos fokozatot. Erősen látható tendencia van arra, hogy a másik tudománynak ne csak a témáit egyék magukévé – hanem általában szemléletmódját is. Visszautasítják azt a felületességet, amellyel a történészek és az antropológusok a megelőző évtizedben a történelmi antropológiához közeledtek. Úgy vélem, ez nyilvánvaló lesz azon országokénti áttekintés egy részéből, amely összefoglalómat követi.

6. Országokénti áttekintés

Franciaország

Az 1980–81-es egyetemi év folyamán az *École des Hautes Études en Sciences Sociales* (EHESS) 14 különálló szemináriumot hirdetett meg az „*Anthropologie historique*” címszó alatt. Felsorolom őket, hogy láthatóvá váljék, milyen szélesen értelmezik Franciaországban a témát. Lényeges annak figyelembe vétele, hogy az alábbi lista nem tartalmazza az adott év összes olyan szemináriumát, amely összekapcsolja az antropológiát és a történelmet.

1. A középkori Nyugat történelmi antropológiája (J. Le Goff).
 - a. Elit kultúra és népi kultúra.
 - b. Szimbolikus rendszerek.
2. Középkori régészet és antropológia (J.-M. Pesez)
 - a. Anyagi kultúra a középkori Nyugaton.
 - b. Lyonban: A középkori falvak régészete.

3. A középkori Itália demográfiája és antropológiai története. (C. Klapisch-Zuber).
Házasság és hozomány a középkor végén.
 4. Franciaország etnotörténete (J. Goy).
Örökösödés és közösségi tulajdon a vidéki társadalom újratermelésében (18–20. század).
 5. Franciaország történelmi antropológiája (A. Burguière).
Rokonság és társadalom Franciaországban.
 6. A 15–20. századi Nyugat-Európa antropológiája és történelme (A. Burguière).
A család néprajzi kutatói.
 7. A hagyományos európai társadalmak vallási antropológiája (N. Belmont).
a. Népi tévhitek és babonák. b. A gyermekszülés antropológiája és népi nemzés-elméletek.
 8. Az élethez és a halálhoz kapcsolódó attitűdök. (P. Ariès).
A magánélet története: Átmenetek egy nem-specializált területről a közélet, a magánélet és a szakmai élet területére a ház, a sport, a munka, stb. fejlődése folyamán.
 9. Társadalomtörténet és az egészség története (J.-P. Goubert).
 10. Történelem és antropológia a Maghrebben. (L. Valensi).
A megszállók víziója: társadalomtudomány és gyarmatosítás.
 11. Identitás és akkulturáció (N. Wachtel).
Zsidó visszaemlékezések: A zsidók szóbeli archívumai Franciaországban.
 12. Az Andok-Amerika történelmi antropológiája (N. Wachtel).
a. Szimbólikus tevékenységek és társadalmi szervezet.
b. A családi struktúra fejlődése az Andokban és Közép-Amerikában a 15. században.
 13. Kína gazdasági antropológiája (M. Cartier).
a. Az egységes és a megosztott család: az örökösök közötti elosztás. b. A külföldi monográfiák
 14. A bantu nyelvet beszélő Afrika történelmi antropológiája (W. Randles).
Külső kapcsolatok a bantu nyelvet beszélő Afrikában a 15–19. században: mezőgazdaság, kereskedelem, politikai formációk, vallások.
- A fenti lista olvasójának kialakulhat az elképzelése arról, milyen

témákat tárgyalnak Franciaországban történelmi antropológia címszó alatt. A témáknak két típusa szerepel igen gyakran. Abszolút vezető helyet foglalnak el a szemináriumok a rokonsági kapcsolatokról, az örökösödésről és családról, melyek közé hét vagy nyolc (attól függően, hogy hová helyezzük Philippe Ariès szemináriumát) található a listán. A következő típus az, amely nem európai kultúrákkal foglalkozik, ilyet négyet találhatunk. Egészen újkeletű történelmi meghatározása a történelmi antropológiának: „*une histoire des habitudes: habitudes physiques, gestuelles, alimentaires, affectives, habitudes mentales*”, (André Burguière: A történelmi antropológia – L’anthropologie historique – in. J. Le Goff (szerk.): *La nouvelle histoire*. 45.) Azaz: a szokások története: a fizikai gesztusoké, étkezésé, érzelmeké, szellemi szokásoké.

Franciaországban régóta folyik az eszmecsere a társadalmi antropológia és a történelem között. Nagy szerepet játszik ebben az *Annales – Economies, Sociétés, Civilisations* című folyóirat, amelyet az E.P.H.E. ad ki Párizsban. Néhány évvel ezelőtt az *Annales* egyik titkára kiszámította, hogy az *Annales*-ban az 1970-es években megjelent cikkeknek egyharmada rendelkezett antropológiai tendenciával. (André Burguière: Az új *Annales*: A hatvanas évek végének új meghatározása – The New *Annales*: a Redefinition of the Late 1960-s – *Review* 1977, 195–206). Az *Annales*-nak számos tematikus száma volt általuk „antropológiai történelemnek” nevezett témákról.

Anyagi élet és biológiai magatartás (*Vie matérielle et comportements biologiques*) 1962.

Biológiai történet és társadalmak (*Histoire biologique et sociétés*) 1969

Nem-írott történelem (*Histoire non-écrite*) 1973

Történelem és antropológia (*Histoire et anthropologie*) 1974

Történelem és szexualitás (*Histoire et sexualité*) 1974

A halál körül (*Autour de la mort*) 1976

Franciaország antropológiája (*Anthropologie de la France*) 1976

Az Andok társadalmainak történelmi antropológiája (*Anthropologie historique des sociétés andines*) 1978

Természetesen sok olyan cikk jelenik meg más francia folyóiratokban is, amely kapcsolódik az antropológiához és történelemhez. Franciaországban nincs más általánosan elfogadott filozófiai meghatározása az „antropológiai történelemnek” mint az, hogy a tartalomnak antropológiainak kell lennie. A cikkeket a már említett szerkesztőségi titkár szerint három kategóriába lehet sorolni:

1. Nem-európai kultúrák klasszikus módszerű antropológiai vizsgálata.
2. A történelemben a mindennapi élet szokásainak vizsgálata mind a biológiai, mind a társadalmi magatartás szempontjából, különösen az étkezés és élelem kutatás.
3. Világszemléletek: „*mentalitások*”, folklór tanulmányozása, vagy a mítoszok strukturális elemzése.

Az én gondolkozásom számára ez az osztályozási rendszer túl széles – „bármely tanulmány, mely témájában, vagy megközelítési módszerében valami az antropológiától jövőt tartalmaz”, értéktelen meghatározás, mikor két olyan tudományággal foglalkozik, mint az antropológia és a történelem, amelyek mindketten a maguk totalitásában kísérik meg a társadalmat megmagyarázni.

Létezik valamiféle kontinuitás Franciaországban az antropológia és a történelem kombinálására irányuló modern törekvések és az *Annales* alapítói között. Marc Bloch: A csodásan gyógyító királyok (*Les rois thaumaturges*, Paris 1923) című műve a koronázás utáni királyi ceremóniákkal foglalkozik, amikor mágikusan meggyógyítják a görvélykórosokat (a betegség másik neve különben királyi baj). Ez Blochot egyenesen a folklórhoz és a rítusokhoz vezette, mint új eszközökhöz, amelyekkel vizsgálni lehet a királyság képét és azt a misztikát, amellyel a királyi hatalom beborította magát. Bloch: A feudális társadalom (*La société féodale* –1939–40) részleteiben inkább antropológikus, mint folklórikus – különösen azok a részei sikerültek, ahol az ember-vérontás közti kapcsolatokat, a hűbéresküt, stb. tárgyalja. A lap másik társszerkesztőjét, Lucien Febvre-t az eretnek vallási hitek és a boszorkányság érdekelte – amelyek ma az antropológiai történetírás legjobb műveket termő területei. Lásd A hitetlenség problémája a 16. században (*Le problème de l'incroyance au 16e siècle*) 1942 című munkáját. Febvre talán még Blochnál is többet tett a történészek folklór iránti érdeklődésének felkeltéséért.

Franciaországban lezajlottak bizonyos viták a történelem, az etnológia és a társadalomantropológia kölcsönhatásáról, s ezek érdekesek, mivel bemutatják azokat a problémákat, amelyek jelentkezését más országokban is várhatjuk. André Burguière egy 1977-es konferencián „Antropológia és társadalomtudományok az európai társadalmak tanulmányozásában” címmel adott egy áttekintést (ez megjelent a *L'Anthropologie en France-situation actuelle et avenir*, Paris 1978. 105–112 c. kötetben), amelyben néhány olyan történelmi munkát sorolt fel: Blochét, Le Roy Ladurie-ét, Dubyét, Le Goffét, Agulhon-ét s másokét – amelyek érdekelhették a

jelenlevő antropológusokat is, s ugyanakkor illusztrálhatták, hogy mi is tulajdonképpen a történelmi antropológia. Az előadást követő vita során viszont – mely alapvetően barátságos volt ugyan, s mindkét tudományág részéről számos ajánlat hangzott el az együttműködésre – eléggé bizonytalan érzések alakultak ki.

Isac Chiva (Társadalomantropológiai laboratórium – *Laboratoire d'anthropologie sociale*) például problémátikusnak tekintette a nem európai társadalmakra a társadalomantropológusok által kidolgozott fogalmaknak történészek általi használatát a történelmi Európára. Úgy vélte, hogy a rendelkezésre álló fogalmak többsége túlzottan általánosított, túl durva, stb. ahhoz, hogy alkalmazhatóak legyenek akár a múlt európai társadalmaira is. (uo. 113.) A figyelmeztetés teljesen jogos, mivel elképzelhető, hogy történészek könnyedén felkapnak antropológiai elképzeléseket és fogalmakat – például a rokonsági rendszerekről vagy a boszorkányságról és szilárd osztályozási rendszerként alkalmazzák őket, a nélkül, hogy pontosan megértenék e fogalmak keletkezését és tartalmi rugalmasságát. Sok antropológus és etnográfus figyelmeztetett arra, hogy a történészek mindaddig csupán amatőrök maradnak, míg túl felületesen gondolják el azt, hogy a történelmi antropológiának minek is kellene lennie.

Konkrét példa az ilyen álláspontkülönbségre Marc Augé antropológus kritikája Robert Mandrou-nak a boszorkányságról írott ismert könyvéről: *Bírák és boszorkányok Franciaországban a 17. században (Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle, Paris 1968.)* Augé szerint Mandrou rossz kérdéseket vet fel az anyaggal kapcsolatban, mivel nincs tisztában azzal, hogy mit is jelent tulajdonképpen a boszorkányság a nép számára, stb. Egy antropológus számára ez rossz könyv, annak ellenére, hogy témája következtében biztosan a történelmi antropológiának nevezett területhez tartozik. Augé kritikája: Szimbólum, funkció, történelem, az antropológia kérdései (*Symbole, fonction, histoire, les interrogations de l'anthropologie, 1979*)

A történelmi antropológia gyakorlatával szemben megmutatkozó franciaországi elégedetlenség részben strukturális eredetű és meg lehet szüntetni az etnológián és az antropológián belüli változtatásokkal. Az etnológia Franciaországban hagyományosan elhanyagolt és fejletlen volt. Csak az utolsó évtizedben keletkezett iránta valóságos köz- és kormányzati érdeklődés. Egy olyan centralizált országban, mint amilyen Franciaország, meglepő, hogy az etnológiának nincs országos intézménye. Éppen most azonban megindult egy ilyen kialakulásának folyamata (lásd: A fran-

ciaországi etnológia repertórium 1979. (*Répertoire de l'ethnologie de la France* 1979) – a kulturális és kommunikáció minisztérium (*Ministère de la Culture et de la Communication*) számára készített jelentés – és Franciaország etnológiája: szükségletek és tervek (*L'ethnologie de la France: besoins et projets*) ugyanezen minisztérium számára, mindkét munkát I. Chiva szerkesztette.)

Továbbá a társadalomantropológusok Franciaországban egészen mostanáig a kevésbé bonyolult kultúrákat tanulmányozták. Manapság viszont igen nagy az érdeklődés a komplex társadalmak tanulmányozása iránt, s ezeknek a kultúráknak történetük van, amelyet fel kell tárni a levéltárakból. Ez a két intézményi változás:

1. A francia etnológia felpeszűdése és professzionalizálódása
2. A társadalomantropológusok új érdeklődése a komplex kultúrák iránt elkerülhetetlenül a történészek és antropológusok jobb összhangjához fog vezetni.

Az antropológiát és történelmet kombináló francia kutatók akár kisebbségének felsorolása is nehéz és elismerést nem hozó feladat. A legkülönbözőbb munkálatok folynak, s mivel Franciaországban a történelmi antropológia definíciója igen széles, sokan, akikről ott úgy tartják, hogy történelmi antropológiával foglalkoznak, szükségszerűen kívül maradnak rendszeremen. Úgy érzem, hogy pusztán az, ha egy kutató az élelemmel és étkezéssel, családi struktúrával és mindennapi étellel foglalkozik, nem elég arra, hogy megkapja az „antropológus történész” címet. Ezért csak azokra a kutatókra térek ki, akik ténylegesen többé kevésbé dialógusban állnak a történelemmel és az antropológiával. Jól ismert természetesen Emmanuel le Roy Ladurie, az *Annales* egyik szerkesztője. A kérdések nagyon széles körével foglalkozik. Ez a többé kevésbé ökológiai-történelmi Languedoc-i parasztoktól (2 kötet *Les Paysans de Languedoc*, Paris 1966), mely az embernek és környezetének kölcsönhatásával foglalkozik Dél-Franciaországban a 16. és 17. században, egészen a *Montaillou*-ról, erről a középkori inkvizíció kezébe került eretnek faluról szóló könyvig (1975) terjed. A francia katonák fizikai antropológiájával is foglalkozott, lásd J.-P. Aron et al.: A francia újoncoszás antropológiája (*L'Anthropologie du conscrit français*, Paris 1972.) Mostanában egy könyv nagyságú tanulmányt írt a népi tiltakozási formákról, amelyeket a Languedoc-i paraszt-ság története egyik epizódjaként ábrázolt: A Romans-i karnevál – Gyertyaszentelőtől Hamvazószerdáig 1579–1580 (*Le Carnaval de Romans: de la chandeleur au mercredi des cendres 1579–1580*, Paris 1979). Ladurie

az a történész, aki a legszélesebben foglalkozik olyan témákkal, amelyeket általában az antropológiai történelemhez kötnek: viselkedéssel, élelemmel, ruházkodással, lakóhelyekkel, családi élettel, kultúrával, mezőgazdasággal, folklórral, rítusokkal, stb.

Ladurie nemzedékének néhány más tagját is meg kell említenünk: Jacques Le Goffot, Georges Dubyt, François Furet-t. A lista természetesen nem teljes. Röviden felsorolok néhány munkát és ezek témáit, csak, hogy éreztessem az ilyen típusú franciaországi kutatások mélységét.

Jacques Le Goff tanulmánykötetének címe: Egy más középkorért. Idő, munka és kultúra a Nyugaton (*Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident*, 1977) jelzi, hogy a szerző olyan csoportokkal foglalkozik, akik nem kerültek be a korszak hivatalos történetébe. Ez megköveteli az írott források kifacsarását, hogy láthassuk a csendes embereket – például a kereskedőket, időfelhasználásukat és elképzeléseiket a legitimált munkáról. Le Goff könyvének további érdekessége, hogy néhány szakaszt szentel az antropológia és a történelem viszonyának, amennyiben mindkettő hosszú időszakban vizsgálja a változásokat (lásd 338–347.), s ez meglehetősen szokatlan a francia történeti irodalomban.

Georges Dubyt nagyon érdekli a magatartások története. Ez kitűnik A történetírás gyakorlata (*Faire de l'histoire*)-ba írott fejezetéből. Könyve A középkori házasság (*Medieval Marriage*, Baltimore, 1978, a francia változat éppen most készül) olyan, a történészek számára új kérdéseket vet fel, mint a vérfertőzés és a poligámia. Bár ezek újak a történészeknek, régóta kutatási területét alkotják a társadalomantropológusoknak. A vérfertőzéssel kapcsolatos különleges attitűdöket használja fel az egyház és a népi kultúra közti konfliktusok ábrázolásához a középkor korai szakaszában, amelyek csak a 12. században oldódtak fel. Lásd még A kulturális szokások elterjedése a feudális társadalomban (*The Diffusion of cultural patterns in feudal society, Past and Present* 1968.)

Nathan Wachtel A legyőzöttek víziója (*The Vision of the Vanquished*, 1977, francia kiadás 1972) című könyve egy olyan típusú *mentalitás* történet, amelynek sikerül a társadalmi csoportok közötti különbségeket is beépítenie. A 16–17. századi perui indiánoknak a spanyol hódítókhoz való kulturális alkalmazkodását vizsgálja. Lásd még összefoglaló tanulmányát: Vad gondolkodás és akkulturáció (*Pensée sauvage et acculturation, Annales* 1971, 793–830.)

Két érdekes munka jelent meg a forradalmi ünnepek szimbolizmusáról: Mona Ozouf: A forradalmi ünnepség 1789–1799 (*La Fête*

révolutionnaire 1789–1799, Paris 1976) és Michel Vovelle: Az ünnep metamorfózisai Provence-ban 1750 és 1820 között (*Les Métamorphoses de la fête en Provence: de 1750 à 1820*, Paris 1976).

A családtörténet területén az antropológus történészek egy igen aktív csoportjával találkozunk, amely élesen elkülöníti kutatásait a nagyon is statisztikai demográfusokétól. Ezek közül válogatva: Jean-Louis Flandrin: Előző korok családjai: Rokonság, háztartás és szexualitás (*Families in Former Times: Kinship, Household, and Sexuality*, Cambridge 1979); Jean Cusenier és Martine Segalen: A családi élet ciklusa az európai társadalmakban (*Le cycle de la vie familiale dans les sociétés européennes*, Haag, 1977); Pierre Bourdieu: Házassági stratégiák a reprodukció rendszerében (*Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction*, *Annales E.S.C.* 1972, 1105–1127); Paul Veyne: A család és a szerelem a későrómai birodalomban (*La famille et l'amour sous le haut-empire Romain*, *Annales E.S.C.* 1978, 35–63); és még sok-sok szerző, akiket itt nem tudunk felsorolni.

Az egyik legérdekesebb terület, amelyen ma francia történészek és antropológusok dolgoznak: Franciaországnak, mint a komplex társadalom egy példájának rokonsági struktúrája. Több etnológus vizsgálja a falusi közösségekben nagyon is nyilvánvaló magatartást, ahol a családi kapcsolatok periodikusan újra létrejönnek (*rechainements d'alliance*). Lásd Martine Segalen (Musée national des arts et traditions populaires): Házasság és szövetség: a társ megválasztása egy eure-i közösségben (*Nuptialité et alliance: le choix de conjoint dans une commune de l'Eure*, Paris 1972) és legújabb könyvét: Férj és feleség a paraszti társadalomban (*Mari et femme dans la société paysanne*, Paris 1980). Vita zajlott ezen családi stratégiáknak a mai francia közösségekben való szerepéről a *L'Homme* 1970/3-as számában, melyben F. Zonabend, T. Jolas és Y. Verdier vettek részt.

Más antropológusok a családi kapcsolatokkal és az áruknak a családi tagjai közötti átadásával foglalkoznak. Ilyen Pierre Lamaison (Laboratoire d'anthropologie social du Collège de France), aki nagyon érdekes vizsgálatot folytat a Massif central déli részén; beszámolója a házasságkötési stratégiák egy komplex rokonsági rendszerben: Ribennes en Gevaudan 1650–1830 (*Les stratégies matrimoniales dans un système complexe de parenté: Ribennes en Gevaudan 1650–1830*, *Annales E.S.C.* 1979, 721–743). E területen dolgozó történész J.M. Gouesse: Rokonság, család és házasság Normandiában a 17. és 18. században (*Parenté, famille et mariage en*

Normandie aux XVIIe et XVIIIe siècles, *Annales E.S.C.*, 1972, 1139–1154). Lásd még André Burguière: Endogámia és faluközösség: házasságkötési gyakorlat Romainville-ben a 18. században (Endogamie et communauté villageoise; la pratique matrimoniale à Romainville au XVIIIe siècle, *Annales de démographie historique* 1979, 313–336), mely egy olyan falu esetével foglalkozik, ahol a házasságok többségeit olyan közeli rokonok között kötik meg, akiknek már diszpenzációt kell kérniük az egyháztól a vérrokonsági fokuk miatti tilalom alól. Hasonló kérdéseket tárgyal Dél-Olaszországban Gérard Delille a marseille-i egyetemről: Társadalmi osztályok és házassági kapcsolatok Salerno közelében 1550–1650 körül (Classi sociale e scambi matrimoniale nel Salernitano: 1550–1650 circa, *Quaderni storici*, 1976, 983–997).

Egy másik csoport, amelybe társadalomantropológusok és történészek egyaránt tartoznak, a gabona tartósításának történetét tanulmányozza. E csoport fő szervezője François Sigaut, egy történész, és már három konferenciát tartottak, a legutolsót 1980 novemberében. Néhány kollektív kötet már megjelent, vagy a nyomdában van: Hosszú távú gabonataralékok (*Les réserves de grains à long terme*, Paris 1978), A hosszú időre való gabonakonzerválás technikái (*Les techniques de conservation des grains à long terme*, Paris 1979). Ez utóbbi második kötete is készülében van. A gabonatermesztésnek és a vadászó és gyűjtögető életmódról a mezőgazdaságra való átmenetnek joggal forradalmi szerepet tulajdonítanak az emberiség történelmében. Kevésbé izgalmas, de legalább ilyen lényeges a begyűjtés, raktározás és a begyűjtött gabona biztosítása. Ezen funkciók társadalmi következményei alkotják a kutatócsoport munkájának lényegét. Ezek mind olyan témák, amelyekkel eddig sem történészek, sem antropológusok nem foglalkoztak. Lásd mindemellett Claude Meillassoux: Nők, magtárak és tőkék (*Femmes, greniers et capitaux*), Paris, 1975) című munkáját, mely a magtárak meghatározó szerepét vizsgálja az egyszerű kultúrák politikai, katonai és szexuális változásaiban.

Az utóbbi időben a társadalomantropológus Maurice Godelier bejelentette, hogy egy nemzetközi kutatócsoportot szeretne létrehozni, mely a munka szimbolikus és nyelvi megjelenítési formáival foglalkozna. A „munka”, „munkálkodni” és „munkás” szavaknak igen speciális értelmük van az iparosodott nyugati kultúrákban. Néhány más kultúrában a „munkának”, mint valaminek, ami elkülönül például a vallásos tevékenységtől, a sajátos fogalma hiányozhat. Godelier antropológusok, történészek, nyelv-

vészek és technológusok közös tevékenységére számít a munka fogalmának tanulmányozásánál. Lásd M. Godelier: A munka és megjelenítései: kutatási javaslat (Work and its Representations: a research proposal, *History Workshop Journal* 10, 1980, 164–174). Ez évi szemináriumába már felvesz témákat az ókori Görögországról, Kínáról, Japánról, Új-Guineáról, stb.

Egy másik francia csoport, bizonyos fokig párhuzamosan futva a korábban említettel, a politika nyelvét tanulmányozza: úgy tekinti ezt, mint egy kulturális konfliktus-típust az elit és a fejletlenebb köznyelvet használó egyszerű emberek között. Itt kell megemlíteni Michel de Certeau-Dominique Julia – Jacques Revel: A nyelv politikája / A francia forradalom és a tájnyelvek (*Une politique de la langue / La Révolution Française et les Patois* Paris 1975); Michel Foucault: A szavak és a dolgok (*Les mots et les choses*, Paris 1966); François Furet és Jacques Ozouf: Olvasás és írás (A franciák alfabetizációja Kálvintól Jules Ferry-ig) (*Lire et écrire (l'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry)* Paris 1977).

Maurice Agulhon többé-kevésbé egyedül áll a helyi Franciaország politikai kultúrájának tanulmányozásában. Tanulmányt készített a hatalomról a csoportok közötti viszonylatokban s arról, hogy ez miképp fejeződik ki a mindennapi kommunikációban. Lásd: Vezeklők és szabadkőművesek a régi Provence-ban (*Pénitents et francsmaçons de l'ancienne Provence*, Paris 1968) és a Köztársaság falun (*La République au village* Paris 1970) című írásait.

Fel szeretnék sorolni itt néhány olyan kutatót is, akik a *mentálitással* és a népi kultúrával foglalkoznak, s akik írásainak határozottabb antropológiai jellege van. Robert Muchembled (a lille-i III. egyetemről) a népi kultúra egyik legérdekesebb történésze a mai Franciaországban. Lásd: Népi kultúra és elit kultúra az újkori Franciaországban XV–XVII. század – (*Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe–XVIIe siècles)* Paris 1978), és azt a kollektív munkát, amelyet M.-S. Dupont-Bouchat-val és W. Frijhoff-al adott ki: Próféták és boszorkányok a Németalföldön a XVI–XVIII. században (*Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas XVIe–XVIIIe siècles*, Paris 1978). Egy másik, a népi *mentálitással* foglalkozó kiváló munka azokat az elemeket sorolja fel, melyektől az emberek az életben tényleg félnek: más fajok, boszorkányság, sötétség, pestis, az ördög, nők stb. Jean Delumeau: A félelem Nyuga-

ton a XIV–XVIII. században (*La Peur en Occident XIVe–XVIIIe siècles*, Paris 1978).

Antropológusok és történészek egyaránt használnak bírósági dokumentumokat olyan különleges esetek tanulmányozására, amelyek megvilágíthatják a magatartási szabályokat. A történészek közül említésre méltó Yves Castan: *Becsületesség és társadalmi viszonyok Languedoc-ban 1715–1780 (Honnêteté et relations sociales en Languedoc 1715–1780*, Paris 1970) című munkája, amely azzal foglalkozik, hogy mit is jelenthet a „becsület” valójában. Példája hatást gyakorolt Elisabeth Claverie antropológusra, aki a *Laboratoire d'anthropologie sociale*-ban dolgozik s a társadalmi tőke legfontosabb formájával – a családi becsülettel – foglalkozik. Lásd írását az *Annales* 1979 évfolyamában 744. és köv. oldalakon.

Egybehangzó vélemény szerint, mindeddig a legsikeresebb együttműködés antropológusok és történészek között az 1977-ben a macskazenéről tartott konferencia volt, erről a majdnem erőszakos szerenádról, melyet Európa egyes részein az újra házasulók elleni társadalmi szankcióként alkalmaztak. A téma következtében összejöttek a rituálék, nemzedéki konfliktusok, rokonsági kapcsolatok, stb. szakértői. A konferencia beszámolója még nem jelent meg, de néhány hozzászólást már külön publikáltak. Lásd például Christiane Klapisch-Zuber: *A középkori olasz Mattinata (The medieval Italian Mattinata, Journal of Family History, 1980, 2–27)*.

Egy másik közös kutatási irány a gyerekek elnevezésének vizsgálata, amiről az utóbbi időben rendezett szeminárium-sorozatot I. Chiva, A. Burguière és C. Klapisch-Zuber. Ezen szeminárium előadásai a *L'Homme* 1980-as évfolyamának utolsó számában jelennek meg.

Amerikai Egyesült Államok

A történelmi és antropológiai kutatások Egyesült Államok-beli valószínűleg legfontosabb központja az Institute for Advanced Study Princetonban, ahol Clifford Geertz régóta tart kutatói szemináriumokat. Geertz saját munkájának nyilvánvaló történelmi mélysége van, lásd például tanulmányát az indonéziai mezőgazdasági rendszerekről s a gyarmatosításnak ezekre gyakorolt hatásáról: *Mezőgazdasági visszafejlődés: az ökológiai változás folyamata Indonéziában (Agricultural Involution: the process of Ecological Change in Indonesia, Berkeley 1963)* és Egy indonéz város társadalomtörténete (*The Social History of an Indonesian Town, Cambridge, Mass. 1965*). A bonyolult kulturális viszonylatok vizsgálatára alkal-

mazott módszereinek többsége, melyek közül talán a „sűrű leírás” a legismertebb, igen vonzó a történészek számára. Az olyan történészek, mint például Lawrence Stone és Natalie Z. Davis erősen a hatása alatt állnak. Lásd R.G. Walters: Az idő jelei: Clifford Geertz és a történészek (Signs of the Time: Clifford Geertz and the Historians, *Social Research* 47, 1980, 537–556.)

Két olyan könyvet említenék itt meg, amelyeket a múlt évben antropológusok adtak ki. William H. Sewell jr.: Munka és forradalom Franciaországban. A munka nyelve az ancien régime-től 1848-ig (*Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848*, Cambridge 1980), amely azzal az – anyagi és nyelvi – szimbolikával foglalkozik, amelyben a francia forradalom után a munkás-követelések kifejezést nyertek. E könyv párhuzamosan fut az Ozouf, Vovelle és Agulhon által Franciaországban az ünnepekről, szimbolikáról és nyelvről írott tanulmányokkal. A legtisztábban Renaldo Rosaldo fogalmazta meg azt, hogy mit jelenthet az élénkülő történeti látásmód egy antropológus számára. Lásd Ilongot fejevadászat 1883–1974. Társadalmi és történeti tanulmány (*Ilongot Headhunting 1883–1974. A Study in Society and History*, Stanford 1980) című munkáját. A könyv nagyon világos, nemcsak annak elméleti megfogalmazásában, miért fontos a történelem az úgynevezett primitív társadalmak tanulmányozásánál, hanem módszertanilag is, mert bemutatja, miként lehet a történelmi mélységet feltárni terepmunkával még akkor is, ha az emberek nem akarnak olyan dolgokról beszélni, amelyeket maguk nem tapasztaltak.

Az Institute for Advanced Study-ban végzett kutatások valószínűleg a legszélesebb körűek egész Észak-Amerikában. Emellett azonban sok olyan antropológus van, aki történeti látásmóddal dolgozik. Legtöbbjük érdeklődési körének középpontjában a család fejlődése áll (a tulajdon átruházása, az otthoni csoportok struktúrája, rokonsági rendszerek), emellett ökológiai alkalmazkodással, kulturális és ideológiai egyediséggel, stb. foglalkoznak.

A szövegben már említettem Eric Wolf és John Cole könyvét az olasz tiroli Alpok két falujáról. Wolf kezdeményezte azt a nemrég megtartott konferenciát, amely a következő címet viselte: Paraszti termelés és a társadalmi rendszer fejlődése: interdiszciplináris konferencia a vidéki háztartásokról, osztályformálódásról és politikáról. Az 1980 áprilisában az iowai egyetemen megtartott konferencián számos antropológus és történész is részt vett. Emlékeztetnék rá, hogy Wolf és Cole két falu ökoló-

giai alkalmazkodásáról írt. Hasonló jellegű Robert McC. Netting (University of Arizona) kutatása egy a svájci Alpokban fekvő falu utolsó három évszázadáról. Felvázolja ezen falu mező- és tejjgazdaságának természeti korlátait, leírja azokat a követelményeket, amelyeket ezek a korlátok a háztartások termelésével és a munkaerővel szemben támasztottak és a demográfiai fejlődést. Bár még nem fejezte be könyvét erről a témáról, már nagyszámú cikket publikált. A legutolsó ezek közül: Egy hosszú lezármazási sorozat. Az apai ág több mint három évszázados fennmaradása egy svájci hegyifaluban (Eine lange Ahnenreihe. Die Fortdauer von Patrilineien über mehr als drei Jahrhunderte in einem schweizerischen Bergdorf, *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 1979, 196. és köv. lapok.) Lásd még: Mi volt közös a svájci parasztságnál: Megjegyzések a közösségi birtoklásról egy svájci faluban (What Alpine Peasants Have in Common: Observations on Communal Tenure in a Swiss Village, *Human Ecology* 1976, 134–146.) Netting Afrika nyugati részén végzett terepmunkát: Nigéria hegyi gazdálkodói – a Jos felföldi Kofyar kulturális ökológiája (*Hill Farmers of Nigeria-the Cultural Ecology of the Kofyar of the Jos Plateau*, Seattle 1968) és bevezető tanulmányt írt: Ökológiai megközelítés a kulturális vizsgálatokban (*The Ecological Approach in Cultural Study*, Reading, Mass 1972). 1981 őszén (a Wenner-Gren Foundation támogatásával) egy kis konferenciát szervezett a háztartás változásáról a történelmi időben.

Az ökológiai magyarázatok területének másik érdekes szerzője Ohn W. Bennett a St. Louis-i Washington egyetemről. Annak ellenére, hogy nagyon szűk elméleti sávon halad, a történelmi fejlődést beleszövi ábrázolásába. Lásd mindenekelőtt: Az ökológiai átmenet: kulturális antropológia és emberi alkalmazkodás. (*The Ecological Transition: Cultural Anthropology and Human Adaptation*, New York 1976).

Észak-Amerika családdal és rokonsággal foglalkozó antropológusai elkezdték a komplex háztartási rendszerek történeti változásának vizsgálatát is. E terület vezető kutatója Eugene Hammel, a Berkeley egyetemről, aki hosszú ideig együttműködött Peter Laslettel (Cambridge) a család, háztartás és rokonság vizsgálatában. Ő az elnöke egy egyetemek közötti kutatócsoportnak, amely történelmi demográfiával foglalkozva, Berkeley, Santa Cruz és Stanford tudósait fogja össze.

Hammel empirikus kutatásait a zadrugáról, azaz Szerbia nagycsaládjairól végezte, ennek történetét vizsgálta a középkortól kezdve. Lásd például: Háztartási struktúra a tizennegyedik századi Makedóniában (House-

hold Structure in Fourteenth-Century Macedonia, *Journal of Family History* 1980, 242–273), de erről a témáról írott műveinek jegyzéke valóban bámulatos. Hammel egyike azon kevés társadalom-antropológusnak, aki történelmi módon alkalmazza a forráskritikát, mikor dokumentumokat használ fel.

Másik érdeklődési területe, amely szintén a történelmi antropológiai kutatásokból ered, a számítógépes szimuláció a családtörténeti kutatások során. Ehhez szükségessé vált egy speciális demográfiai-társadalmi mikroszimulációs program kidolgozása, amelyet SOCSIM-nak nevezett el, s amely lehetővé teszi, hogy a háztartási struktúra időbeli változataira vonatkozó elméleti kérdéseket tegyünk fel a számítógépnek. A problémák a következő típusba tartoznak: „Egy adott demográfiai rendszer és adott kulturális preferenciák mellett, egy adott időpontban a családok hány százalékánál elképzelhető, hogy több, mint két generáció lakik együtt?” Az ilyen típusú kutatások első eredményeit publikálták Kenneth Wachter (egy számítógépes szakember) – Eugene Hammel – Peter Laslett: A társadalmi struktúra statisztikai tanulmányozása (*Statistical Studies of Social Structure*, New York, 1978). Ugyanezen tendenciába tartozó más írások: Kísérleti történelem (Experimental History, *Journal of Anthropological Research* 1969, 274–291.) és Bűn a villefranche-iaknál: a vérfertőzési tilalmak demográfiai hatásának mikroszimulációs vizsgálata (Vice in the Villefranchian: a microsimulation analysis of the demographic effects of incest prohibition, in: *Genealogical Demography*, New York, 1980, 209–234.). Az egyik legérdekesebb kísérlet az idősebb rokonok számával foglalkozik a közel jövőben: Az agg rokonság 2000-ben: az ifjúkori bűnök büntetése (The Kin of the Aged in 2000 A.D.: the Chicken Come Home to Roost, in S.B. Kiesler – J.N. Morgan – V.K. Oppenheimer (szerk.): *Aging: Social Change*, New York, kiadás alatt). A mikroszimuláció éppen csak elkezdődött, és további finomítások során nagy elméleti jelentősége lehet a lakosság keresztmetszetének vizsgálatában.

Röviden megemlítek még néhány, a rokonsággal és a családdal foglalkozó történeti munkát, melyeket amerikai antropológusok írtak. A nyugati part demográfia-történeti csoportjának tagja May N. Diaz (University of California, Santa Cruz), aki szülőhelyével, a svédországi Kalix-szal kezdett el foglalkozni, miután hosszú ideig végzett sikeres antropológiai kutatásokat Mexikóban. Az University of Massachusetts-en Amherstban van egy antropológus csoport, amely történeti-demográfiai kutatásokat végez. Joel és Barbara Halpern a zadrugát vizsgálták, lásd: Egy szerb falu

történelmi szemszögből (*A Serbian Village in Historical Perspective*, New York, 1972), s az általuk szerkesztett tanulmánykötetet: Válogatott írások a szerb faluról: A társadalmi struktúra a történelem, a demográfia és a szóbeli hagyományok tükrében (*Selected Papers on Serbian Village: Social Structure as Reflected by History, Demography and Oral Tradition*, Amherst, Mass 1977). Alan Swedlund a Connecticut folyóvölgy lakosságával foglalkozik: A Connecticut-völgy lakossága: ismertetés (Population Studies in the Connecticut Valley: prospectus, in R.H. Ward (szerk.): *The Demographic Evolution of Human Populations*, New York, 1976). Az a két történész, akiket ez a csoport befolyásolt, Peter Czap (Amherst College), aki most az orosz uradalmi háztartásokkal foglalkozik, és Andrejs Plakans (Iowa State), aki lett anyagban kutat. Plakansra valamivel később még visszatérek.

A társadalomantropológus Gerald Sider (College of Staten Island City University of New York) bekapcsolódott abba a történelmi vitába, amelyet E.P. Thompson kezdeményezett a plebejus kultúra szerepéről. Megpróbálta kimutatni, miként fejlődik a kultúra az időben annak során, ahogy a munkások saját és más osztályok reagálásait átéli, s azt, miképpen viszonyul mindez megint az árutermelés módjaihoz. Két nagyon érdekes cikket írt Újfundland történetéről: Karácsonyi álarcos játék és újév az újfundlandi Outportban (Christmas Mumming and the New Year in Outport Newfoundland, *Past and Present* 1976, 102–125) és Az összekapcsoló kötelékek: kultúra és mezőgazdaság, tulajdon és illem az újfundlandi falusi halászatban (The ties that bind: culture and agriculture, property and propriety in the New Foundland village fishery, *Social History* 1980, 1–40.).

Sider igen aktív résztvevője volt két kerekasztal konferenciának, amelyeket a történelemről és antropológiáról közösen rendezett a *Max-Planck-Institut für Geschichte* és a *Maison des sciences de l'homme*. A legutóbbi összejövetelen nagyon érdekes előadást tartott azokról az újfundlandi társas összejövetelekről, ahol élelmiszert lopnak (a zaba, the scoff): Családi szórakozás az éhező kikötőben: szokástörténet és konfrontáció a falusi Újfundlandon (Family Fun in Starve Harbour: Custom History and Confrontation in Village Newfoundland (kiadatlan kézirat, 1980 május). Történelmi kutatásain kívül, Sider terepmunkát végzett az amerikai keleti-part Lumbee indiánjai között.

A bennszülött (különösen Dél- és Közép-Amerika indiánjai) kultúrák antropológusai között egy „etnotörténelemnek” nevezett hagyománnyal

találkozunk, mely az Egyesült Államokban fejlődött ki és ezeknek az embereknek a múltját tanulmányozza. Az általam ismert utolsó áttekintés sajnos már közel tíz éves, lásd: Robert Carmack: Etnotörténelem: áttekintés fejlődéséről, definícióiról, módszereiről és céljairól (Ethnohistory: a Review of its Development, Definitions, Methods and Aims, in *Annual Review of Anthropology* 1972, 227–246.) Saját *Ethnohistory*-nak nevezett folyóiratuk is van.

Az antropológiai szemléletmódot alkalmazó történészek csoportja legalább olyan nagy és változatos, mint a történelmet író észak-amerikai antropológusoké. A munkásmozgalommal foglalkozó történészek közül sokat felsorolhatunk. Az a szerző, aki a legnyíltabban használja az antropológiai fogalmakat, William Reddy (Duke University, North Carolina), francia textilmunkásokkal foglalkozott. Lásd például: Munkások és spiclik, munkaügyi vita a második francia császárságban (The Batteurs and the Informers Eye, A Labor Dispute Under the French Second Empire, *History Workshop Journal* 7, 1979). A bérkövetelések dekódolása: A tarifa és az életciklus Armentières lenszövődéiben (1889–1904) (Decoding Wage Demands: The Tarif and the Life Cycle in the Linen Mills of Armentières (1889–1904) kiadatlan kézirat). Reddy és a korábban említett Sewell igen hasonló irányban haladnak. Ugyanebben a szellemben ír Joan Wallace Scott (University of North Carolina), kinek Carmaux üveg-munkásai (*Glassworkers of Carmaux*, Cambridge, Mass 1974) a munkakörülmények kiemelkedő jelentőségét bizonyítják a dolgozók politikai, kulturális és családi életére. Állításait az üveg-munkások helyzetének igen konkrét elemzésére alapozza éppen a szakma gépesítésének pillanatában.

Azok az amerikai történészek, akik a legnagyobb súlyt fektetik az ősi folklórra és az antropológiai látásmód tapasztalataira, a fekete amerikaiak élettapasztalatait vizsgálják. Herbert Gutman (University Center City University of New York) mind a fekete családozokról, mind a munkások történelméről írva, ilyen kiindulópontot használt. Igen fontos cikke: Munka, kultúra és társadalom az iparosodó Amerikában 1815–1919 (Work, Culture and Society in Industrializing America 1815–1919), mely az *American Historical Review*-ban jelent meg 1973-ban. E tanulmány adta 1977-ben New Yorkban megjelentetett tanulmánykötetének címét is. Ugyanakkor antropológiai szempontból talán jobb A fekete család a rabszolgaságban és szabadságban (*The Black Family in Slavery and Freedom 1750–1925*, New York, 1975) című könyve, amely különösen jól informált a rokonsági kapcsolatokról, mint a fekete közösségen belüli segély-

szervezetekről. Folytatta ilyen irányú kutatásait: Afro-amerikai rokonság Észak-Amerikában a rabszolgaszabadítás előtt és után (*Afro-American Kinship Before and After Emancipation in North America*, Kézirat 1980 június) című tanulmánya a történelmi és antropológiai kerekasztal konferenciára készült. (*A fekete család a rabszolgaságban és szabadságban* című könyvéről két körültekintő kritika is íródott. Az egyik A.J.R. Russell-Wood: A fekete család Amerikában (*The Black Family in the Americas, Societas* 1978, 1–38), a másik Stephan Gudeman: Egy antropológus álláspontja a fekete családról a rabszolgaságban és szabadságban (*An Anthropologist's View on the Black Family in Slavery and Freedom, Social Science History* III, 1979, 56–65.) E kritikák következtében Gutman az amerikai rabszolgák kulturális fejlődésének legkorábbi szakaszával kezdett el foglalkozni: a 18. század elejével, sőt amennyiben lehetséges, korábbi korszakkal. E kutatásait közösen végzi Ira Berlinel az University of Maryland-ről.

Egy másik olyan, a rabszolgasággal foglalkozó történész, akit erősen befolyásoltak az antropológusok – különösen a politikai antropológusok – Eugene D. Genovese (University of Rochester). Hömpölyödj Jordan, hömpölyödj: A világ, amelyet a rabszolgák alkottak (*Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made*, New York 1972) című könyve részletesen ismerteti a rabszolga és a rabszolgatartó közötti paternális kapcsolatok kultúráját, a rabszolgák hitvilágát, a csendes és a nyílt tiltakozást, stb. Lawrence Levine (Berkeley) igen ügyesen alkalmazza a folklórt és a dalokat történelmi vizsgálatainál, lásd Fekete kultúra és fekete öntudat (*Black Culture and Black Consciousness*, New York 1978) című könyvét.

Számos családtörténész néprajzi eredményeket épített be kutatásába. A legismertebb valószínűleg Edward Shorter (University of Toronto), akinek A modern család születése (*The Making of the Modern Family*, 1975) című munkája erősen épít a francia és német néprajzi irodalomra. Irodalomhasználata azonban szenzációs interpretációkra hajlik.

Ugyanezt a típusú irodalmat használó, de sokkal józanabb történész Lutz Berkner (korábban az University of California, Los Angeles), aki ezt az irodalmat statisztikai információval ötvözi, s aki közép-európai törzscsaládokkal és örökösödéssel foglalkozik. Lásd Törzscsalád és a fejlődési ciklus a paraszti háztartásban (*The Stem Family and the Developmental cycle of the Peasant Household, American Historical Review* 1972 398–418) és Örökösödés, földbirtoklás és paraszti családstruktúra (*Inheritance, Land tenure and peasant family structure*, in J. Goody–J. Thirsk–E.P.

Thompson (szerk.): *Family and Inheritance in Rural Western Europe 1200–1700*, Cambridge 1976, 71–96). Ugyanezen a területen dolgozik Andrejs Plakans (Iowa State University), aki a lett uradalmak jobbágycsaládjait kutatja. Lásd: A rokonság azonosítása a háztartáson kívül (Identifying Kinfolk beyond the Household, *Journal of Family History* 1977, 3–27), és Földesúri tekintély és paraszti családi élet (Seigneurial Authority and Peasant Family Life, *Journal of Interdisciplinary History* 1975, 629–654). Plakans két évre (1978–80) kutatási támogatást kapott a NEH-től a „Rokonsági csoportok Kelet-Európában” témára, s kutatásait kicsit változtatott formában Nyugat-Németország egy területén (Schwalm) folytatja: A társadalmi-gazdasági ügyletek rokonsági tartalma a pre-modern Európában címmel. E kutatásában együtt fog működni Arthur Imhof-fal (a nyugat-berlini Freie Universität-ről). 1979-ben Plakans egy hétig tartó előadássorozatot vezetett „az antropológiai fogalmak alkalmazásáról a társadalomtörténetben”, melyet most készítenek elő kiadásra.

Az antropológiához húzó családtörténések többsége európai kultúrákkal foglalkozik; lásd például Robert Wheaton-t, akinek disszertációját Lévi-Strauss ismerete jellemzi: Bordeaux a Fronde előtt (Bordeaux before the Fronde. Kéziratoss disszertáció, Harvard 1973). Megjelent cikket lásd: Család és rokonság Nyugat-Európában: a nagycsaládi háztartás problémája (Family and Kinship in Western Europe: the problem of the joint Family Household, *Journal of Interdisciplinary History* 1975, 601–628). Növekszik azoknak a száma is, akik az észak-amerikai fejlődéssel foglalkoznak. James Henretta (Boston University) a nemzedékek közötti tulajdonátruházással és a tőkefelhalmozással foglalkozott, mint az iparosítás előtti időszak vidéki Amerikájának családi stratégiájával. Lásd: Az amerikai társadalom fejlődése; 1700–1815: egy interdiszciplináris elemzés (*The Evolution of American Society 1700–1815: an Interdisciplinary Analysis*, Lexington, Mass 1973), és New England társadalmának morfológiája a gyarmati időszakban (The Morphology of New England society in the Colonial Period, in: T.K. Raab–R.I. Rotberg (szerk.): A család a történelemben (*The Family in History*, New York 1973, 191–210.)). Egy másik tudós, aki antropológus módjára foglalkozik az amerikai családdal, akinek a munkáját azonban sajnos még nem ismerem első kézből, Michael Merill a Columbia egyetemről. Az iparosítás előtti Amerika háztartási termelési módjával és a pénzt kikapcsoló cserével foglalkozik a kölcsönösségi rendszerekben.

Sok amerikai történész érdeklődik a múlt speciális korcsoportjai,

rites du passage, udvarlási ceremóniák, és a nem-produktív lakosság problémái iránt. Natalie Zemon Davis (Stanford) ilyen problémákat kutat a kora-újkor Franciaországban: különösen érdekes tanulmánya: A zenebonák okai: ifjúsági csoportok és macskazenék a 16. századi Franciaországban (*The Reasons of Misrule: Youth Groups and Charivaris in Sixteenth-Century France, Past and Present* 50, 1971, 41–75 – másodközlése *Society and Culture in Early Modern France*, Stanford 1975 c. kötetében), és Kisértetek, rokonság és leszármazottak: a családi élet néhány vonása a kora-újkor Franciaországban (*Ghosts, kin and progeny: Some Features of Family Life in Early Modern France, Daedalus* 106, 1977, 87–114.) Az ifjúsági kultúra kiváló kutatója, John R. Gillis, munkái: Ifjúság és történelem: hagyomány és változás az európai korcsoportok közötti kapcsolatokban 1770-től máig (*Youth and History: Tradition and Change in European Age Relations 1770-Present*, New York 1974), és Konformitás és lázadás: az angol és a német fiatalok ellentmondó stílusai 1900 és 1937 között (*Conformity and Rebellion: Contrary styles of English and German Youth 1900 to 1937, History of Education Quarterly* 13, 1973, 249–260.). Szintén a nemzedékek közötti problémákkal foglalkozik David Hackett Fischer: Megöregedni Amerikában (*Growing old in America*, bővített kiadása New York 1978).

Éppen akkor, amikor beszámolómat befejeztem, kaptam egy sor információt az University of Pennsylvania etnotörténeti műhelyéből, mely 1976 óta működik és igen jó színvonalúnak tartják. A csoportról ismertetés jelent meg a Bölcsész és Művészeti Kar lapjában, *FAS Reports* 1978 május, mely beszámol a kutatások támogatásáról és a csoportot irányító elvekről. A műhely számos humán- és társadalomtudományi tanszéket fog össze, 1980 májusában egy etnotörténeti szimpoziумot rendeztek a falusi és városi társadalmakról, kilenc előadóval, egyenlően megosztva az antropológia és a történelem között. E műhely mindenekelőtt politikai problémákkal foglalkozik – tekintély és uralom, népi tiltakozási formák (beleértve a társadalmi banditzmust), kulturális konfliktusok – különösen gyarmati helyzetekben. Ez kapcsolódik Robert Berkhofer munkájához, aki Észak-Amerika indiánjainak és nem-indiánjainak viszonyával foglalkozik. Lásd: Üdvözlés és a vadak: a protestáns missziók és az amerikai indián reagálás vizsgálata (*Salvation and The Savage: an analysis of protestant missions and American Indian response, 1787–1862*, London 1965, új kiadás 1977).

Magyarország

Magyarországon a legismertebb modern történelmi antropológiai kutatásokat Fél Edit és Hofer Tamás néprajztudósok végezték, akik Átány községről írtak jó régen. Lásd A tiszta parasztok. Hagyományos élet egy magyar faluban (*Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village*, Chicago 1969), Paraszti gondolkodás a gazdaságban és háztartásban (*Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt*, Göttingen 1972) és Az átányi parasztok eszközei (*Geräte der Átányer Bauern*, Budapest, 1974). Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy Fél és Hofer a vidéki élet történeti-etnológiai kutatása magyar hagyományának folytatói.

A magyar Központi Statisztikai Hivatal két kutatója nagyon érdekes családtörténeti kutatásokat végez. Andorka Rudolfot az anyai termékenység csökkenése és a születéskorlátozás érdekli, s a születéskorlátozás antropológiai bizonyítékait gyűjtötte össze a vidéki Magyarországon Az ormánási születéskorlátozás története (*Valóság* 18, 1975) című cikkében.

Faragó Tamás a kiterjedt nagy családok létével foglalkozik Magyarországon egyes régiókban, lásd Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828 című cikkét (*Történeti statisztikai tanulmányok* 3, Budapest 1977). Ő részt vesz a bécsi Mitterauer professzor által vezetett nemzetközi kutatócsoport munkájában is, amely a vidéki családokon belüli munkamegosztással foglalkozik.

Úgy tűnik, Magyarországon a történészek nem nagyon érdeklődnek az antropológiai szemléletmód iránt. Ez azonban még megváltozhat.

Egyesült Királyság

A franciák mellett valószínűleg a brit kutatók jutottak legtovább a történeti és társadalomantropológiai szemléletmód integrációjában. Ez tükrözi a társadalomantropológia hagyományosan erős pozícióját a régebbi egyetemeken s a szociológia sokkal gyengébb helyzetét. Cambridgeben például a társadalomantropológiának igen nagy tanszéke van, de nincs szociológiai tanszék. A szociológia jelenlegi egyszemélyi tanszéki képviselője Cambridge-ben társadalomantropológusi képzést kapott. Az egyetemen szereplő többi szociológus a gazdasági, a mezőgazdasági igazgatási és speciális kutatási témákkal foglalkozó tanszékeken dolgozik.

Egészen mostanáig, ha egyáltalán létezett kapcsolat Nagy-Britanniában a történészek és más társadalomtudományok között (ez különben

nemigen fordult elő), akkor a történészek a legtöbb esetben a társadalomantropológusokhoz fordultak. A kapcsolatok gyakoriságát azonban semmiképpen sem szabad eltúloznunk.

Felsorolom e munka néhány úttörőjét az 1950-es évekből és az 1960-as évek elejéről. Keith Thomas volt a szerzője a sokakat befolyásoló *Past and Present* cikknek: Történelem és antropológia (*History and Anthropology*, 24-es szám 1963). Fő munkája a boszorkánysággal és a kora-újkor boszorkánypereivel foglalkozik: *Vallás és a mágia alkonya, Tanulmányok a tizenhat-tizenhetedik századi Anglia népi hiedelmeiről (Religion and Decline of Magic. Studies in Popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*, London 1971). Más munkáiban a különböző korcsoportoknak a kora-újkori társadalomban elfoglalt helyével foglalkozott. Lásd például: *Életkor és tekintély a kora-újkori Angliában (Age and authority in Early modern England, Proceedings of the British Academy LXII, 1976)*, és *Rend és rendetlenség az újkori Anglia iskoláiban (Rule and Misrule in the Schools of Modern England, Reading 1976)*.

E.E. Evans Pritchard, a társadalomantropológia professzora 1950-ben kezdte meg a történelem és az antropológia együttműködésének propagálását (*Társadalomantropológia: múlt és jelen, – Social Anthropology: Past and Present – Man*, 1950) és ténylegesen az egyik általa vizsgált szektának a történetét írta meg A kyrenaikai szanuszik (*The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford 1949).

Edward P. Thompson egyike azon legismertebb történészeknek, akik összekapcsolják a folklórt, a népi irodalmat és egy sokkal kérdésközpontúbb megközelítést a társadalmakon belüli történelmi viszonyoknak. Az angol munkásosztály születése (*The Making of the English Working Class*, London 1960) a „plebejus tudatosság” és az igazságtalanság elleni köztiltakozás fejlődését az iparosítás előtti korszakig vezeti vissza. Whigek és vadászok (*Whigs and Hunters*, London 1975) e tiltakozás egyik specifikus formájával – a szervezett vadorzással – s az állami igazságszolgáltatás, valamint a helyi hatóságok szélsőséges reakciójával foglalkozik. Idő, munkafegyelem és ipari kpaitalizmus (*Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism, Past and Present 1967*) című cikke az időre vonatkozó elképzelések változásával, s ezeknek a munkás osztályok általi interiorizálásával foglalkozik. Zenebona: az angol macskazene (*Rough Music: le charivari anglais, Annales E.S.C. 1972, 285–310.*) című tanulmánya fiatal és ifjú felnőtt csoportokkal foglalkozik, amelyek a közösségben fenntartják a helyi társadalmi moralitást, s e csoportok kedvenc büntető

eszközéről ír. Patricius társadalom, plebejus kultúra (Patrician Society, Plebeian Culture, *Journal of Social History* 1974) című írása bemutatja, miként alakult a munkásosztály kultúrája dialektikus konfliktusában a felsőbbosztálybeli társadalmi étellel. Osztályharc osztály nélkül (Class Struggle without class, *Social History* 1978) című tanulmánya arról szól, miként tiltakoztak a munkások azon igazságtalanságok ellen, amelyeket más osztályok követtek el ellenük, azonban mindezt abból a korszakból, amelyben a munkásosztályhoz tartozás igazi érzése még nem alakult ki. Thompson elveit arról, hogy mennyiben hasznos az antropológia a történetészeknek Antropológia és a történelmi összefüggések tudományága (Anthropology and the Discipline of Historical Context, *Midland History* 1972) és Folklor, antropológia és társadalomtörténet (Folklore, Anthropology and social History, *Indian Historical Review* 1978, 247–266.) című tanulmányaiban találhatjuk meg.

Jack Goody Cambridge-i társadalomantropológus régóta dolgozik történelmi anyaggal két fő területen: egyrészt az írni olvasni tudás következményeivel, másrészt az örökösödéssel és a rokonsági típusokkal foglalkozik. A vad gondolkodás megszelidítése (*The Domestication of the Savage Mind*, Cambridge 1977) az írás hatását vizsgálja a kultúra fejlődésére és a tisztán absztrakt gondolkodás képességére. Vizsgálatának történelmi elemei a korai mezopotámiai kultúrák írott dokumentumai. A családtörténet területén számos hatásos könyvet és cikket írt – ezek közül néhányban fontosabb az elméleti szint, mint a történeti leírás egyértelműsége – lásd cikkét az általa szerkesztett kötetben: A fejlődési ciklus a kiterjedt háztartásokban (*The Developmental Cycle in Domestic Groups*, Cambridge 1971), A család fejlődése (The evolution of the family, in Peter Laslett-Richard Wall (szerk.): *Household and Family in Past Time*, Cambridge 1972, 103–124.) „Bevezetés” (introduction és Örökösödés, tulajdon és nők (Inheritance, property and women, in J. Goody–J. Thirsk–E.P. Thompson (szerk.): *Family and Inheritance*, Cambridge 1976). Goody gyakran kapcsolódik a Cambridge-i Populáció és társadalmi struktúra kutató csoport munkájához.

A szintén Cambridge-i J.A. Barnes korábbi munkáiban a történelmet antropológiai módon kezelte. Módszertani újításainak egy részét a történetkutatás éppen most kezdi alkalmazni. Lásd például: Társadalmi hálózatok (*Social Networks*, 1972) című könyvét, amely összefoglalja az ötvenes években Norvégiában végzett empirikus munkájának eredményeit, Osztályok és bizottságok egy norvég szigeti egyház községben

(Classes and committees in a Norwegian Island Parish, *Human Relations* 1954, 39–58.); Birtokjog és rokonság két bremnesi falucskában (Land Rights and Kinship in Two Bremnes Hamlets, *Journal of the Royal Anthropological Institute* 1957, 31–56.) Barnes foglalkozott Európán kívüli népekkel is, lásd: Történelem egy változó társadalomban: Fort Jameson Wgoni politikai története (*History in a Changing Society: a political history of the Fort Jameson Wgoni*, London 1954). Richard M. Smith, a cambridgei csoportból, az az angol történész, aki alkalmazta Barnesnak a társadalmi hálózatról kialakított matematikai koncepcióját egy középkori angol falu vizsgálatánál: Rokonság és szomszédok egy 13. századi suffolki közösségben (Kin and Neighbours in a thirteenth-century Suffolk community, *Journal of Family History* 1979, 219–256.)

Cambridge-ban maradvá szólnunk kell Alan Macfarlane munkájáról, őt már említettük a szövegben. Több évvel ezelőtt ő szervezett egy kutatási szeminárium-sorozatot az antropológiáról és történelemről. Macfarlane képzett történész és társadalomantropológus egyszerre. Terepmunkát végzett Nepálban, tanít a társadalomantropológiai tanszéken és egy meglehetősen nagy munkán dolgozik: két angol falu fejlődését kíséri végig a középkortól a kora-újkorig. Fő elméleti érdeklődése az erkölcsi kérdések felé hajtja, mint amilyen a szolidaritás természete, vagy a brutalitás előfeltételei. Módszertanilag munkája számítógép segítségével folyik, összegyűjti a két faluról rendelkezésre álló összes adatot, s minden előzetes rendszerezés nélkül táplálja be ezeket a számítógépbe. Az anyaggyűjtés eddig is hosszú időt vett igénybe, s a vége még nem látszik. Ennek ellenére van már néhány publikációja, melyből kiviláglik a munka eddigi menete: Történelmi közösségek rekonstrukciója (*Reconstructing Historical Communities*, Cambridge 1977), Az angol individualizmus eredete (*The Origins of English Individualism*, Oxford 1978) és Igazságszolgáltatás: törvény és zűrzavar a 17. századi Angliában: (*The Justice and the Mare's Ale: Law and Disorder in Seventeenth-Century England*, Oxford 1981). Érdekes még a boszorkányhitről írott munkája: Boszorkányság a Tudor és Stuart Angliában, (*Witchcraft in Tudor and Stuart England*, London 1970).

Továbbra is Cambridge-ben maradvá, egy másik történész, aki a rítusokkal foglalkozó folklórt sikeresen kombinálja a szimbolikus ábrázolásokkal munkájában Peter Burke. Könyve a Népi kultúra a kora-újkori Európában (*Popular Culture in Early Modern Europe*, London 1978) megragadó, egész Európát átfogó bemutatása annak, miként vált el a népi

kultúra a kor nemesei, kereskedői és papjai életstílusától. Folytatja ilyen irányú kutatásait, elsősorban Velencére koncentrálva. Újabb munkája a Szociológia és történelem (*Sociology and History*, London 1980) számos történelmi-antropológiai írással foglalkozik.

Egy antropológus, Victor Turner, aki általában az afrikai népek rítusairól ír, Izlandról készített tanulmányt, a társadalmi drámáról kialakított koncepcióját alkalmazva a Njal sagára: Az izlandi saga antropológiai megközelítése (*An Anthropological Approach to the Icelandic Saga*, in T. Beidelman (szerk.): *The Transition of Culture*, London 1971).

A várostörténészek közül Charles Phythian-Adams foglalkozott a rítusokkal és a szimbolikus ábrázolásokkal: Szertartás és a polgár (*Ceremony and the Citizen*, in Clark-Slack (szerk.): *Crisis and Order in English Towns*, London 1972). Lásd újabb lenyűgöző szintézisét a késő középkori Coventry-ről: Egy város kipusztulása (*Desolation of a City*, Cambridge 1979), amely különösen jól integrálja a folklórt a társadalmi változással. Gareth Steadman Jones a jótékonykodásnak, mint ajándékadásnak szerepét, helyét vizsgálta a szegényekkel való foglalkozásban: A csavargók Londona: az osztályok közötti viszony vizsgálata a viktoriánus társadalomban (*Outcast London: a study in the Relationship between classes in Victorian Society*, London 1976).

Az agrártörténetben az egyik legérdekesebb munka néhány nagyon regionális skót ballada folklóráját integrálja az ottani agrárkapitalizmus fejlődésével: lásd Ian Carter (szociológus az Aberdeen egyetemen): Kisbirtokos élet Észak-Kelet-Skóciában 1840–1914, a szegény ember országa (*Farmlife in Northeast Scotland 1840–1914, the poor man's country*, Edinburgh 1979). Úttörő jellegű munkát szerkesztett Raphael Samuel: Falusi élet és munkaerő (*Village Life and Labour*, London 1975) címmel, amely részben korábbi mezőgazdasági munkások önéletrajzi elbeszéléseire épül. E.J. Hobsbawm inkább antropológikus jellegű munkáinak többsége pre-indusztriális viszonyokkal foglalkozik, különösen azzal, amit ő „társadalmi banditizmusnak” nevez, lásd: Primitív lázadók (*Primitive Rebels*, Manchester 1959), című könyvét, melynek népszerű változata *Banditák* (*Bandits*, Harmondsworth 1969) címmel jelent meg.

A társadalmi banditizmus a tömegmagatartástól eltérő tiltakozási forma. De még a kollektív erőszakot is, mint amilyen például egy éhséglázadás, tanulmányozták; lásd, például: E.P. Thompson: A 18. századi angol tömeg morális ökonomiája (*The moral economy of the English crowd in the eighteenth century*, *Past and Present* 1971, 76–136) és az

ezt követő vitát: A. W. Coats: Szembenálló erkölcsök: köznép, paternalisták és politikai gazdaságtan (*Contrary Moralities: Plebs, Paternalists and Political Economics, Past and Present* 1972, 130–144.) és Elizabeth F. Genovese: A morális ökönomia sokarcúsága (*The Many Faces of Moral Economy, Past and Present* 1973, 161–168.). Meg kell említenünk itt George Rudé könyvét is: A tömeg a történelemben (*The Crowd in History 1730–1848, New York* 1964) bár egészen nyilvánvaló, hogy ezt nem befolyásolták közvetlenül a társadalomantropológia gondolatai.

Keith Hopkins (Brunel University) újabban megjelent nagyméretű tanulmányának központi jelentősége van a rokonsággal és a vérfertőzési tilalommal kapcsolatos elméletek szempontjából: Fivér-nővér házasság a római Egyiptomban (*Brother-Sister Marriage in Roman Egypt, Comparative Studies in Society and History* 1980, 303–354.). A munka felveti és megpróbálja megmagyarázni – s őszintén bevallva nem jut végső megoldásra – az ókori Egyiptomban igen elterjedt testvérházasságok szokását. Lásd még C. Humphreys: Antropológia és a görögök (*Anthropology and the Greeks, London* 1978).

Sok olyan konferenciát tartottak Angliában, amely összehozta a társadalomantropológusokat, hogy közös érdeklődésre számot tartó témát beszéljenek meg. Mivel nem minden ilyen értekezés dokumentálta magát, nem remélhetem, hogy az összeset fel tudom sorolni, s ezért csak néhány példát fogok megemlíteni. A Cambridge-i Populáció és társadalmi struktúra története csoport által szervezett konferencián 1969-ben a háztartás méretéről és struktúrájáról volt szó, s társadalomantropológusok is résztvettek a vitában. Lásd: Háztartás és család a múltban (*Household and Family in Past Time, Cambridge, 1972*). A *Past and Present Society* egyik évi gyűlését az európai örökösödés kérdésének szentelték, s a résztvevők között volt egy társadalomantropológus is. Lásd J. Goody–J. Thirsk–E.P. Thompson (szerk.): Család és örökösödés, falusi társadalom Nyugat-Európában 1200–1800 (*Family and Inheritance, Rural Society in Western Europe 1200–1800, Cambridge* 1976).

A Brit Antropológiai Társaság több mint egy évtizeddel ezelőtt Történelem és társadalomantropológia (*History and Social Anthropology, szerk.: I.M. Lewis, London* 1968) címmel adott ki egy kötetet, ez azonban nem sokat tett a történészek és antropológusok közötti párbeszéd megteremtése érdekében. Talán egy kicsit megelőzte korát.

Nem sokkal ezelőtt kezdte meg egy cambridge-i társadalomantropológus csoport munkája eredményeinek közlését. A csoportot Audrey

Richards vezeti, s az angol faluval foglalkozik. Lásd Jean Robin: *Elmdon: folyamatosság és változás egy észak-nyugat-essexi faluban 1861–1964* (*Elmdon: Continuity and change in a northwest Essex village 1861–1964*, Cambridge 1980) és Marilyn Strathern: *Rokonság a középpontban: egy észak-nyugat-essexi falu, Elmdon antropológiája az 1960-as években* (*Kinship at the Core: an anthropology of Elmdon, a village in north-west Essex in the 1960s*, Cambridge 1981).

Németország

Beszámolónk elsősorban Nyugat-Németországgal foglalkozik. A társadalomtörténet viszonylag későn érkezett el ide. A francia *Annales* szerzőinek lehangosabb és legkomolyabb kritikussai itt találhatóak. Így itt éppen csak, hogy megkezdődött az antropológia és a történelem integrálása.

Itt is akad azonban néhány olyan intellektuális előfutár, akiket ma igen nagyra tartanak. A legfontosabb Rudolf Braun Zürichből, akivel a Svájcot tárgyaló részben fogunk foglalkozni. A *mentalitás*-történet terén Norbert Elias hosszú ideig figyelemre nem méltatott A civilizáció folyamatáról (*Über den Prozess der Zivilisation*, Basel 1939) és Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia vizsgálata (*Die höfische Gesellschaft. Eine Untersuchung des Königtums und der höfischen Aristokratie*, Neuwied 1969) című műveivel igen inspirálóan hat. Elias az etikett és az erkölcsi szabályok múltbeli fejlődésével foglalkozik. Érdeklődése viszont leginkább pszichológiai, s inkább Ariès és Foucault tradíciójához áll közel, s nem az antropológiáéhoz. Ennek ellenére tagadhatatlanul ösztönzően hatott mind az antropológusokra, mind a történészekre. Lásd a következő két kollektív munkát, amelyek részben átfedik egymást: Peter Gleichmann et al. (szerk.): *Anyagok Norbert Elias civilizációelméletéhez* (*Materialen zu Norbert Elias' Zivilisationstheorie*, Frankfurt 1977) és *Emberi alakzatok: Norbert Eliasnak szentelt tanulmányok* (*Human Figurations: Essays for Aufsätze für Norbert Elias*, in *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 1977)

Növekvő megbecsülésnek örvendhet a néprajztudós Richard Thurnwald. Írásait most kezdik újraolvasni a modern történelmi problémák fényénél és nagyon hasznosaknak ígérkeznek. Lásd ötkötetes munkáját *Az emberi társadalom* (*Die menschliche Gesellschaft*, Berlin 1931–35),

melyben külön könyv foglalkozik a rokonság, gazdaság, kultúra, állam és a jog kérdéseivel.

Az 1970-es években megjelent néhány irodalomismertető tanulmány: Wolf Lepenies: Történelem és antropológia. Egy jelenlegi tudománykapcsolat tudománytörténeti értékeléséhez (Geschichte und Anthropologie. Zur wissenschaftshistorischen Einschätzung eines aktuellen Disziplinenkontakts, *Geschichte und Gesellschaft* 1975, 325–343.), Egy történelmi antropológia problémái (Probleme einer historischen Anthropologie, in R. Rürup (szerk.): *Historische Sozialwissenschaft*, Göttingen 1977, 126–159.). Lepenies azonban nagyon vonzónak találja az etiológiát és a fizikai antropológia egyes formáit s ezeknek történelemmel kapcsolatos interdiszciplináris érintkezéseiről ír. Inkább megfelel az én ízlésemnek Thomas Nipperdey: A történettudomány antropológiai dimenziója (Die anthropologische Dimension der Geschichtswissenschaft, in G. Schulz (szerk.): *Geschichte heute*, Göttingen 1973, 225–255.) és Kultúrtörténet, társadalomtörténet, történelmi antropológia (Kulturge-schichte, Sozialgeschichte, historische Anthropologie, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 55, 1976, 145–164.).

A göttingeni *Max-Planck-Institut für Geschichte*-ben kialakult a német történészeknek egy történelmi antropológiával foglalkozó központja. Alf Lüdtke, Hans Medick és David Sabeen ebből a pusztán kutatással foglalkozó intézethől, együtt amerikai kollégájukkal, Robert Berdahlal (University of Oregon) számos kerekasztal konferenciát szerveztek az antropológiáról és történelemről: egyet a munkafolyamatokról (Göttingen 1980), s továbbiakat is terveznek. Ezek összehozzák azokat a társadalomantropológusokat és történészeket, akik ugyanazon téma iránt érdeklődnek. Ez nem jelenti azt, hogy az antropológusok minden esetben történelmi kérdésekkel foglalkoznak, s azt sem, hogy a történészek mindig készen állnak az antropológusokkal folytatandó dialógusra. Ezeknek a kerekasztal konferenciáknak – melyeken általában német, francia, angol és amerikai tudósok vesznek részt – célja egyszerűen egy dialógus kezdeményezése a tudományágak között a közös érdeklődésre számot tartható témákról.

A *Werner-Reimers Stiftung*-től mostanában kapott támogatás lehetővé fogja tenni a göttingeni csoport számára, hogy évente kétszer, kisebb, de többé-kevésbé állandó szakértői konferenciákat szervezzenek történelmi és antropológiai témákról. A jelenlegi elképzelések „a jog, mint rituális rendszer”-től a „halál tapasztalatá”-n keresztül egészen az „ajándék

és társadalmi cseré"-ig terjednek. Ezeket az értekezleteket az elkövetkező öt év során szeretnék folytatni.

Mind Medick, mind Sabeau most kis közösségek családtörténetével foglalkozik. Antropológiai szemléletmód és fogalmak segítenek az általuk felfedezett kulturális jelenségek megértésében és helyes interpretálásában. Mindketten ambiciózus elméleti irányultsággal rendelkeznek, amelyet be szeretnének mutatni és továbbfejleszteni az empirikus anyagokon. Közös tanulmányuk: Medick és Sabeau: Család és rokonság: anyagi érdek és érzelem (Family and Kinship: Material interest and emotion, *Peasant Studies* 8:2, 1979, 139–160.), mely meghatározó előadás volt legutóbbi kerekasztal konferenciájukon. Ez általában foglalkozik az érzések és az életszínvonal közötti kapcsolatok lényegi problémájával. Ezt a viszonyt mindaddig igen leegyszerűsítve írták le – az emocionális élet javul, ahogy javul az egyén anyagi helyzete, vagy romlik, ha az életszínvonal visszaesik. Ez a tanulmány – antropológiai inspirációit Vernier-től, Bourdieu-tól, Jack Goodytól, Ester Goodytól, J. Davistól, V. Mahertől, J.K. Cambelltől, Firthtól, Judith Browntól, Andrew Stratherntől, Fortestól, M. Slatertől és Meillassoux-tól merítve – éppen azt mutatja be, mennyire problematikusak a kölcsönkapcsolatok, és újabb kutatásokra szólít fel. E kerekasztal konferencia előadásait meg fogják jelentetni.

Hans Medicknek erre a területre vonatkozó fő kiadott munkája két terjedelmes fejezet egy a protoindusztriális munkásról szóló munkában, amelyben a családi élettel, ifjúsági csoportokkal, kulturális tevékenységgel, házassággal és rokoni rendszerekkel foglalkozik. Lásd. P. Kriedte–H. Medick–J. Schlumbohm: Iparosítás az iparosítás előtt (*Industrialisierung vor der Industrialisierung*, Göttingen 1977, 90–103.). Egy rövidebb angol nyelvű változata is van, mely a *Social History*-ban jelent meg (1976, 291–316.). Medic továbblépett a falusi Európa ifjúsági csoportjainak és a kamasz és a házasulatlan felnőttek társadalmi problémáinak kutatásában, lásd: Falusi fonók. Ifjúsági szexuális kultúra és a szabad esték eltöltése a kora-újkor vidéki társadalmában (Spinnstuben auf dem Dorf. Jugendliche Sexualkultur und Feierabendbrauch in der ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit, in: G. Huck (szerk.): *Sozialgeschichte der Freizeit*, Wuppertal 1980, 19–50.). Jellemző mind Medick, mind Sabeau munkájára, hogy történelmi vizsgálataikkal egyidőben olvassák a társadalomantropológiai monográfiákat. Egyidőben azzal, hogy az ember példákat kap, mondjuk Dél-Németországból információhoz

jut Tiv-ről (Tyv germán istenről), vagy az új-guineai technológiai változásokról is.

David Sabeen, aki eredetileg az University of Pittsburghön dolgozott, az 1960-as évek végén egy szemináriumot hozott létre a történelem és a társadalomantropológia kooperációjára. Mióta a *Max-Planck-Institut*-hoz került, egy württembergi közösség pontos rekonstrukciójával foglalkozik. Ugyanezen idő alatt szerkesztette a *Peasant Studies* (eredetileg *Peasant Studies Newsletter*) című folyóiratot (amely most ideiglenesen nem jelenik meg), amely a történészek és antropológusok fő kapcsolattartó lapja volt. Sabeen munkájában folyamatosan a tulajdonnal és azzal foglalkozik, hogy az emberek miként vélekedtek a javak átruházásáról. Az idők folyamán a tulajdonról alkotott elképzelése egyre összetettebbé vált, s a javakat már nem „dolgoknak”, hanem jogok és kötelességek csokrának tekinti. Fejlődése a meghatározó intellektuális impulzust az antropológusokkal való párbeszédéből nyerte. Korai munkája: Földbirtok és társadalom a parasztháború előestéjén (*Landbesitz und Gesellschaft am Vorabend des Bauernkriegs*, Stuttgart 1972). Lásd még: Család és paraszti földbirtok: a németországi parasztháború eredetéről (1525) (*Famille et tenure paysanne: aux origines de la guerre des paysans en Allemagne (1525)*, *Annales E.S.C.* 27, 1972, 903–922.). Jelenlegi kutatásainak bemutatása: Rokonság és család egy württembergi faluban 1500 és 1870 között (*Verwandtschaft und Familie in einem württembergischen Dorf 1500 bis 1870*, in. W. Conze (szerk.): *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*, Stuttgart 1976, 231–246.). Cikke, amely tisztán mutatja, milyen messzire vezethet az antropológusokkal folytatott párbeszéd: A rokoni magatartás és a tulajdon aspektusai az 1800 előtti falusi Nyugat-Európában (*Aspects of kinship behaviour and property in rural Western Europe before 1800*, in. Goody-Thirsk-Thompson (szerk.): *Family and Inheritance*, Cambridge 1976, 96–111.). A *Peasant Studies* utódjának ideiglenes neve *International Yearbook for the History and Culture of Peasantries*, és Bak János szerkeszti az University of British Columbiáról.

A *Max-Planck-Institut*-ban vannak más kutatók is, akik szintén érdeklődnek a társadalomantropológia iránt. Alf Lüdtke, a kerekasztal konferenciák egyik szervezője, a mindennapi életen belüli erőszak és uralom problémáival foglalkozik. Sokat segített neki Bourdieu „lágy és nyílt erőszak” koncepciója. Lásd: Állami erőszak Poroszországban 1815–1848 (*State violence in Prussia 1815–1848*, *Social History* 1969, 175–222.). Érdeklődése az iránt, hogy a különböző osztályok eltérő formájú szocia-

lizációja miként vezet különböző típusú tudatossághoz a kultúra kifejezési módjaiban látszik: Mindennapi valóság, életmód és szükségletkifejeződések: Munkaprogram a „proletár öntudat” előfeltételeihez a gyáripar kibontakozása idején témához (Alltagswirklichkeit, Lebensweise und Bedürfnisartikulation: ein Arbeitsprogramm zu den Bedingungen „proletarischen Bewusstseins” in der Entfaltung der Fabrikindustrie, in: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* Bd. 11, Frankfurt 1978, 311–50.). Gyári kultúrával foglalkozik legújabb munkája, lásd: Munkakezdés, munkaszünet, munkavég (Arbeitsbeginn, Arbeitspausen, Arbeitsende, in: G. Huck (szerk.): *Sozialgeschichte der Freizeit*, Wuppertal, 1980, 95–112).

Jürgen Schlumbohm, aki szintén szerepelt a protoindustrializmusról szóló kötetben, s aki most a szövökről folytat demográfiai megalapozású közösség-kutatásokat, nemrég a gyereknevelési formákkal foglalkozott, azt vizsgálva, mennyiben eltérőek ezek a középosztály különböző csoportjainál. Lásd: Hagyományos kollektivitás és „modern” individualitás: kérdések és javaslatok a szocializáció történeti tanulmányozásához (Traditional collectivity and „modern” individuality: some questions and suggestions for the historical study of socialization, *Social History* 1980, 71–104.).

A *Technische Universität Berlin* nők történetével foglalkozó csoportja is kapcsolódik az antropológiai történetíráshoz, s tagjai közül többen részt vettek a kerekasztal konferenciákon. Újabb jelent meg Barbara Duden és Karin Hausen: Társadalmi munka – nemek közötti munkamegosztás (Gesellschaftliche Arbeit-Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung, in A. Kuhn–G. Schneider (szerk.): *Frauen in der Geschichte*, Düsseldorf 1979, 11–33.). Karin Hausen leírása arról, hogy a burzsoá *mentalitásban* miként változtak a „nőiesség” jellemzői a 19. század során, az ilyesfajta történelmek közül azok közé tartozik, amelyek az időt, mint olyat megfelelően kezelik: A „nemi karakterek” polarizálódása. A foglalkozási- és családi élet különválásának tükröződése (Die Polarisierung der „Geschlechtscharaktere”. Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben, in Conze (szerk.): *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*, Stuttgart 1976, 363–393.). Lásd még a németországi anyák napja etnológiájáról írott munkáját: Anyák üzleti érdekek és kultikus imádat között. „A német anyák napja” a weimari köztársaságban (Mütter zwischen Geschäftsinteressen und kultischer Verehrung.

Der „Deutsche Muttertag“ in der Weimarer Republik, in: G. Huck (szerk.): i. m. 249–280).

Meg kell említenünk itt Regina Schulte müncheni történészt, aki a prostitúcióval és csecsemőgyilkossággal foglalkozik. Lásd: Lezárt területek. Erényesség és prostitúció a polgári világban (*Sperbezirke, Tugendhaftigkeit und Prostitution in der bürgerlichen Welt*, Frankfurt 1979), és a párizsi kerekasztal konferencián tartott előadását: „Vidéki gyermekgyilkosnők” (Kindesmörderinnen auf dem Lande) és Cselédlányok az úri háztartásban. Szociálpszichológiájuk kialakulásához. (Dienstmädchen im herrschaftlichen Haushalt. Zur Genese ihrer Sozialpsychologie, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 41, 1978, 879, és köv. lapok).

Konstanzban Dieter Groh vezetésével folyik vizsgálat a proletár közéletéről „Alapfolyamatok és szervezési problémák” címmel. Ez a proletár tapasztalatot alakító tényezőkkel foglalkozik, az alsó osztályok *mentalitásával*, kultúrájával, stb. Lásd D. Groh: Bázisfolyamatok és a szerveződés problémái: egy társadalomtörténeti kutatási program körvonalai (Baseprocesses and the problem of organization: outline of a social history research project, *Social History* 1979, 265–283.), melyet Bourdieu inspirált. Ezen a kutatási programon belül Rainer Wirtz leginkább a társadalmi tiltakozási formákkal foglalkozik. Lásd különösen disszertációját: Társadalmi mozgalom és társadalmi erőszak Badenben 1815–1848 (Soziale Bewegung und soziale Gewalt in Baden 1815–1848, kézirat, Konstanz, 1979).

Valószínűleg még számos olyan kutató van, aki az utolsó néhány évben antropológiai munkával kezdett el foglalkozni, s akiről én nem tudok. Természetesen rengeteg olyan kutató van, akit érdekel az antropológia, de mostanáig nem alkalmazta implicite ennek fogalmait. Arthur Imhof a berlini Freie Universitätől például az 1979 szeptemberében a történelmi demográfiáról tartott egy hónapos kurzus keretében speciális ülészakot szervezett a történelmi antropológiának, melynek vezetője Andrejs Plakans volt.

Találkozunk említésre érdemes egyéni erőfeszítésekkel is. Lásd például Heide Wunder: A felkelő parasztok mentalitásáról. A történettudomány és az antropológia együttműködésének lehetőségei az 1525-ös Samlandi parasztfelkelés példáján szemléltetve. (Zur Mentalität aufständischer Bauern. Möglichkeiten der Zusammenarbeit von Geschichtswissenschaft und Anthropologie, dargestellt am Beispiel des Samländischen Bauernaufstands von 1525, in: H.U. Wehler (szerk.): *Der deutsche Bauern-*

krieg 1524–1526, Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 1, 1975, 9–37).

Elias figyelemre méltó követője Wolfgang Schivelbusch, aki egy könyvsorozatot készít elő a modern civilizáció történeti fejlődéséről. A vasúti utazás története, adalék a tér és az idő iparosításához a 19. században (*Geschichte der Eisenbahnreise, zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jhr*, München 1977) című könyve, melyet nemrég fordítottak angolra, a vasutat használja fel a 19. század közepi mindennapi élet gépesítésének illusztrálására. Újabb munkája: A Paradicsom, az ízlés és az ész. Az élvezeti cikkek története (*Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genussmittel*, München 1979) történetileg tárgyalja a rossz szokások, beleértve a központi idegrendszer izgatószerzei – dohányzás, alkohol, kávé, ópium, stb. – elterjedését.

Kelet-Németországban egy veterán történész – aki ma bizonyos fokig vitatott figura az NDK-ban – Jürgen Kuczynski kezdett el egy öt kötetes munkát a népi kultúráról: A német nép mindennapjainak története (*Geschichte des Alltags des deutschen Volkes*), melynek első és második kötete éppen most jelent meg (Berlin 1981). A legtöbb történeti szemléletmóddal dolgozó NDK-s etnológus az anyagi kultúrával foglalkozik. Kivétel ez alól a W. Jacobeit és U. Mohrmann által szerkesztett A proletariátus kultúrája és életformája. Kultúrtörténeti-néprajzi tanulmányok és anyagok (*Kultur- und Lebensweise des Proletariats. Kulturhistorisch-volkskundliche Studien und Materialien*, Berlin 1973) című kötet. Lásd különösen H. Zwahr cikkét a 85–136. oldalon a lipcsei gyári rendtartásokról.

A nyugat-német etnológián belül számos csoport foglalkozik olyan kérdésekkel, amelyeket antropológiai történelemnek lehet nevezni. Az ilyen típusú gondolkodás jó összefoglalója H. Bausinger, U. Jeggle, G. Korff, M. Scharfe: A néprajz alapvonalai (*Grundzüge der Volkskunde*, Darmstadt 1978) című munkája, amely elszakad a hagyományosan tanított német etnológiától, nevezetesen plebejus csoportok problémái nyerek megvilágítást e könyvben. A svédül olvasók számára Anders Gustavsson összefoglalóját ajánlhatom: Irányzatok a nyugat-német etnológiában az 1970-es években (*Nagra trender inom västtysk etnologi under 1970-talet*, Lund 1980).

Tudomásom szerint Tübingen a „központja” az ilyenfajta antropológiai történeti munkálatoknak, bár azt nem tudom, milyen erős itt ténylegesen a társadalomantropológia ösztönző ereje. Az etnológia és a törté-

nelem viszonyáról mindenesetre hosszú vita folyik itt a német etnológusok 1967-es konferenciája óta. Lásd Martin Scharfe: Egy kultúrtörténet érdekében: megjegyzések a németül beszélő országok mai néprajztudományáról (Towards a cultural history: notes on contemporary Volkskunde in German-speaking countries, *Social History* 1979, 333–344.). Számos közösséget vizsgáló kutatást végeztek, lásd Utz Jeggle: A vidéki döntési struktúrák urbanizációja (Urbanisierung ländlicher Entscheidungsstrukturen, in G. Kaufman (szerk.): *Stadt-Land-Beziehungen*, Göttingen 1979, 65–80); Albert Ilien: Vidéki községek kommunikációs stílusai (Kommunikationsstile in ländlichen Gemeinden, in Bausinger et al. (szerk.): *Direkte Kommunikation und Massenkommunikation*, Tübingen 1976, 199–206.); Ilien és Jeggle: A kis emberek joga arra, hogy tudományosan megértsék őket (Zum Recht der kleinen Leute auf wissenschaftliches Verstandenwerden, in K. Köstlin és K.-D. Sievers (szerk.): *Das Recht der kleinen Leute. Beiträge zur rechtlichen Volkskunde. Festschrift für Karl-Sigismund Kramer zum 60. Geburtstag*, Berlin 1976, 89–97.); Ilien: Presztizs a falusi világban (*Prestige in dörflicher Lebenswelt*, Tübingen 1977); Jeggle: Kiebingen – egy honismereti könyv. A civilizáció folyamatához egy sváb faluban (*Kiebingen – ein Heimatsbuch. Zum Prozess der Zivilisation in einem schwäbischen Dorf*, Tübingen 1977); Ilien és Jeggle: A falusi élet. A falu társadalomtörténetéhez és lakói társadalomlélektanához. (*Leben auf dem Dorf. Zur Sozialgeschichte des Dorfes und zur Sozialpsychologie seiner Bewohner*, Opladen 1978).

Egy másik tübingeni kutató éppen most adta ki igen komoly munkáját a 18. századi népi vallási pietizmusról: Martin Scharfe: A nép vallása. A pietizmus kis kultúr- és társadalomtörténete. (*Die Religion des Volkes. Kleine Kultur- und Sozialgeschichte des Pietismus*, Gütersloh 1980).

Még egy etnológust kell itt megemlítenünk. A kieli Karl-S. Kramer az uradalomnak a népéletre gyakorolt hatásával foglalkozik: Majorsági földbirtok és népélet, (Gutsherrschaft und Volksleben, *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 12, 1976, 16–33.). Kramer számos történelmi tanulmányt írt már a társadalmi kapcsolatokról.

A német etnológián belül az 1960-as években igen erős törekvés jelentkezett a plebejus kultúra tanulmányozására. Herman Bausinger neve kötődik leginkább ehhez a kampányhoz. Kétségtelen azonban, hogy mindezidáig igen nehéznek bizonyult e kutatási tendencia valóságos tartalommal való megtöltése.

Sok történész fogott hozzá a plebejus kultúra vizsgálatához, köztük a már említett Medick, Lüdtke és Wirtz. Rajtuk kívül meg kell említenünk két müncheni történészt, Norbert Schindlert és Richard van Dülment, akik éppen most adnak ki két, a népi kultúrával foglalkozó antológiát. Ezek a szórakozással, a májusi ünnepi szokásokkal, az iparosítás előtti kézművesekkel és más munkásokkal valamint a fordításokkal foglalkoznak. Natalie Davis írásai különösen erősen befolyásolták őket.

Ha akad is olyan társadalomantropológus Németországban, akinek történelmi érdeklődése van, akkor az ismeretlen előttem. A társadalom- és kulturális antropológia fogalmaknak olyan egyéni ellenérzéssel telített értelmezése él Németországban, melyeknek igen kevés köze van a nemzetközi tudományos meghatározásokhoz. Az egész kérdést részletesen tárgyalja Wolf Lepenies: Szociológiai antropológia (*Soziologische Anthropologie*, München 1971) című munkája. Mindennek következtében, ha valamilyen társadalomantropológiai munka születik Németországban, azt igen nehéz megtalálni, mivel az ilyen érdeklődéssel rendelkező emberek, általában, más tudományágakban kell, hogy helyet találjanak maguknak.

Ausztria

A bécsi egyetemi *Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte* Michael Mitterauer professzor által vezetett családtörténeti kutatásait az évek során egyre inkább befolyásolta a társadalomantropológia. E csoport és a *Max-Planck-Institut* kutatói meg a berliniek igen közel állnak egymáshoz, és kapcsolataik is rendszeresek. A német nyelvű családtörténészek évenkénti konferenciája, olyan témákkal, mint a családi ciklus és a házasságon kívül született gyerekek, ezen országok nagyszámú olyan társadalomtudósát hozza össze, akiket érdekel a történelmi antropológia.

Az elsődlegesen a *Volkswagen Stiftung* által finanszírozott „a család a társadalmi vonatkozásban” kutatási iránynak több rész kutatása is folyik:

A családi struktúra változásai Ausztriában a 17. századtól fogva.

A családi struktúra változásai összeurópai összehasonlításban.

A család változásai Ausztria városi és falusi területein 1918 óta (Oral History Project).

A lakáskörülmények hatása a 19. és 20. századi bécsi családra.

Háztartás és fogyasztás Ausztriában a 18. század óta.

A család a társadalmi ellenőrzés rendszerében.

Nők házasságban és családban: társadalmi ellenőrzés és a hatalom házas-társi elosztása.

A fenti rész kutatások egy része jobban áll, mint a többi. A falusi Ausztria problémái jól feltártak, s ugyanígy a bécsi lakáshelyzet is. Az utóbbi időben a bécsi csoport számos munkát készített elő kiadásra, ezért csak néhány olyan címet fogok említeni, amelyek a történelmi antropológia szempontjából érdekesek.

Reinhard Sieder a háztartások időbeli fejlődésének beépült problémáira specializálta magát – a fiatalok és az idősebb nemzedék majdnem elkerülhetetlen konfrontációjára, a különböző nemek munkaszerepének problémáira stb. Lásd: A 19. századi vidéki család strukturális problémái (Strukturprobleme der Ländlichen Familie im 19. Jahrhundert, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 41, 1978, 173–217.). Említésre méltó továbbá Michael Mitterauer és Reinhard Sieder: A kiterjedt háztartások fejlődési ciklusai: a rekonstrukció problémái és az értelmezés lehetőségei (Developmental Cycle of Domestic Groups: Problems of Reconstruction and Possibilities of Interpretation, *Journal of Family History* 1979:4, 257–284). Sieder disszertációja a falusi gyerekek felnevelésével foglalkozik: Személyiségalkítás a házban és a családban. Tanulmányok az iparosítás előtti vidéki-paraszti házközösségek szocializációjáról (Persönlichkeitsbildung in Haus und Familie. Studien zur Sozialisation in ländlich-bäuerlichen Hausgemeinschaften der vorindustriellen Zeit. Kézirat, 1975).

Michael Mitterauer rengeteget publikál, bár csak legutolsó írásainak van antropológiai jellege. A házasságokkal foglalkozik és egy házassági mintát próbál kidolgozni, úgy, hogy szélsőséges formákat kutat, mint amilyen a nem-együttélő falusi szolgáló családok egyesülése, s a falusi Ausztriában született rengeteg törvénytelen gyermek jelentősége az anyák szempontjából. Lásd: Cselédházasságok Karintia vidéki területein – a történelmi családszerveződés különleges esete, (Gesindeehen in ländlichen Gebieten Kärntens – ein Sonderfall historischer Familienbildung, *Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, 3, 1978, 227–246), és a törvénytelen gyermek történelmi elterjedése az európai térben, (Historische Verbreitung von Illegitimität im europäischen Raum, Kézirat 1980 március), amely egyebek között az ősök tiszteletével és a szüzesség kultuszával, mint a házasság nem kívánatos formái ellen kialakított ideológiákkal foglalkozik.

A lakáshelyzetre vonatkozó kutatások közül kettőt kell megemlíte-

nünk: Roman Sandgruber: Cselédszobák, kisházak és munkáskaszárnyák a 18–19. századi Ausztriában (Gesindestuben, Kleinhäuser und Arbeiterkaserne im 18. und 19. Jahrhundert in Österreich, in L. Niethammer (szerk.): *Wohnen im Wandel*, Wuppertal 1979, 107–132.), és Josef Ehmer: Saját lakás nélkül lakni. Az albérlők és ágyrajárók társadalmi helyzetéről (Wohnen ohne eigene Wohnung. Zur sozialen Stellung von Untermieter und Bettgehern, *uo.* 131–151.). Josef Ehmernek a munkásoknak 1860-as évekbeli tiltakozó mozgalmairól szóló munkája kívül esik a családi kutatások területén, de nagyon érdekes: Vörös zászlók-suszterhétfő: a korai bécsi munkásmozgalom akció- és szervezési formáinak társadalmi feltételei (Kézirat 1978).

Svájc

A történelmi antropológia modern úttörője Svájcban Rudolf Braun, a zürichi egyetem történelem professzora. Tanulmánya arról, hogy az iparosítás miként változtatta meg a vidéki életmódot, lenyűgöző kombinációja a történeti, demográfiai és folklórikus perspektívának: Iparosítás és népélet. Az életformák megváltozása „Verlag”-ipari otthoni munka hatására egy vidéki iparterületen. A zürichi felvidék 1800 előtt. (*Industrialisierung und Volksleben. Veränderungen der Lebensformen unter Einwirkung der verlagsindustriellen Heimarbeit in einem ländlichen Industriegebiet. Zürcher Oberland vor 1800*, Erlenbach 1960). Lásd még munkájának folytatását: Társadalmi és kulturális változás egy vidéki iparterületen (zürichi felvidék) a gépesítés és a gyáripár hatása alatt a 19. és 20. században, (*Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen Industriegebiet (Zürcher Oberland) unter Einwirkung des Maschinen- und Fabrikwesens im 19. und 20. Jahrhundert*, Erlenbach 1965). Braun teljesen más irányt adott az etnológiai kutatásoknak, ahhoz a formájukhoz képest, amelyekben egy tudósi nemzedékkel korábban Richard Weiss irányítása alatt meggyökeresedtek.

Jelenleg több svájci kutató foglalkozik történelmi antropológiai munkássággal. Természetesen működik egy csoport Zürichben Braunhoz kapcsolódva.

Roger Sablonnier egy középkori dél-nyugati német falu közösségét tanulmányozta a 13–15. században. Nemrég fejezte be tanulmányát egy középkori királyi család dinasztikus stratégiájáról, melyet egy Párizsban tartott kerekasztal konferencia számára készített: Az aragóniai királyi

család 1300 körül (Die aragonische Königsfamilie um 1300. Kézirat 1980).

Röviden felsorolom azokat a zürichi doktori és licenciatúsi disszertációkat, amelyek többé-kevésbé történelmi antropológiai tartalmúak. Elisabeth Seiler: Társadalmi változás az Oberwallisban a 19. század második felében (Sozialer Wandel im Oberwallis in der 2. Hälfte des 19. Jhs.–lic.). Albert Tanner: Protoindusztrializáció, társadalmi rétegződés és uralmi viszonyok az Ausserroddenban a 18–19. században, (Protoindustrialisierung, soziale Schichtung und Herrschaftsverhältnisse im Ausserrodden im 18./19. Jh.-dokt.). Thomas Meier: Nem-agrár tevékenység és kereseti formák a 18. század egy hagyományos földművelő területén, (Nicht-agrarische Tätigkeiten und Erwerbsformen in einem traditionellen Ackerbaugbiet des 18. Jhs.-lic.). Andreas Suter: Paraszti ellenállás a 18. században: politikai zavargások a baseli hercegpüspökségben (Bäuerlicher Widerstand im 18. Jh.: die Landestroublen im Fürstbistum Basel.-dokt.). Max Bauman: Az aargauai révésekről, hajósokról és halászsokról. A folyó, mint a vidéki lakosság létalapja. (Von Fährleuten, Schiffern und Fischern im Aargau. Der Fluss als Existenzgrundlage ländlicher Bevölkerung.-dokt.). Seiler és Bauman disszertációi alkalmazták leginkább az antropológiai megközelítést kutatásaikban.

Markus Mattmüller baseli professzor legalább egy évtizede tartott történelmi demográfiai szemináriumot. A résztvevők egy részében egyre inkább felébredt az antropológiai perspektívák iránti érdeklődés, bár ezt kiadott munkák nem bizonyítják. Bernben mindennek előtt egy disszertációt kell megemlíteni: Jon Mathieu: Az Alsó-Engadin a 17–18. században (Das Unterengadin im 17. und 18. Jh.-lic. 1980), melyet Imhof professzorhoz írt. A genfi egyetemen több kutatás foglalkozik a 18. századi szexualitás és erkölcselenség kérdéseivel.

Thomas Held zürichi szociológus valószínűleg a legkiválóbb svájci nem-szakmabeli történész, aki a történelmi antropológia területén dolgozik. Legújabb könyve: A házasságon belüli hatalmi viszonyok szociológiája (*Soziologie der ehelichen Machtverhältnisse*, Darmstadt 1978) világosan integrálja a történeti/etnológiai és szociológiai eredményeket egy elhanyagolt területen, a férj és a feleség közötti hatalmi viszonyokat kutatva. Kutatásait folytatva, most a családokon belül a nemzedékek hatalmi erőviszonyaival foglalkozik.

Olaszország

Az olasz *Quaderni Storici* folyóirat történelmi antropológiai szempontból a legérdekesebb. Nem szokatlan, hogy antropológusok és történészek együttműködnek speciális témák tárgyalásánál. Az 1980 augusztusi folyóiratszám például a gyerekszüléssel és az anyasággal foglalkozott, olyan cikkekkel, mint amilyen S. Cavallo és S. Cernuti: A nők megbecsülése és a reprodukció társadalmi ellenőrzése (*Womens' honour and the social control of reproduction*); O. Niccoli: Menstruum, quasi monstruum; F. Zanolla: Anyák, lányok és sógornők Friuliban (*Mothers, Daughters and Sisters-in Law in Friuli*.) Hasonló témákat tárgyaló cikkek jelentek meg Nyugat-Afrikáról és a Pandzsabról. Korábban a közösségi és családkutatásoknak is szenteltek folyóiratszámokat. A folyóirat több szerkesztője – különösen Carlo Ginzburg, Eduardo Grendi, Giovanni Levi és Carlo Poni – maga is ilyen típusú kutatásokkal foglalkozik.

A bolognai Carlo Ginzburg az umeai antropológiai és történelmi kutatócsoport vendéglelőadója is volt, s számos empirikus munkát írt a kora-újkori Olaszország népi kultúrájának formáiról. I. Benandanti. Tanulmány a boszorkányságról és az agrárkultuszokról a 16. és 17. században, (*I. Benandanti. Ricerche sulla stregoneria e sui culti agrari tra Cinquecento e Seicento*, Torino 1966) egy észak-olaszországi népi sabbath-hiedelemmel foglalkozik, amely a hatóságok szemében összekveredett a boszorkányszombattal. A sajt és a kukacok (*Il formaggio e i vermi*, Torino 1976) egy eretnek molnárral foglalkozik, aki belekerült az inkvizíció hálójába. A kultúra ilyen formáinak tanulmányozása készítette Ginzburgot arra, hogy megváltoztassa a dokumentumok megközelítésének módját, sokkal nagyobb figyelmet szentelve a részleteknek, mint az általános tendenciáknak. Lásd: Morelli, Freud és Sherlock Holmes: Nyomolvasás és tudományos módszer, (Morelli, Freud and Sherlock Holmes: Clues and Scientific Method, *History Workshop* 9, 1980 tavasz, 5–36.). Ginzburg éppen most fejezte be Piero della Francesca patrónusairól és ikonográfiájáról szóló kutatását, és a boszorkányszombatok európai összehasonlításával akar foglalkozni.

A szintén bolognai Carlo Poni mind az ipari régészettel, mind a parasztság történetével új módon foglalkozik. A munkafolyamatokról tartott kerekasztal konferencián a részesbérletről beszélt, akik, be akarván csapni az uradalmi ellenőrzést, gyakorlatilag a mezőgazdasági forradalom élvonalában jártak, mind a szántási technikát, mind az újfajta növényi kul-

túrákat tekintve. Ez a munka még folytatódik. Poni érdekes tanulmányt írt a gyárrendszer pre-indusztriális gyökereiről: A gyárrendszer kezdetei: az észak-itáliai selyemipar technológiája és termelési szerkezete a 17–18. században (All'origine del sistema di fabbrica: tecnologia e organizzazione produttiva dei mulini da seta nell'Italia settentrionale (sec. XVII–XVIII). *Rivista Storica Italiana* 1976, 444–497.).

Néhány kis ország

Itt és ott: egyéni kutatás kis országokban.

Felsorolok röviden néhány kutatót olyan országokból, amelyekről nem rendelkezem annyi információval, hogy országos áttekintést adjak.

Anton Blok holland antropológus (Nijmegen), akire nagy hatással volt Elias, az itáliai és németalföldi múltbeli banditizmust kutatja. Lásd a maffiáról, mint vállalkozóról írott tanulmányát: A szicíliai falu maffiája, 1860–1960 (*The Mafia of Sicilian Village, 1860–1960*, Oxford 1974). Újra vizsgálta Hobsbawmnek a társadalmi banditizmusról vallott elképzelését: A paraszt és a briganti (*The Peasant and the Brigand, Comparative Studies in History and Society* 1972, 493–503.), és 18. századi dél-németalföldi rablóbandákkal foglalkozik, lásd előzetes megjegyzéseit az amsterdami egyetem *Anthropologisch-Sociologisch Centrum*-a által kiadott *Papers on European and Mediterranean Societies* 7, 1976-ban. A *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* című folyóirat 1980 júniusában speciális számot adott ki a történelmi antropológiáról.

A portugál történetírás jelenleg roppant virágzó, bár a nyelvismeret hiánya megakadályozott abban, hogy mélyebb betekintést nyerjek ide. Az *Universidade Nova* és a lisszaboni *Instituto Gulbenkian de Ciencia* szervezésében a közösségi és egyéni tulajdonról egy nagyszabású kutatást folytatnak. Lásd Fátima Brandão és Robert Rowland: A falusi tulajdon és közösség története: Módszertani kérdések (*Historia da propriedade e comunidade rurale: questões de método; Análise social* XVI, 1980, 173–207.). Rowland számos közösség rekonstrukcióját szeretné elvégezni a 16. századtól kezdve egyházi és bírósági források számítógépes elemzésével.

Észtországban az 1950-es években egy nagyszabású kutatást végeztek az észti nép etnikai eredetéről és fejlődéséről, s ebben kombinálták a történelmet, régészetet, nyelvészetet és etnológiát. A munkálatok eredményeinek fő kiadványa: H. Moora et al.: Az észti nép etnikai története

(*Eesti rahva etnilisest ajaloost*, Tallinn 1956.). Még nem olvastam a fenti munkát, de kiadási dátumából feltételezem, hogy kevés van benne az újabb időkről. Egy új kutatási programot is terveznek az észt kultúra történetéről, amelyben etnológusok és történészek is részt fognak venni. A kutatási program még annyira friss, hogy még nem dőlt el, melyik intézmény lesz a kutatások bázisa. Juhani Kahk és H. Uibi a Történettudományi Intézetből egy kéziratot készítettek a bécsi Michael Mitterauer által szerkesztendő tanulmánykötet számára a vidéki közösségeken belüli munkamegosztásról. Munkájuk mintaszerűen használja fel a szolgák dalait a társadalmi konfliktusok leírásához.

Északi országok

Az északi országokban különösen az utolsó évtizedben nagy erőfejtések történtek az antropológia és a történelem integrálására. Eddig Dánia jutott a legmesszebbre, s itt leginkább az európai etnológiát kell dicsérnünk, amely fejlettebb a történelemnél és a társadalomantropológiánál.

Ez kissé meglepő lehet, mivel a legtöbb nemzeti etnológiai hagyomány egy egyszerű genetikus-földrajzi megoszlású nézőpontra épül. Sok etnológus van, akik nem ismerik, vagy akiket nem érdekel az olyan társadalomantropológusok munkája, mint amilyen Malinowski vagy Radcliffe-Brown.

Néhány a tudományág szélére szorult tudós azonban, például Robert Wikman és Börje Hanssen párbeszédet kezdtek a társadalomantropológusokkal. Wikman: Bevezetés a házasságba (*Die Einleitung der Ehe*, 1973) című munkáját egyértelműen Malinowski és Westermarck inspirálták, amikor az egyszerűbb társadalmak szexuális kapcsolatainak struktúrájával, a tabu és tisztaság fogalmaival foglalkozik. Hanssen első nagyobb munkája egy 18. századi régióról szólt. Érdeklődésének középpontjában a közösség és az ottani különböző népcsoportok közötti kulturális, gazdasági és társadalmi kapcsolatok álltak. Hosszú intellektuális partnerkapcsolatra lépett Robert Redfielddel, ami kifejezést nyert az utóbbi A kis közösség (*The Little Community*, 1955) című munkájában. Az 1950-es évek derekára Hanssen, akinek korábbi referencia kerete a történelem és a szociológia volt, élénk érdeklődést mutatott a társadalomantropológiai szemléletmód iránt. Az elsődleges csoportstruktúra dimenziói Svédországban (*Dimensions of Primary Group Structure in Sweden*, *Recherches sur*

la Famille vol 1, 1956, 115–156.) többek között Feire, Firthre, Leachre, Malinowskira, Meadre, Radcliffe-Brownra, Redfieldre, Thurnwaldra, Westermarckra és Wikmanra utal.

A fenti két fő figura mellett a mai történelmi antropológusok számára akadnak régebbi és újabb inspirációs források egyaránt. Fredrik Barth például az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején nagy feltűnést keltett az északi történelem kulturális eltéréseinek ökológiai megközelítésével. Barth az ázsiai kultúrák tanulmányozása mellett úttörője volt a norvégiai társadalomantropológiai kutatásoknak. Lásd az általa szerkesztett: *A vállalkozó szerepe az észak-norvégiai társadalmi változásban* (*The Role of the Entrepreneur in Social Change in Northern Norway*, Bergen 1963) és *Etnikai csoportok és határok* (*Ethnic Groups and Boundaries*, Bergen 1969). Befolyása különösen nagy az A. Daun és O. Löfgren által szerkesztett *Ökológia és kultúra* (*Ekologi och kultur*) című tanulmánykötetre (Köbenhavn 1971). Ebben a fizikai környezethez való alkalmazkodást hangsúlyozzák a vadászó kultúrákról, a mezőgazdasági-halászságokról, a szezonális migrációról, a kollektív tulajdonról, a fenyér hasznosításáról, stb. írott tanulmányokban.

Vannak 19. századi inspirációs források is, nagy értékük mindenekelőtt a mindennapi életről összegyűjtött információikból fakad. T.F. Troels-Lund dán tudós 14 kötetben írta meg *A mindennapi élet Északon a 16. században* (*Daglig Liv i Norden i det Sekstende Aarhundrede*, København 1879–1901) című munkáját, amely sajnos torzó maradt, de igen kiváló a házassági dolgokról, alkoholizmusról s a szülők és gyermekek közti viszonyról szóló része. A norvég Eilert Sundt rengeteg anyagot gyűjtött össze a házasságon belüli és a házasságon kívüli életről szóló két kötetében: *A házasságkötés Norvégiában* (*Om Giftarmaal i Norge* Christiania 1866), és *A házasságrendje Norvégiában* (*Om saedlighedstilstanden i Norge*, Christiania 1857). Néhány szerzőnek, mint amilyen Emil Birkeli norvég folklórlista, aki afrikai és norvég kultúrákkal egyaránt foglalkozott, vagy a dán nyelvész Wilhelm Grønbech, aki a korai északi vallási és kulturális jellegzetességekkel foglalkozott, és Edward Westermarck, a finn antropológus, nagy jelentősége lehet a modern történészek számára, de mostanáig e lehetőség felhasználására nem került sor.

A történelmi antropológiai kutatások talán legnagyobb „központja” a koppenhágai egyetem európai etnológia tanszéke, amelynek van egy kis állandó etnológus stábjja, amely történelmi anyagokkal foglalkozik, olyan „külső előadókkal”, mint amilyen az elhunyt Börje Hanssen és Orvar

Löfgren, akik időszakosan kiegészítették az oktatói kart. Az intézet tudatosan törekszik arra, hogy a hasonló érdeklődésű kutatókat magához vonzza.

Bjarne Stocklund, az etnológia professzora több mint egy évtizedig foglalkozott Laesoe szigetével, és számos cikket írt azokról az eltérő társadalmi alkalmazkodási formákról, amelyekkel a lakosság a változó ökológiai feltételekre reagált. Különösen a szexuális kapcsolatokkal, a munkafeltételekkel és az „elmaradott” élet anyagi alapjaival foglalkozott sokat. Lásd például: Ökológiai alkalmazkodás egy dán faluban (*Økologisk tilpasning i et dansk øsamfund, Ekologi och kultur*, 1971, 35–42. és Ökológiai egymásutánosság. Megjegyzések az ember és a környezet kapcsolatáról a pre-indusztriális Dániában (*Ecological Succession. Reflections on the Relations between man and environment in Pre-industrial Denmark, Ethnologia Scandinavica* 1976, 84–99) és Betelepülés és benépesítés Laesoe szigetén (*Bosaettelse og bebyggelse pa Laes, Vendsyssel Arbog* 1980, 7–56). Az alkalmazkodás kutatásán kívül van néhány úttörő munkája, ahol naplókát használ fel a mindennapi élet feltárásában, lásd az ő és Karen Schousboe: A naplók mint a mindennapi élet történetének forrásai (*Bondedagbøger – kilder til daglivlivets historie*, Brede 1980), amely többszáz 18–19. századi dán paraszti naplót regisztrál és ismertet. Más északi országokban nincsen ehhez hasonló munka.

Palle O. Christiansen etnológus docens, aki mind Barthnál, mind Hanssennál tanult, valószínűleg módszertanilag a legmesszebb jutott az antropológiai szemléletmódnak a konkrét empirikus anyagon való használatában. Gondolatai a legjobban dán uradalmi régiók társadalmi kapcsolataival s ezeknek a társadalom többi részeiben beálló nagy változásokkal szembeni időbeli folyamatosságával foglalkozó kutatásaiból derülnek ki. Programadó munkája: A paraszti függőség formái egy dán uradalomban 1775–1975 (*Forms of Peasant Dependency in a Danish Estate 1775–1975, Peasant Studies*, 7:1, 1978, 38–67.), amely mellékesen ismerteti kiadatlan disszertációjának eredményeit is: *Livsformer og livsløb i en godsregion* (1975). Két cikkében is foglalkozik az uradalmi régiók *mentalitásának* problémáival, részben paraszti naplókra alapozva: *Paraszti alkalmazkodás a burzsoá kultúrához? Osztályformálódás és kulturális újrameghatározás a dán falun* (*Peasant Adaptation to Bourgeois Culture? Class Formation and Cultural Redefinition in the Danish Countryside, Ethnologia Scandinavica* 1978, 98–152) és *Az „élők” és a „holtak”*: egy birtokos paraszt emlékeinek tartalmi elemzése helyi, társadalmi és

kulturális aspektusban (De 'levande' och de 'døde': En inholdsanalyse af en grundtvigsk bondes erindringer set i lokalt, socialt og kulturelt perspektiv, *Folk og kultur* 1979, 80–97).

Christiansennek mindig az volt a véleménye, hogy a modern magartatásnak megvannak a történelmi gyökerei, és a Vidéki Falusi Bizottság számára négy faluról csoportjával együtt végzett kutatásaiban fel is tárta ezeket a történeti tényezőket. Lásd: Négy falu: etnológiai beszámoló a szokásos életmódookról (*Fire Landsbyer: en etnologisk rapport om nutidige livsformer*, København 1980)

A stáb egy másik tagjának, Paul Balle-Pedersennek munkája: Paraszti udvar, nemzetségek és szomszédok: társadalmi viszonyok egy dániai helyi társadalomban 1880-ban (Garden, slaecten og naboerne: sociale relationer i et lokalsamfund i Danmark o.1880, *Folk og kultur* 1980, 106–150.), amely elsődleges csoportok rekonstrukcióját végzi el egy terjedelmes paraszti napló alapján. A folyamatban lévő kutatások közül meg kell említenünk Annette Vasström munkáját, aki Koppenhága *Nyboder* negyedének több, mint 300 éves történetével foglalkozik. Ez tengerészek és tengeri hajó építők speciális települése, amelynek teljesen egyéni kultúrája és nagy levéltári anyaga van.

Valószínűleg Kirsten Hastrup az Aarhus egyetemről az a társadalomantropológus, aki a legfejlettebb történelmi kutatást végezte el egy északi ország vonatkozásában. Oxfordi doktori disszertációja: Kulturális klasszifikáció és történelem (1980) Izlanddal foglalkozik a betelepedéstől egészen a középkor derekáig. Hastrup az izlandi mítoszokat szinte strukturalista módon tárgyalja, s összeköti változásait a demográfia és a rokoni szervezet fejlődésével. Lásd rövid tanulmányát az *Ethnos*-ban 1979:3–4, 182–191.: Klasszifikáció és demográfia a középkori Izlandon (Classification and Demography in Medieval Iceland).

Jens Rahbek Rasmussen, a koppenhágai egyetem történésze egy olyan kutatást végez, amely a folklórt és a kora-újkori Dánia népi kultúrájának más elemeit az elit és a népi kultúra különválásának Peter Burke által megfogalmazott problémájához viszonyítja.

Nils Windfeld Lund, az aalborgi könyvtárosi főiskoláról, egy jütlandi közösség mindennapi életének 300 éves történetét kutatja. Lund tanácsadója E. Le Roy Ladurie. Lásd kutatási tervének leírását: Az élet Bordingban (Livet i Bording 1680–1980, *Nord nyt* 1979:4, 102–105.)

A dán folklórkutatók között is akadnak néhányan, akik antropológiai történelemmel foglalkoznak. A legfontosabb Gustav Henningsen, a

Dán Folklor Levéltárból, aki régóta kutatja a spanyolországi és dániai boszorkányságot. Ez vezette őt a spanyol inkvizíció levéltáraiba, s ezek használatának lehetősége a mindennapi élet történetének megírásához. Legfőbb munkája: A boszorkányok ügyvédje (*The Witches' Advocate*, Reno 1980) egy boszorkányper menetéről szól Észak-Spanyolországban a 17. század elején. Új kutatási terve: A kora-újkori Európa történelmi antropológiája: Kutatási program és a forrásanyag adatbázisa a népi kultúra tanulmányozásához (1500–1800). Északi anyagokra építő munkája nem ilyen nagy, de valószínűleg ez a levéltárak szegénységéből fakad: Boszorkányüldözés a „boszorkányperek kora” után. Adalék a dán ethohistóriához. (Hekseforfølgelse efter „hekseprocessernes tid”. Et bidrag til dansk ethohistorie, *Folk og kultur* 1975) és 16000 jütlandi bíró. Tipológiai elemzés Hofman-Bangsnak a viborgi tartomány 1569–1805 közti bírósági könyveiről készített regesztái alapján. (16000 jyske domme. En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg Landstings dombøger 1569–1805, *Fortid og nutid* 1979, 240–268.)

Olle Højrup, a Dán Nemzeti Múzeum etnológiai kutatásainak igazgatója, a férfiak és nők közötti munkamegosztás iránt érdeklődik a dán falun. Lásd: Falusi asszonyok (*Landbokvinden*, København 1967) és számos későbbi kiadását, és A munkamegosztás a férfiak és a nők között Dánia paraszti kultúrájában (Die Arbeitsteilung zwischen Männern und Frauen in der bäuerlichen Kultur Dänemarks, *Ethnologia Scandinavica* 1975, 23–36).

Olle Fenger olyan jogtörténész, aki széles történelmi antropológiai érdeklődéssel rendelkezik. Ő a rokonsági gyakorlatra vonatkozó információkat használta fel a korai középkori dán történelem vérbosszúból fakadó viszályainak interpretálására: Vérbosszú és vérdíj (*Fejde og mandebod*, København 1971)

Az említésre méltó konferenciák és szimpóziumok a következők: 1978-ban Gustav Henningsen szervezett egy nemzetközi konferenciát Skjoldnaesholmban a középkori inkvizíciós levéltárakról és használhatóságukról „Symposium interdisciplinario de la Inquisición Medieval y Moderna” (Interdiszciplináris szimpóziium a középkori és újkori inkvizícióról). A tényleges északi részvétel igen kicsiny volt, de ez természetes a szimpóziium témája miatt. 1982-re tervezik a konferencia anyagának kiadását Inkvizíció és társadalom (*Inquisition and Society*) címmel.

1980 augusztusának végén – szeptemberének elején három koppenhágai tudós (Christiansen, Henningsen és Toklund), valamint Gaunt

Umea-ból egy Északi Nyári Kutatási Tanfolyamot szervezett a történelmi antropológiáról, melyen vendégelőadóként Peter Burke, Kirsten Hastrup, Alan Macfarlane, Orvar Löfgren, David Sabeau és Emmanuel Le Roy Ladurie vettek részt. A diákok elsősorban Dániából és Norvégiából jöttek. Az Umea-ban 1980 decemberében tartott hasonló tanfolyam vendégelőadói Ronni Ambjörnsson, Peter Burke, Thomas Gerholm, Kirsten Hastrup, Tim Inghold, Claude Meillassoux és Carlo Ginzburg voltak. A résztvevő diákok főképp Svédországból és Norvégiából jöttek.

Kirsten Hastrup és Lars Lönnroth az Aalborg egyetemről 1981 májusában szerveztek szimpóziumot a társadalomantropológia és az északi országok történelme a középkorban témában. A nyelvészeti és irodalmi források használata állt itt az előtérben. A résztvevők többsége dán volt.

Norvégiában a szociológia és a politikatudomány volt az a két tényező, amely az utolsó évtizedekben leginkább befolyásolta a történetírást. A norvég társadalomtudományok nemzetközi viszonylatban magas színvonala természetessé tette ezt a befolyást. A történelmi antropológia iránti valóságos érdeklődés itt ma még inkább csak különlegesség, s nem az általános irányzat.

A folklóristák közül valószínűleg Bjarne Hodne az a kutató, aki a legjobban használja a történelmi anyagot tudományága megújítására. A gyilkosságokról, támadásokról és tömegmészárlásokról szóló népi legendákkal foglalkozik, s megpróbálja megállapítani ezek igazságmagvát, s azt, hogy a legendák mitől alakultak át. Míg Hodne radikális forráskritikája során nagyszámú levéltári forrást használ, hogy a valóságos eseményeket feltárja, viszonylag kevés figyelmet szentel annak, milyen funkciót töltek be ezek a mesék a társadalomban, s ezért kevésbé képes alkalmazni a társadalomantropológiából kapott fogalmakat. Lásd: Személyekre vonatkozó történelmi mondák. Tanulmány forrásértékekről. (*Personalthistoriske sagn. En studie i kildeverdi*, Oslo 1973.) Munkásságának van előzménye is, így Olav Bø és Kjell Bondevik tevékenysége.

Reidar Grønhaug, aki Barth után lett a bergeni egyetemen a társadalomantropológia professzora, Dél-Törökország etnikai kulturális különbségeiről írt egy nagyobb tanulmányt, amelyben bizonyos történelmi érvelést is alkalmazott. Bár történelmi ismeretei nem saját kutatásain alapulnak, információi alapján személyiség-típusokat próbál kidolgozni, s ez az irány alkalmas a továbbfejlesztésre. Lásd disszertációját: Mikro-makro kapcsolatok (*Micro-Macro Relations*, Bergen 1976).

Egy másik antropológus, aki jelentős érdeklődést mutat a történelmi

és politikai változások iránt, Guttorm Gjessing, aki elsősorban a lapokkal foglalkozott. Lásd: A változó lapok: A kulturális kapcsolatok vizsgálata Norvégia legészakibb részén (*Changing Lapps: A Study in Culture Relations in Northernmost Norway*, London 1954). Egy antropológiai történelmet mindenekelőtt a lapp kisebbség és a vele kapcsolatos regionális-gazdasági kérdések problémáiról várhtunk el. A tromsø-i egyetemen egy idő óta folyik a történészek és antropológusok párbeszéde – ennek valószínűleg rövidesen gyümölcsei is lesznek. A tromsø-i történészek közül sokan részt vettek az umeai kutatói tanfolyamon.

A történészek közül elsősorban azok mutatnak érdeklődést a társadalomantropológiai elvek megismerésére, akik demográfiai történelemmel, népi mozgalmakkal és kisebbségekkel foglalkoznak. Kare Lunden *Gazdaság és társadalom (Økonomi og samfunn)*, Oslo 1972, című műve foglalkozik néhány gazdasági antropológussal. Újabban jelent meg tanulmánykötete: *Pogányok, papok és mesélőasszonyok (Kjettarar, prestar og sagakvinner)*, Oslo 1980). Hans Try-t, a christiansandi levéltár vezetőjét nagyon érdeklik a 19. századi Norvégián belüli kulturális különbségek, lásd *Két kultúra – egy állam, Norvégia története 1850–1884 (To kulturer – en stat, Norges historie 1850–1884)*, Oslo 1979).

Brit Berggreen etnológus ugyan az oslói egyetem történeti intézetében működik, de egy kutatási programot dolgozott ki, amelyet a NAVF is támogat a nemek közötti munkamegosztásról egy norvégiai tengerparti közösségben 1850 és 1920 között. Ez a vizsgálat fel akarja tární a tengerészek feleségeinek életét, akikről eddig általában úgy írtak, hogy egyszerűen csak vártak férjeikre.

Finnországban, Norvégiához hasonlóan, nem túl nagy az antropológiát a történelemmel integráló kutatás.

Robert Wikman örökségét Matti Sarmela vállalta fel: A falusi társadalom kölcsönösségi rendszerei a finn-karéli kultúrterületen (*Reciprocity Systems of the Rural Society in the Finnish-Karelian Culture Area*, F.F. Communications 207 Helsinki 1969.). Ez a munka történetileg foglalkozik az ifjúsági csoportokkal és azzal, miként találkoznak a különböző helyzetekben – munkában, táncoknál, ünnepeken, vásárokon, udvarlásokkor. Samela az ifjúsági kultúrában kimutatható különbségeket a település, a családi struktúra, földbirtoklás, birtoknagyság, stb. nagy társadalmi variációival kapcsolja össze. Samela a helsinki egyetem szociológiai tanszékének társadalomantropológus adjunktusa és a Fredrik Barth által inspirált ökológiai magyarázatok érdeklik. Lásd tanulmányát: A kultúrókoló-

giai kutatás aspektusai (Kulturekologiska forskningsaspekter in Daun és Löfgren (szerk.): *Ekologi och kultur*, 1971, 96–104).

Viszonylag elfeledett, de újraolvasásra érdemes könyv Arne Runeberg: Boszorkányok, démonok és termékenység mágia. Jelentőségük és kölcsönkapcsolatuk vizsgálata a nyugat-európai népi vallásosságban (*Witches, Demons and Fertility Magic. Analysis of their significance and mutual relations in West-European Folkreligion*, Helsinki 1947).

Igen sok etnológiai kutatás folyik Finnország falusi és városi társadalmairól, amelyeket el lehetne téríteni a történelmi antropológia irányába, de ez mostanáig nem történt meg. Ehhez arra lenne szükség, hogy a történészeket és etnológusokat a jelenleginél sokkal inkább érdekelje a társadalomantropológia. Lásd Bo Lönnqvist: Etnológiai szempontok az egyházközségek történetének kutatásában (Etnologiska synpunkter pa sockenhistorierna, *Historisk tidskrift för Finland* 1981:1, 50–53.) Talán az egyedüli kivétel Olle Sirén: Tanyai háztartás és tanyai társadalom az 1600-as évektől az 1900-as évekig (*Gardshushallning och gardssamhället fran 1600-talet till 1900-talet*, Helsinki 1980.)

Svédországban a történelmi antropológiával foglalkozó legdinamikusabb csoport a lundi egyetem európai etnológiai tanszékén található. Az itteni kutatók igen nagy mértékben foglalkoznak világnézetekkel, s azzal, miként viszonyul a magatartások komplexuma a gazdasági realitások variációihoz (amelyeknek viszont ökológiai aspektusai vannak). Orvar Löfgren a legtermékenyebb ezen kutatók közül, s írásai a halász-közösségektől egészen a polgári családi életig terjednek. Központi problémája két tézis körül forog:

1. A nagyszámú különböző hitek (a mágiától egészen a kultúra és természetfelfogásokig) integrációjának magas szintje egyes társadalmi osztályoknál.
2. Ezen osztályok világszemlélete meghatározott anyagi körülményekben gyökerezdik.

Mostanáig a kutatás az első témára koncentrált, s az elméleti következtetések levonása későbbre halasztódott. Löfgren valóban rengeteget publikál, s ezért csak válogatást közlök írásaiból. Számos szintetizáló tanulmányt készített, mint amilyen: Helyi paraszti típusok: az ökológiai alkalmazkodás összehasonlító vizsgálatának problémái (Peasant Ecotypes: Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation, *Ethnologia Scandinavica* 1976, 100–115.), mely újraépíti Eric Wolf koncepcióit, és A skandináv parasztság történelmi szemszögből (Historical Perspectives on

Scandinavian Peasantries, *Annual Review of Anthropology* 1980, 187–215). Löfgren Åke Daunnal Barth ökológiai antropológiájának egyik kulcsközvetítője volt az északi etnológiába.

Löfgren kozmológiákkal kapcsolatos munkássága legjobban Halászok az ipari társadalomban (*Fangstmän i industrisamhället*, Lund 1977), című művében látszik, amely egy kis halászfalu halászsai közötti társadalmi szervezet változásaival foglalkozik. Újabb munkája, amelyet Jonas Frykmanal közösen készített: A kulturált ember (*Den kultiverade människan*, Lund 1979) azzal foglalkozik, miként különítették el magukat a városi felsőbb osztályok a többi társadalmi osztálytól a századfordulón. E munka inspirációja Mary Douglastól, George Fostertől és másoktól eredt.

Jonas Frykman, lund-i kutató a hajdon anyákkal szembeni magatartási különbözőségekről írt, s arról, hogy az ezzel a deviációs formával kapcsolatos elképzelések milyenek Svédország különböző gazdasági-társadalmi régióiban. Erősen befolyásolta Douglasnak a tisztaságról és veszélyről kialakított elképzelése, s ez egészen a városi burzsoázia tisztaság-ideológiájának tanulmányozásához vezette. Lásd: Az utcalány a paraszt-társadalomban (*Horan i bondesamhället*, Lund 1977) és Szexuális kapcsolat és társadalmi normák (Sexual Intercourse and social norms, *Ethnologica Scandinavica* 1975, 110–150.) és Rítus, mint kommunikáció (Ritual as Communication, uo. 1979, 54–62.).

Frykman és Löfgren az utolsó néhány évben egy kutatási programot vezettek: Kulturális korlátok és osztálykorlátok címmel, amelyből a burzsoázia jellegzetességekről korábban említett munka az első beszámoló. Az utóbbi időben tudományágukon kívüli inspirációjukat inkább olyan társadalompszichológiai szerzőktől kezdik kapni, mint Elias, Sennet, Lasch és Foucault, s nem társadalomantropológusoktól, amiből következően a kulturális osztálykonfliktus aspektusai háttérbe szorulnak.

A lund-i egyetem két etnológiai doktori értekezése érdemes az említésre. Agneta Boqvist a múltban tárgyalja a falusi mellékfoglalkozások (*bisyslor*) rejtett gazdaságát A rejtett gazdaságok (*Den dolda ekonomin*, Lund 1978) című munkájában. Ez a tanulmány egy olyan közösség gazdasági életének specifikus struktúrájával foglalkozik, amelyben a munkamegosztás formái, a gazdasági racionalitás és a vállalkozás érzéke eltér mind a környező vidéktől, mind az iparosodó várostól. Gumilla Kjellman tanulmánya a nászajándékokról, mint a kölcsönösség specifikus formájáról, szintén kapcsolódik a vidék különböző gazdasági célkitűzéseiseihez, lásd: Esküvői ajándék. Az ajándékgazdaság etnológiai vizsgálata (*Bröllops-*

gavan. En etnologisk studie av gavoekonomi, Lund 1979). Kjellmann kutatása különösen jól kapcsolódik a korábbi kultúrák ajándékainak szerepéről kialakított modern antropológiai elképzelésekhez.

A kozmológiákkal való foglalkozás Lundban sok esetben Dél-nyugat-Svédország és Észak-Svédország összehasonlítását jelenti, mivel jelentős eltérések vannak a társadalmi fegyelmességben (templombajárás, a deviánsok kezelése, társadalmi szervezetben a tekintélynek való alávétés foka), rituális szimbolizmusban, a döntéshozatalban való általános részvételben és a világnézet más területein. Akad azonban még fehér folt ezen a területen (ami nem jelenti azt, hogy az általános értelmezés helytelen), mivel sokkal kevesebbet kutatták Észak-Svédország etnológiáját – s így nem tudhatjuk, hogy az erre a területre vonatkozó általánosítások megállják-e a helyüket.

Hasonló, éppen most folyó kutatások vannak az etológia más intézményeiben is, amelyek azonban még nem vezettek formális dokumentációra. Gothenburgban, többek között, Nanne Engelbrektsson régóta foglalkozik egy halászközösség történeti fejlődésével. Brigitta Frykman éppen most kezdte meg kutatását a pre-indusztriális időszak városi kézműveseiről. Umeában többen foglalkoznak a földművesek és a lappok történeti kapcsolataival. Ez része egy nagyobb kutatási tervnek, amely a Lule folyó utolsó kétezer évét dolgozná fel.

A társadalomantropológusok körében éppen csak felébredt az érdeklődés az északi országok kultúrájának tanulmányozása iránt – annak ellenére, hogy hagyományosan sok antropológus követte a történelmi irodalmat. Ennek ellenére Carl Gustaf Thornströmnek egy halászközösség 1500 és 1975 közötti történetéről írott disszertációja az egyetlen kiadott munka erről a területről, lásd: *Utólagos pangások: helyi társadalom és környezet egy svéd szigeti faluban (Bakom stagnationen. Lokalsamhället och omvärlden i en svensk skärgårdsby 1500–1975, Uppsala 1978.)* Ez elméleti kiindulópontját a marxista gazdasági antropológiából veszi. Más társadalomantropológusok, mint például Jonathan Friedman, aki Koppenhágában és Lundban egyaránt dolgozik, és Kajsa Ekholm Lundból a korai kereskedő társadalmak fejlődése iránt érdeklődnek. Ezeket a kutatásokat mégsem nevezhetjük történelemnek, mivel a jelzett tudósok érdeklődése mindenekelőtt a bevett osztályozási sémákra építő evolúció iránt alakult ki. Lásd például J. Friedman és M. Rowlands: *Kísérlet a civilizáció fejlődése epigenetikus modelljének létrehozására (Notes toward an epigenetic model of the evolution of civilisation, in Friedman és Rowlands (szerk.):*

The Evolution of Social Systems, London 1977), és Friedman: Rendszer, struktúra és ellentmondás. Az „ázsiai” társadalmi formációk fejlődése (*System, Structure and Contradiction. The Evolution of „Asiatic” Social Formations*, Copenhagen 1979).

A stockholmi társadalomantropológiai tanszék munkatársai meglehetősen érdeklődést mutatnak a történelmi szemléletmód iránt. Ulf Hannerz felsőbb éves hallgatónak tartott egy szemináriumi sorozatot 1973-ban „Történelmet olvasó antropológusok” címmel. Hannerz, a városi antropológia egyik vezető kutatója, bizonyos történelmi anyagokat is használt a Karib térség és Nyugat-Afrika tanulmányozásakor, s vendégprofesszor volt Pittsburgban, amikor Sabeen egy antropológiai és történelmi szemináriumot vezetett ott. Részt vett a *Max-Planck-Institut für Geschichte*tél egy tervezési konferencián és egyik szervezője az indiai történészekkel és antropológusokkal való kutatási együttműködésnek, melynek része egy New Delhiben 1980-ban tartott kollokvium, amelyen egy svéd történész is részt vett. Ulla Wagner ugyanerről a tanszékről egy etnotörténeti diszsertációt publikált: Gyarmatosítás és iban (tengeri dajak, borneói népesség) hadviselés (*Colonialism and Iban Warfare*, Stockholm 1972) ahol a borneói angol uralom levéltári forrásait kombinálta természetes ökológiájára vonatkozó antropológiai következtetésekkel. Clifford Geertz vendégként előadásokat tartott a tanszéken, és más történeti antropológusok látogatását is várják a jövőben. A történelemnek az antropológián belül elfoglalt helyéről vallott nézeteikre lásd Hannerz: Komplex társadalmak és antropológia (*Complex Societies and Anthropology*, *Ethnos* 1979, 217--241.).

Sok stockholmi antropológus végez konkrét történelmi kutatást, összekapcsolva ezt kis svéd közösségek belső megfigyelésével. A nők helyzetét nemzetközileg vizsgáló kutatócsoporton belül Gunilla Bjerén történetileg és antropológiailag foglalkozik egy värmlandi várossal. Ann-Kristin Ekman kutatási terve a hälsinglandi Voxna-völgy regionális tudatosságára és kulturális differenciálódására vonatkozik. A tanszék korábbi diákja, Clarissa Kugelberg, aki most az Építési Kutatóintézetnél van, nemrég fejezte be tanulmányát, melyben egy Gävle külvárosában lévő munkás villa-negyed közösségi érzésének változásaival foglalkozik.

A felsorolt specifikusan északi kultúrákkal foglalkozó kutatókon kívül sok olyan társadalomantropológus van Gothenburgban, Lundban és Stockholmban, akik nagy érdeklődést mutatnak az általuk vizsgált

idegen kultúra története iránt. Túl korai még azonban bármit is mondani erről a tendenciáról.

A történetírás területén – s itt összefogom a gazdaságtörténetet, eszmetörténetet és hagyományos történetet – gyenge, bár egyre növekvő érdeklődés mutatkozik a társadalomantropológiai fogalmak, elméletek és kutatási területek iránt. Az eddig végzett kutatás azonban mennyiségileg igen csekély. A legtöbb esetben az antropológiát régészek vagy etnológusok közvetítik a történészekhez. Ulf Olsson, az umeai egyetem gazdaságtörténeti professzora a gazdasági antropológia iránt kezdett el érdeklődni, s egy régésszel közösen bevezetőt írt az egyszerű társadalmak gazdaságáról kialakított különböző nézetekhez. Inspirációs forrásként Daltont, Polányit, Forde-t, Geertzt, Godelier-t és Wolfot említhetjük meg egyebek között. Lásd C.A. Moberg és U. Olsson: *A gazdaságtörténet kezdete. Gyűjtögető gazdálkodás és társadalom. (Ekonomisk historisk början. Försörjning och samhälle, Stockholm 1973.)*

Ezt a könyvet akár unikumnak is tekinthetjük mindmáig a svéd gazdaságtörténetírásban, talán Björn Hettne-nek az ázsiai alulfejlettségről írott munkája kivételével. A régészet területén el kell ismernünk, hogy az utóbbi időben néhány tanszék nagyon is kezdett érdeklődni az antropológia iránt – a legjobb a helyzet Umeában, ahol a régészek 1982-ben két antropológus vendégelőadót várnak hosszabb idejű együttműködésre.

Mindezek ellenére abban a néhány esetben, amikor egy társadalomantropológus nevét megemlítik gazdaságtörténeti disszertációkban, az csak nagyon szűk körből kerülhet ki, például Wolf vagy Redfield, s egy igen szűk kutatási témánál: a parasztságnál. A fenti nevek kiemelkedő helyét könnyű megmagyarázni: Wolfnak a parasztságról írott bevezetését lefordították svédre és Redfield a Kis közösséget (*The Little Community*) az 1950-es évek elején Uppsalában tartott előadásaira építette fel.

Más szerzők, akik kívül esnek e szűk tendencián, például János Perényi, aki szemiotikai és más nyelvészeti elméletekből vett megközelítéseket alkalmazott az 1848-as forradalom sajtóvitáinak tárgyalásánál. Ösztönzést egyebek között Saussure és Lévi-Strauss műveiből merített. Munkája: *A forradalom értelmezésének anatómiája. Az 1848-as év forradalmi svéd vitában (Revolutionsuppfattningens anatomi. 1848 ars revolutioner i svensk debatt Uppsala 1979)*. Thomas Lundkvistnek a korai középkor jobbagyairól írott munkája bizonyítja, hogy ismeri valamennyire Balandier, Polányi és Victor Turner politikai antropológiáját, lásd: Landborna észa-

kon a korai középkorban (*Landborna i Norden under äldre medeltid*, Uppsala 1979.)

Néhány családtörténeti munka említ olyan antropológusokat, mint Goody, akik a háztartáson belüli csoportokról írtak. Lásd például Jan Lindegren: Adókievetés és behajtás (*Utskrivning och utsugning*, Uppsala 1980), aki Goodyt és Wolfot említi; Ruth Hedlund: Västeras lakossága az 1600-as évek végén (*Västeras befolkning vid slutet av 1600-talet*, Västeras 1980), aki Goodyt említi. A kisebbségekkel foglalkozó tanulmányok, mint amilyen Brit Uppman A lappok társadalma (*Samhället och samerna 1870–1925*, Umea 1978.) című munkája Barthot, Boast, Margaret Meadet, Herskovitsot, Stewardot és Ørnulv Vorrent említik. Uppman könyve a mai napig a néprajzi anyagot leginkább felhasználó történelmi disszertáció. Ez természetes is, ha figyelembe vesszük, milyen jellegű irodalom létezik ma a lappokról. Egy másik umeai történész, Lennart Lundmark, aki a lapp kultúrával foglalkozik, nagy áttekintést készít elő a rénszarvas nomadizmusra való átmenet történeti, antropológiai és nyelvészeti irodalmáról a nemzeti állammal való konfliktus során.

Felületesen átfutottam néhány északi történelmi folyóiratot, 1978- és 1980 között történelmi antropológiai cikkeket keresve bennük. Az eredmény sajnos meglehetősen sovány. A *Svensk historisk tidskrift* meglehetősen tipikus. 1978-ban három külföldi társadalomantropológus (Lewis Henry Morgan, Eric Wolf és Malinowski) neve fordult elő, mellettük négy északi etnológusé (Frykman, Hanssen, Löfgren és Wikman). Egy etnológiai disszertációt ismertettek (negatívan) és csak egy etnológus által írott cikk jelent meg (Hanssen). 1979-ben két antropológust idéztek (Barth és Geertz), megjelent egy ismertetés egy német antológiáról, amely a társadalomtörténet új irányzatait foglalta össze, de ez is ügyesen elkerülte, hogy Lepeniesnek az antropológiai történelemmel foglalkozó tanulmányáról bármit is mondjon. 1980-ban Dalton, Polányi, Bohannan és Murra nevét említették számos latin-amerikai antropológus mellett két különálló cikkben (Mörner összehasonlította a lappokat a latin-amerikai indiánokkal, Hettne pedig a gazdaságtörténet új trendjeiről írt), ismertettek egy társadalomantropológus (Thornström) által írott történelmi munkát (vegyes érzelmekkel), s ugyanazokat az etnológusokat idézték, mint korábban (Frykman, Hanssen és Löfgren).

Az északi nemzetközi folyóiratok valamelyest konzisztensebbek és szélesebb látókörűek voltak, de továbbra sem tölthetnek el bennünket kellő meglegéddel. A *Scandia* például 1978-ban három társadalomant-

ropológust említett (Morgan, Dumézil és Castenada), mindegyiket más-más cikkben, míg egy kulturális ökológiával foglalkozó kritikai szemle (Akerman tollából) hat társadalomantropológuson (Redfield, Wolf, Goody, Silverman, Bennet és Oscar Lewis) és két etnológuson futott végig. 1979-ben az összes társadalomantropológusra való utalás Akerman kritikájára írott válaszban jelent meg (Gaunt tollából): nyolc antropológust idéztek (Wolf, Boas, Kroeber, Steward, Barth, Geertz, Rappaport, Bennet). 1980-ban öt antropológussal foglalkoztak – kettővel (Polányi és Louis Dumont) egy a gazdasági elméletről szóló cikkben, hárommal (Gjessing, T. Svensson és Vorren) egy a norvégiai lapp historiográfiát áttekintő tanulmányban, egy szerző megemlítette Troels-Lund nevét.

A *Scandinavian Journal of History* volt a legkiszámíthatatlanabb ebben a kérdésben. 1978-ban sem társadalomantropológust, sem etnológust nem említettek meg lapjain. 1979-ben 14 említés történt, de ez egy speciális Afrika-történeti számnak köszönhető (Bohannon, Dalton, Meillassoux, Coquery-Vidorovitch, Lebeuf, Balandier, Goody, Fortes, Evans-Pritchard, Rouch, Seddon, Terray, Rey). Egy további nevet (Maurice Bloch) egy középkorról szóló irodalomismertetésben említettek. 1980-ban nem fordul elő egyetlen társadalomantropológus sem, s etnológus is csak egyszer.

A fenti futó felsorolás semmiképpen sem nyújt olyan benyomást, hogy a svéd, vagy általában az északi történészek túl sok társadalomantropológiát, vagy akár etnológiát olvasnának. Az olyan területek kivételével, mint amilyen a bennszülött lakosság vagy a nem-európai kultúrák, a történészek elkerülik az antropológiával való érintkezést. Ez eléggé meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy tudományágunkon belül manapság mennyire központi helyet foglal el a társadalomtörténet. Az általam átnézett folyóiratok közül kettőnek volt speciális nő-történeti száma, s ezekben egyetlen egy antropológusra sem utaltak, Margaret Mead központi jelentősége ellenére, hogy csak egy jól ismert nevet említsek. Ennek éppen az ellenkezője látszik a *Quaderni storici* 1980-as nő-történeti számában. Az önkéntes szervezetekről is megjelentek külön számok, s ezekben is ugyanez a hallgatás tükröződik, annak ellenére, hogy antropológusok a csoportokhoz való csatlakozásról számtalan, a háló-elemzésre épülő vizsgálatot publikáltak. A kultúra egész témaköre hiányzik legtöbb munkánkból.

Az eszmetörténet területén Ronny Ambjörnsson, aki foglalkozott a családdal kapcsolatos gondolkodással és a népi kultúrával egyaránt az a

kutató, akinek leginkább antropológiai a szemléletmódja. Az utóbbi években érdeklődésének középpontjában egyre inkább az állt, miként kényszerítették rá régóta a svéd népre a rendet és fegyelmet az állami és egyházi intézkedések révén. Ebből a szempontból érdeklődése párhuzamosan fut Eliaséval. A népi kultúra területén kutatási programjának címe: Népoktatás Norrlandban, melynek keretében a parasztság induktrációjának tartalmára koncentrálnak.

1981-re egy kis szemináriumot tervez a rend és káosz fogalmának a svéd társadalmon belül betöltött szerepéről.

Egy másik 1981-es szimpózium, melyet januárban Lundban a zoológiákról tartottak, részben történeti volt. Ezen a konferencián, amelyet az európai etnológiai tanszék szervezett meg, többek között Orvar Löfgren, Jonas Frykman, Palle Christiansen, Kirsten Hastrup is részt vettek – hogy csak a történeti érdeklődésű résztvevőket soroljuk fel.

Miután ezzel az irodalmi szemlével elkészültem, ráébredtem, hogy saját munkám bizonyos fokig egyedi a többi történészekkel való összehasonulásban, mivel én állandóan vitakoztam először az etnológusokkal, s később az antropológusokkal az utolsó évtized folyamán. Még arra is időt szakítottam, hogy miután megszereztem történelmi doktorátusomat, társadalomantropológiát tanuljak Stockholmban (módszertan) és Cambridgeben (rokonság). Az igazat megvallva, azért érdekelt, hogy ezek a tudományágak mit is csinálnak, mert elégedetlen voltam azzal, milyen szűk látókörben írnak történelmet. A családi demográfia és a háztartások változásának vizsgálata során ismerkedtem össze Orvar Löfgrennel és Börje Hanssennel, akik igen korán néprajzi irodalom megismerésére szorítottak engem.

Jelenlegi családtörténeti munkám az északi fejleményeket hasonlítja össze ettől teljesen idegen kultúrák sajátosságaival, s olyan a történészek számára furcsa dolgokkal foglalkozik, mint általános rokonsági rendszerünk, vérfertőzési tilalmak stb. Remélem, hogy ez a két tudományág szintézise lesz. A munkásmozgalmal foglalkozó kutatásom a tiltakozás informális módjaival és a munkásosztály kultúrájával – különösen az alkalmazkodás és látszólagos paternalizmus formáival – foglalkozik.

Kutatást folytattam az északi országok rokonsági struktúrájáról s ennek keretében több kézirat kerül majd kiadásra: A klán mítosza, A vérfertőzés problémája a középkori Skandináviában, melyek Családtörténet északon (*Familjens historia i norden*) c. munkámnak részei, és A nyugdíjas kisbirtokos és tulajdonos, mely a falusi családokban a nem-

zedékek közötti birtokátruházással és az ebből fakadó problémákkal foglalkozik. A folklór is a történelmi vizsgálat hálójába került.

A munkásosztály kultúrájára lásd az éppen kiadás alatt álló munkát, amely dél-norrländ-i fűrészmalmi munkások önéletrajzainak publikációján alapul: A proletariátustól a munkásosztályig (*Fran Proletariat till arbetarklass*, 1981).

Egyedüli *mentalitással* foglalkozó munkám Skåne egy uradalmi régiójáról szól: A várak árnyékában: a szabadparaszti bérlők társadalmi problémája. (I slottets skugga: om frälse bönders sociale problem, *Ate* 1977), amely egy 18. századi pap által hiveinek két nemzedékéről írott rövid életrajzaira épül.

Palle O. Christiansennal az északi egyetemek hallgatói számára tan-könyvet írok a történelem antropológiai megközelítéséről.

Javaslatok

Merészkedem néhány a jövő terveire vonatkozó javaslatot előterjeszteni, amelyek megvalósításának feltétele az, hogy az antropológiai történelem területe megveti a lábát Svédországban. Javaslataimat munkám két megelőző részére építem – a historiográfiával összekötött elméleti összefoglalóra és a nemzetközi irodalmi szemlére.

Svédországban nagyon kevés kutató végez komoly történelmi antropológiai munkát. A stockholmi társadalomantropológusok, a lundii etnológusok és az umeai történészek kivételével meglehetősen sivár képet kapunk. A kivételeket felsoroltam az országonkénti irodalomismertetésben. Ezt nem tekinthetjük kielégítő helyzetnek. Nyilvánvalóan még nem érkezett el a nagy kutatási programok elkészítésének ideje.

Mivel a történelem és a társadalomantropológia közötti párbeszéd létrehozásának lényegi eleme azokon az új szemléleti módokon nyugszik, amelyeket a két tudományág egymástól szerezhet a közös problémák megbeszélése során, elsődleges jelentőségű, hogy növekedjen a két tudományág művelőinek egymásközti kommunikációja.

A kommunikáció növelésének számtalan útja-módja van. A *Max-Planck-Institut* kerekasztal konferenciái, a *SSRC* szemináriumai bemutatták mind az előnyeiket, mind a hátrányait a képzett kutatók közötti rövid szak-konferenciáknak. A tapasztalt kutatók továbbfejleszthetik gondolkodásukat, de nagyon kevés a be nem avatottak számára kiszivárgó információ és új ötlet. Azok a kísérletek, hogy az ismereteket vagy a konferen-

cia video felvételein, vagy a konferenciát követően fiatal kutatóknak tartott utókonferenciákon keresztül terjesszük, magukban jók, de úgy tűnik, hogy nem oldják meg egészében a pedagógiai problémát.

Amire a svéd történészeknek mindenekelőtt szükségük van, az, hogy munkájukban valamiféle alkalmazható ismereteket szerezzenek a mai társadalomantropológiáról s ennek módszertani problémáiról. Megpróbáltuk e célkitűzést antropológus vendégelőadókkal megvalósítani, de ez csak ideiglenes pótszerként szolgálhat. A stockholmi társadalomantropológiai tanszék speciális kurzust tart olyanoknak, akik sohasem foglalkoztak antropológiával kéthetenkinti szemináriummal és jelentős méretű irodalommal. Nagyon valószínű, hogy ezt a kurzust megfelelően adaptálni lehetne a történészek számára, s így mint a tudományágba való bevezetés szolgálhatna. Ugyanezen a módon valószínűleg át lehetne dolgozni a koppenhágai és umeai egyetemeken tartott antropológiai történelmi kutatói tanfolyamok tartalmát, hogy ezzel az antropológusok és etnológusok számára biztosítsuk a bevezetést a modern történelmi gondolkodásba és módszertanba. Ezeket a rövid tanfolyamokat nyáron lehetne szervezni bentlakásos alapon, vagy egyes egyetemi tanszékek kérhetnék, hogy tartassák meg őket. Ez a tanárok számára rengeteg utazással és kellemetlenséggel járna – s ráadásul nagyon kevés tanár közül válogathatunk, még akkor is, ha a szomszéd országok kutatóit is figyelembe vesszük. A legjobb az lenne, ha néhány tankönyv készülne, amelyekben a módszertani részt speciális témákra vonatkozó szöveggyűjteménnyel kombinálnák. Ilyen munkákat egyéni és csoportos tanulás során lehetne hasznosítani.

A koppenhágai és umeai kurzusokon Svédországból nagyon kevesen vettek részt. Koppenhágában egy svéd etnológus, két társadalomantropológus volt jelen, történészek közül senki sem ment el. Umeában ténylegesen mintegy hat történész, hét gazdaságtörténész és egy eszmetörténész vett részt a tanfolyamon. Valamennyi résztvevő umeai volt. Önkéntelenül is felmerül, hogy ilyen tanfolyamok iránt más svéd egyetemeken is lehet rejtett igény.

Ha egyszer elértük az interkommunikáció alapvető szintjét, különleges módszerekre lesz szükség közeledésünk fenntartására és intenzívébbé tételére. Úgy tűnik, értelmes lenne évenként ad hoc konferenciák tartása, amely számbavenné, megvitátná a közös problémákat. Erre szükség van a specifikus ismeretek folyamatossága és fejlesztése érdekében. Elképzelhető, hogy a történelmi antropológia iránt érdeklődők mindig csak csekély kisebbséget fognak alkotni saját tanszékükön, s ezért nagy szük-

ségük lesz arra, hogy rendszeresen találkozhassanak más, hozzájuk hasonló érdeklődésű emberekkel.

Németországi és franciaországi kutatókkal való beszélgetéseim során újra meg újra felmerült a kisebb konferenciák szükségessége az összhang létrehozása érdekében. Több párizsi történész és antropológus sajnálkozott a miatt, hogy sohasem volt lehetőségük arra, hogy ténylegesen együtt dolgozzanak, s ezáltal a tudományágak közötti tényleges tapasztalatcserét hozzanak létre. Viszont az eredmények gyors publikálásának követelménye megakadályozta az ilyen csoportmunkát, mivel nyilvánvaló, hogy bizonyos időt – legalább egy évet – követel meg az, hogy a kölcsönös erőfeszítések következtében legalábbis minimális megértés kialakulhasson a különböző tudományágak kutatói között.

Ahogy beszámolómból nyilván kiderül, a jövőben inkább fogunk találni történészeket társadalomantropológiai képzettséggel, s valószínűleg több lesz a történelmi háttérű antropológus is. Ha mi itt Svédországban fejlett szinten szeretnénk résztvenni az antropológiai történetírásban, akkor mindenekelőtt a saját párbeszédünket kell létrehoznunk. Már írtam a tanfolyamok és tankönyvek szükségességéről.

A következőekben találkozókrol, szimpóziumokról és kerekasztalkonferenciákról szólok, s ezekre vonatkozóan terjesztek elő néhány javaslatot. Két típusú konferenciára van állandóan szükségünk. Az egyik az új ötletek, módszerek, trendek fejlesztésével foglalkozna, amelyek vagy külföldi ösztönzésen, vagy a svéd anyag átdolgozásán alapulnának. A másik célja az lenne, hogy a kutatók megvitassák a folyamatban lévő munkákat, s olyan koncentrált tanácsadásra biztosítson lehetőséget, amilyen lehetetlen bármely svéd intézménynél vagy egyetemen.

Az új ötletek fejlesztésével foglalkozó találkozókra – többé-kevésbé kerekasztal-konferenciákra – ideális esetben évente kétszer kellene sort keríteni, s ezen állandóan körülbelül egy tucat tapasztalt kutató vehetne részt. Ez automatikusan egy elit csoporttá válik, de úgy érzem, erre szükség van, ha a svéd tudomány gyorsan el akarja érni a nemzetközi színvonalat. A folyamatosságra is szükség van, ha valóságos párbeszédet akarunk megteremteni. Ez a csoport leltárat készíthetne a történelmi antropológiai kutatások számára hozzáférhető svédországi anyagokról. Gyorsan tudnának reagálni a külföldi kutatóktól jövő javaslatokra, amelyek svéd résztvevőt keresnének egy-egy összeurópai jelenség vizsgálatához. Tanulmányutam során állandóan kérdéseket kaptam a svéd viszonyokról, s ezeket képtelen voltam megválaszolni. Ráadásul mind Göttingenben,

mind Párizsban nagy készséggel találkoztam az információcserére és nemzetközi konferenciák szervezésére. Ilyen szempontból is nagyon fontos, hogy legyen egy kis zárt kutatói csoport, amely alkalmas a részvételre.

Ahhoz, hogy jól funkcionálhasson, a kis csoportnak több tudomány-ágot kell kombinálnia. A történelem, az etnológia és a társadalomantropológia nyilvánvaló; de érdeklődés van a gazdaságtörténet, eszmetörténet, nyelvészet, folklórisztika, irodalomtudomány és valószínűleg a szociológia iránt is. Kétségtelen azonban, hogy ahhoz, hogy tapasztalt történelmi antropológiai kutatóink legyenek, nem elégséges a kis csoporton belüli szakértelem megfelelő továbbadása. A csoportnak évente kétszer kellene találkoznia, s minden alkalommal egy témát kellene megtárgyalnia. A találkozóhoz egy titkárra lesz szükség, aki előzőleg megszervezi azt, majd utólag részletes vitabeszámolót állít össze és küld szét. E titkárnak értenie kellene mind a társadalomantropológiához, mind a történelemhez.

Egy különleges kívánságom is van a kis csoportra vonatkozóan. Az utóbbi néhány évben igen szoros együttműködés alakult ki Dánia és Svédország között a történelmi antropológia területén. Érdemes megemlíteni, hogy az 1980-ban Koppenhágában, illetve Umeában tartott kutatói tanfolyamok a svédországi David Gaunt és a dániai Palle Christiansen, Kirsten Hastrup, Gustav Henningsen és Bjarne Stocklund közös erőfeszítéseinek eredményeként valósulhattak meg. E közös erőfeszítés nélkül egyik kurzus sem lehetett volna olyan sikeres, mint amilyen így volt. Christiansen és Gaunt közösen tervezik egy tankönyv és egy szöveggyűjtemény kiadását, bár még mindkét terv messze áll a befejezéstől. Nagyon bölcs dolog lenne, ha ezt a svéd-dán együttműködést úgy folytatnánk, hogy dán kutatókat is bekapcsolunk a kis állandó csoportba. Ez nem pusztán udvariasság kérdése – a dán kutatók mindegyike olyan egyedi tudással rendelkezik, amilyen ma Svédországban nincsen.

A szélesebb csoport, amely évente egyszer találkozna, egyrészt a kisebb csoport mintegy tucatnyi tagjából, másrészt még olyan kutatókból állna, akik előadásokat szeretnének tartani egy szimpózium-félén. Olyanok is részt vehetnének, akiket az éppen szereplő téma érdekel. A már említett titkár újfent a találkozó gyakorlati szervezőjeként funkcionálhatna. A megvitatandó témákat és a résztvevőkre vonatkozó javaslatokat a kis csoporton belül kellene eldönteni. Ez a konferencia szélesebb körből toborozna, arra koncentrálna, hogy tanácsokat adjon doktori disszertációjukat író diákoknak s szélesebb közönségnek mutasson

be érdekes perspektívákat. E konferenciákon körülbelül 20–25 fő venne részt, s két napig tartana.

Úgy érzem, a konferenciák e kettős típusának két vagy három évig kellene működnie, hogy a történelmi antropológia megkívánt előrelépése bekövetkezhessek Svédországban. Elképzelhető, hogy akkorra már komoly kutatási programjavaslatok is megszülethetnek.

Javaslataim összefoglalása a következő:

1. Pedagógiai segédeszközöket kell készíteni, hogy a történészeket megismertessük a társadalomantropológiai szemléletmóddal, s megtanítsuk a társadalomantropológusoknak és etnológusoknak a történelmi szemléletet. Itt könyvekre, tanfolyamokra és nyári ülésszakokra gondolok.
2. Egy állandó csoportot kell létrehozni, mondjuk egy tucatnyi svéd és dán tapasztalt történelmi antropológus kutatóból, akik a szükségnek megfelelően több tudományágból kerülnének ki. Ők vitáikban közös referenciakeretet hozhatnak létre, hozzászólásokat készíthetnek a nemzetközi konferenciákra, megszervezhetik azokat a találkozókat, amelyekre az igény a párizsi *La maison des sciences de l'homme*-ban és a göttingeni *Max-Planck-Institut für Geschichte*-ben merül fel, előkészítetik az évente szélesebb fórum előtt tartott szimpózium témáját.
3. Éves szimpóziumok sorozatát kell létrehozni, maximálisan huszonöt résztvevővel a kis csoport által meghatározott témákból. Ez a kis csoport kommunikációs eszközöként funkcionálhat, és lehetővé teszi a fiatal kutatók számára, hogy olyan tanácsokat kapjanak, amelyekre nincs mindig lehetőségük munkahelyükön.

Irodalom

Agulhon, Maurice, La République au Village (Paris 1979)

Arens, William, The Man-Eating Myth: Anthropology and Anthropophagy (Oxford 1979)

Ariès, Philippe, L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien Régime (Paris 1960)

Augé, Marc, Symbole, fonction, histoire: les interrogations de l'anthropologie (Paris 1979)

Balandier, Georges, Political Anthropology (London 1970)

Barnes, John A., Classes and Communities in a Norwegian Island Parish, Human Relations 1954, 39–58

id., Land Rights and Kinship in Two Bremnes Hamlets, Journal of the Royal Anthropological Institute 1957, 31–56

Barth, Fredrik, Political Leadership among Swath Pathans (London 1959)

- id., ed., *Ethnic Groups and Boundaries* (Bergen 1969)
- Bennet, John W.*, *The Ecological Transition: Cultural Anthropology and Human Adaptation* (N.Y. 1976)
- Benveniste, Emile*, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, vol. 1 (Paris 1969)
- Berkner Lutz*, *The Steam Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household*, *American Historical Review* 1972, 398–418
- Bloch, Marc*, *The Historian's Craft* (N.Y. 1954)
- id., *Feudal society* 2 vols (Chicago 1961)
- id., *Les rois thaumaturges* (Paris 1924)
- Blok, Anton*, *The Mafia of a Sicilian Village 1860–1960: a Study of Violent Peasant Entrepreneurs* (N.Y. 1974)
- Bourdieu, Pierre*, *Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction*, *Annales ESC* 1972, 1105–1127
- id., *Outline of a Theory of Practice* (Cambridge 1977)
- Braun Rudolf*, *Industrialisierung und Volksleben. Veränderungen der Lebensformen unter Einwirkung der verlagsindustriellen Heimarbeit in einem ländlichen Industriegebiet. Zürcher Oberland vor 1800* (2. kiad. Göttingen 1979)
- Burguière, André*, *L'anthropologie historique*, in J. Le Goff, ed. *La nouvelle histoire* (Paris 1978) 37–61
- id., *Endogamie et communauté villageoise: la pratique matrimoniale à Romainville au XVIIe siècle*, *Annales de démographie historique* 1979, 313–336
- Burke, Peter*, *Popular Culture and Early Modern Europe* (London 1978)
- id., *Sociology and History* (London 1980)
- Carter Ian*, *Farmlife in Northeast Scotland: 1840–1914: the Poor Man's Country* (Edinburgh 1979)
- Castan, Yves*, *Honnêteté et relations sociales en Languedoc 1715–1780* (Paris 1970)
- Chiva, Isac*, ed., *L'Ethnologie de la France: besoins et projets* (Ministère de la Culture et de la Communication, Paris 1979)
- Christiansen, Palle Ove*, *Forms of Peasant Dependency in a Danish Estate 1775–1975*, *Peasant Studies* 7 (1978) 38–67
- id., *Peasant Adaptations to Bourgeois Culture?: Class Formation and Cultural Re-definition in the Danish Countryside*, *Ethnologia Scandinavica* 1978, 98–152
- Cole, John W. and Wolf, Eric R.*, *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* (N.Y. 1974)
- Cohn, Bernhard*, *History and Anthropology: the state of play*, *Comparative Studies in Society and History* 1980
- Dalton, George*, *Economic Theory and Primitive Society*, *American Anthropologist* 63 (1961)
- Davis, Natalie Zemon*, *Society and Culture in Early Modern France* (Stanford 1975)
- Delumeau, Jean*, *La Peur en Occident, XIVe–XVIIe siècles: une cité assiégée* (Paris 1978)
- Duby, Georges*, *The Diffusion of Cultural Patterns in Feudal Society, Past and Present* (1968)
- Duden, Barbara and Hausen, Karin*, *Gesellschaftliche Arbeit-Geschlechtsspezifische*

- Arbeitsteilung, in *A. Kuhn* and *G. Schneider* ed. *Frauen in der Geschichte* (Düsseldorf 1979) 11–33
- Dumont Louis*, *From Mandeville to Marx: the Genesis and Triumph of Economic Ideology* (Chicago 1977)
- Dumoulin, Jérôme* and *Moisi, Dominique*, eds., *The Historian between the Ethnologist and the Futurologist* (Paris/Haag 1973)
- Dupont, Marie-Sylvie, Frijhoff, Willem* and *Muchembled, Robert*, *Prophètes et sorcières dans les Pays-Bas XVIe–XVIIIe siècles* (Paris 1978)
- Ehmer, Josef*, *Rote Fahren-Blauer Montag*, in *D. Puls* ed., *Wahrnehmungsformen und Protestverhalten. Studien zur Lage der Unterschichten im 18. und 19. Jht.* (Frankfurt 1979) 143–73
- Elias, Norbert*, *Ueber den Prozess der Zivilisation* 2 vols (Basel, 1939, új kiad. Frankfurt 1969)
- id., *Die höfische Gesellschaft. Eine Untersuchung des Königtums und der höfischen Aristokratie* (Neuwied 1969)
- Evans-Pritchard, E.E.*, *Anthropology and History* (Manchester 1961)
- id., *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande* (Oxford new ed. 1976)
- Favret-Saada, Jeanne*, *Deadly Words: witchcraft in the Bocage* (Cambridge 1980)
- Febvre, Lucien*, *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle: la religion de Rabelais* (Paris 1942)
- Fél Edit and Hofer, Tamás*, *Proper Peasants: Traditional Life in a Hungarian Village* (Chicago 1969)
- id., *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt* (Göttingen 1972)
- Flandrin, Jean-Louis*, *Families in Former Times: Kinship, Household and Sexuality* (Cambridge 1979)
- Fox, Robin*, *Kinship and Marriage* (Harmonsworth 1967)
- Frykman, Jonas*, *Horan i bondesamhället* (Lund 1977)
- id. and *Löfgren, Orvar*, *Den kultiverade människan* (Lund 1979)
- Gaunt, David*, *Pre-industrial Economy and Population Structure: the elements of variance in early modern Sweden*, *Scandinavian Journal of History* 1977, 183–210
- id., *Fran proletariat till arbetarklass* (Gävle 1981)
- Geertz, Clifford*, *Agricultural Involution: the Process of Ecological Change in Indonesia* (Berkeley 1963)
- id., *The Interpretation of Cultures: selected essays* (N.Y. 1973)
- Genovese Eugene D.*, *Roll Jordan Roll: the World the Slaves Made* (N.Y. 1972)
- Gillis, John R.*, *Youth and History: Tradition and Change in European Age Relations: 1770-present* (N.Y. 1974)
- Ginzburg, Carlo*, *The Cheese and the Worms* (London 1980)
- id., *Die Benandanti: Feldkulte und Hexenwesen im 16. und 17. Jht.* (Frankfurt 1980)
- Goody, Jack*, *The Domestication of the Savage Mind* (Cambridge 1977)
- id., *Thirsk, Joan* and *Thompson, Edward P.*, eds., *Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe 1200–1800* (Cambridge 1976)
- Griessinger, Andreas*, *Das symbolische Kapital der Ehre: Streikbewegungen und kollektives Bewusstsein deutscher Handwerksgehlen im 18. Jht.* (Frankfurt 1981)

- Gutman, Herbert*, *The Black Family in Slavery and Freedom 1750–1925* (N.Y. 1976)
- id., *Work, Culture and Society in Industrializing America* (N.Y. 1977)
- Hannerz, Ulf*, *Exploring the City: Inquiries Toward an Urban Anthropology* (N.Y. 1980)
- Hammel, Eugene A.*, *The Zadruga as process*, in *P. Laslett and R. Wall* eds., *Household and Family in Past Time* (Cambridge 1972)
- id., *Experimental History*, *Journal of Anthropological Research* 1979, 274–291
- Hannsen, Börje*, *Österlen: en studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen: sydöstran Skåne* (Ystad 1952)
- id., *Dimensions of Primary Group Structure in Sweden*, *Recherches sur la famille* vol 1 (Tübingen 1956) 115–156
- Hastrup, Kirsten*, *Classification and Demography in Medieval Iceland*, *Ethnos* 1979, 182–191
- id. and *Ovesen, Jan*, *Etnografisk grundbog* (Copenhagen 1980)
- Hausen, Karin*, *Family and Role Division: the Polarisation of Sexual Stereotypes in the 19th century – an Aspect of the Dissociation of Work and Family Life*, in *Richard J. Evans and W.R. Lee*, eds. *The German Family* (London 1981)
- Henningsen, Gustav*, *The Witches' Advocate: Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition* (Reno, Nevada 1980)
- Hobsbawm, Eric J.*, *Primitive Rebels* (Manchester 1959)
- id., and *Rudé, George*, *Captain Swing* (London 1969)
- Hodne, Bjarne*, *Personalthistoriske sagn. En studie i kildeverdi* (Oslo 1973)
- Hopkins, Keith*, *Brother-Sister Marriage in Roman Egypt*, *Comparative Studies in Society and History* 1980, 303–354
- Huizinga, Johan*, *Herfsttij der Middeleruwen* (Haarlem 1919)
- Human Figurations: Essays for/Aufsätze für Norbert Elias*, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* különszám 1977
- Humphreys, S.C.*, *Anthropology and the Greeks* (London 1978)
- Ilien, Albert, and Jeggle, Utz*, *Leben auf dem Dorf. Zur Sozialgeschichte des Dorfs und zur Sozialpsychologie seiner Bewohner* (Opladen 1978)
- Illich, Ivan* *Shadow Work* (London 1981)
- Izard, Michel*, *Les Captifs royaux dans l'ancien Yatenga*, in *Claude Meillassoux* ed., *L'esclavage en Afrique précoloniale* (Paris 1975)
- Jacobeit, Wolfgang, and Mohrmann, Ute*, eds., *Kultur und Lebensweise des Proletariats. Kulturhistorische-volkskundliche Studien und Materialien* (Berlin DDR 1973)
- Jeggle, Utz*, *Kiebingen-ein Heimatsbuch. Zum Prozess der Zivilisation in einem schwäbischen Dorf* (Tübingen 1977)
- Jones, Gareth Steadman*, *Outcast London: a Study in the Relationship between Classes in Victorian Society* (London 1976)
- Kjellman, Gunilla*, *Bröllopsgavan: en etnologisk studie av gavoekonomi* (Lund 1979)
- Klapisch-Zuber Christiane*, *The Medieval Italian Mattinata*, *Journal of Family History* 1980, 2–27
- Krader, Lawrence*, *The Ethnological Notebooks of Karl Marx* (Assen 1972)

- Kriedte, Peter, Medick, Hans and Schlumbohm, Jürgen*, Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus (Göttingen 1977)
- Kuczynski, Jürgen*, Die Geschichte des Alltags des deutschen Volkes. 5 kötetre ter-vezve, 4 kötet megjelent (Berlin 1981)
- Ladurie, Emmanuel Le Roy*, Montailou, village occitan de 1294 à 1324 (Paris 1975)
id., Le Carnaval de Romans de la chandeleur au mercredi des cendres 1579–1580 (Paris 1979)
- Lamaison, Pierre*, Les stratégies matrimoniales dans un système complexe de parenté: Ribennes en Gevaudan 1650–1830, Annales ESC 1979, 721–743
- Laslett, Peter, and Wall, Richard*, eds., Household and Family in Past Time (Cambridge 1972)
- Le Goff, Jacques*, Time, Work and Culture in the Middle Ages (Chicago 1980)
- Lepenies, Wolf*, Probleme einer historischen Anthropologie. in R. Rürup ed., Historische Sozialwissenschaft (Göttingen 1977)
- Lévi-Strauss, Claude*, The Elementary Structures of Kinship (London 1969)
id., Structural Anthropology (London 1968), eredetileg Paris 1958
- Lewis, I.M.*, ed., History and Social Anthropology (London 1968)
- Lunden, Kare*, Kjettarar. prestar og sagakvinner: om historie og historieproduksjon (Oslo 1980)
- Lüdtke Alf*, Arbeitsbeginn, Arbeitspausen, Arbeitsende, in G. Huck ed., Sozialgeschichte der Freizeit (Wuppertal 1980)
- Löfgren, Orvar*, Peasant Ecotypes: Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation, Ethnologia Scandinavica 1976, 100–115
id. Historical Perspectives on Scandinavian Peasants, Annual Review of Anthropology 1980, 187–215
- Macfarlane, Alan*, Reconstructing Historical Communities (Cambridge 1977)
id., The Origins of English Individualism (Oxford 1978)
- Mead, Margaret*, Anthropologist and Historian: Their Common Problems, American Quarterly 1951 (Spring)
- Medick, Hans*, Spinnstuben auf dem Dorf. Jugendliche Sexualkultur und Feierabendbrauch in der ländlichen Gesellschaft der frühen Neuzeit, in G. Huck ed., Sozialgeschichte der Freizeit (Wuppertal 1980) 19–50
id. and Sabeian, David, Family and Kinship, Material Interest and Emotion, Peasant Studies 8 (1979) 139–160
- Meillassoux, Claude*, Maidens, Meal and Money: Capitalism and the Domestic Community (Cambridge 1981)
- Mitterauer, Michael*, Gesindeehen in ländlichen Gebieten Kärntens – ein Sonderfall historischer Familienbildung; Grazer Forschung zur Wirtschafts – und Sozialgeschichte 3 (1978) 227–246
- Barrington-More, jr.*, Injustice: the Social Bases of Obedience and Revolt (N.Y. 1978)
- Muchembled, Robert*, Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe–XVIIe siècles) (Paris 1978)
- Netting, Robert McC*, The Ecological Approach in Cultural Study (Reading, Mass, 1972)

- id., Eine lange Ahnenreihe, Die Fortdauer von Patrilinearität über mehr als drei Jahrhunderte in einem schweizerischen Bergdorf, *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 1979
- Niethammer, Lutz*, ed., *Wohnen im Wandel* (Wuppertal 1979)
- Pesez, Jean-Marie*, L'histoire de la culture matérielle, in *J. Le Goff* ed., *La nouvelle histoire* (Paris 1978) 98–130
- Phythian-Adams, Charles*, *The Desolation of a City* (Cambridge 1979)
- Plakans, Andrejs*, Identifying Kinfolk beyond the Household, *Journal of Family History* 1977, 3–27
- Polanyi Karl*, *The Great Transformation* (Boston 1957)
- Reddy William*, *The Textile Trade and the Language of the Crowd at Rouen 1752–1871, Past and Present* 74 (1977) 62–89
- id., *Skeins, Scales, Discounts, Steam and Other Objects of Crowd Justice in Early French Textile Mills, Comparative Studies in Society and History* 21 (1979) 204–13
- Redfield, Robert*, *The Little Community* (Chicago 1955)
- Rosaldo, Renato*, *Ilongot Headhunting 1883–1874: a Study in Society and History* (Stanford 1980)
- Sabean, David*, Aspects of Kinship Behavior and Property in Rural Western Europe Before 1800, in *J. Goody, J. Thirsk and E.P. Thompson* eds., *Family and Inheritance* (Cambridge 1976) 96–111
- Sahlins, Marshall*, *Stone Age Economics* (Chicago 1972)
- id., *Culture and Practical Reason* (Chicago 1978)
- Samuel, Raphael*, British Marxist Historians, *New Left Review* 120 (1980) 21–96
- Scharfe, Martin*, Die Religion des Volkes. Kleine Kultur- und Sozialgeschichte des Pietismus (Gütersloh 1980)
- Schivelbusch, Wolfgang*, *Geschichte der Eisenbahnreise: zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert* (München 1977)
- id., *Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genussmittel* (München 1979)
- Schlumbohm, Jürgen*, Traditional collectivity and 'modern' individuality: some questions and suggestions for the historical study of socialization, *Social History* (1980) 71–104
- Scott, Joan Wallace*, *Glassworkers of Carmaux: French Craftsmen and Political Action in a 19th century city* (Cambridge, Mass. 1974)
- Segalen, Martine*, *Mari et femme dans la société paysanne* (Paris 1980)
- Sewell, William H., jr.*, *Work and Revolution in France: the Language of Labor from the Old Regime to 1848* (Cambridge 1980)
- Shorter, Edward*, *The Making of the Modern Family* (N.Y. 1975)
- Sider, Gerald*, *Christmas Mummings and the New Year in Outport Newfoundland, Past and Present* 1976, 102–125
- id., The Ties that Bind: Culture and Agriculture, Property and Propriety in a Newfoundland Village Fishery, *Social History* (1980) 1–40
- Sieder, Reinhard*, Strukturprobleme der ländlichen Familie im 19. Jahrhundert, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 41 (1978) 173–217

- Sigaut François*, ed., *Les Réserves de grains à long terme* (Paris 1978)
- Smith, Richard M.*, *Kin and Neighbours in a Thirteenth Century Suffolk Community*, *Journal of Family History* 1979, 219–256
- Stocklund, Bjarne*, *Ecological Succession. Reflections on the Relations between Man and the Environment in Pre-industrial Denmark*, *Ethnologica Scandinavica* 1976, 59–84
- Stone, Lawrence*, *The Past and the Present* (London 1981)
- Sundt Eilert*, *On Marriage in Norway* ed. by *Michael Drake* (Cambridge 1980)
- Thomas, Keith*, *History and Anthropology, Past and Present* 24 (1963) 3–24
id., *Religion and the Decline of Magic* (London 1971)
- Thompson Edward, P.*, *Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism, Past and Present* 1967
id., *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century, Past and Present* 1971, 76–136
id., *Rough music: le charivari anglais*, *Annales ESC* 1972, 285–310
id., *Folklore, anthropology and social history*, *Indian Historical Review* 1978 és in *Studies in Labour History Pamphlet* (Brighton 1979)
- Thurnwald, Richard*, *Die menschliche Gesellschaft in ihren ethnosozologischen Grundlagen* 5 köt. (Berlin–Leipzig 1931–35)
- Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 18 (1980) különszám *Historiserende antropologie in Nederland*
- Troels-Lund Troels F.*, *Daglig liv i Norden i det Sekstende Aarhundrede* 14 köt., (6. kiad. Copenhagen 1969, eredeti kiad. Copenhagen 1879–1901)
- Try, Hans*, *To kulturer – en stat: Norges historie 1850–1884* (Oslo 1979)
- Verdier, Yvonne*, *Façons de dire, façons de faire: la laveuse la couturière, la cuisinière* (Paris 1979)
- Veyne, Paul*, *La famille et l'amour sous le haut-empire Romain*, *Annales ESC* 1978, 35–63
- Vovelle Michel*, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle* (Paris 1973)
id., *Les Métamorphoses de la Fête en Provence: de 1750 à 1820* (Paris 1976)
- Wachtel, Nathan*, *The Vision of the Vanquished* (Brighton 1977)
- Wachter, Kenneth W., Hammel, Eugene A. and Laslett, Peter*, *Statistical Studies of Historical Social Structure* (N.Y. 1979)
- Walter, R.G.*, *Signs of the Times: Clifford Geertz and the Historians*, *Social Research* 47 (1980) 537–556
- Wheaton, Robert*, *Family and Kinship in Western Europe: the Problem of the Joint Family Household*, *Journal of Interdisciplinary History* 1975, 601–28
- Wikman, K. Robert V.*, *Die Einleitung der Ehe. Eine vergleichende ethno-soziologische Untersuchung über die Vorstufe der Ehe in den Sitten des Schwedischen Volkstums* (Abo 1937)
- Zwahr, Hartmut*, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse: Strukturuntersuchung des Leipziger Proletariats während der industriellen Revolution* (Berlin DDR 1978)

GUY BOURDE – HEVRÉ MARTIN:

AZ ÚJ TÖRTÉNETÍRÁS, AZ „ANNALES” ISKOLA ÖRÖKÖSE

(Guy Bourd  – Hevr  Martin: *Les écoles historiques*,
Paris, 1983. 201–226)

 j t rt net ir s – ime a fémjelzett elnevezés, 1978-ban dobta be a köztudatba az *Annales* iskola néhány alakja (ld. *La Nouvelle Histoire* lexikont,  d. Retz, Paris, 1979, szerk. Jacques Le Goff, Roger Chartier  s Jacques Revel segítségével), visszhangja azonban távolról sem egyhangú a történészek körében. Már magán az *Annales*-iskolán belül sem, ahol egyesekben hirtelen kedv ébredt a Fustel de Coulanges-m dszer  r gifajta t rt net ir s iránt, mások viszont fennakadtak azon a készpénznek tartott elképzelésen, amely szerint az  g nyes folyóirat munkatársai a diszciplina azonos koncepcióját követik, és emlékeztetnek r , amint Fran ois Furet is, hogy az alapító atyák elsősorban a „minden területre való kalandozás” elvét hirdették. Ellenv lem nnyel  lnek a marxisták körében is, akik értésünkre adják, hogy egy-egy fennen hirdetett újdonság sokszor nem más, mint Marx valamely fontos tanításának újrafelfedezése, melyet, miután évtizedeken keresztül véka alá volt rejtve, most a mai izlés szerint t lálnak fel. Ellenz ke van a történész-c h hatalmas csapatai sorában is, ahol válogatás nélkül hol a vállalkozás reklám-hajh sz s t pelleng rezik ki, hol a „közvetitő” nyelv irányában tett engedményeit, hol a történelmi n pr jz, vagy a pszichológia-történet körében végzett bizonyos kutatások kalandor jellegét, mindenekfelett azonban az áramlat intellektuális uralomv gy t, mely követeli „a történelem egész mezőnyének meg j lul s t” és szándékosan nem vesz tudomást néhány első vonalbeli újító eredményeiről. Valójában hogyan is ne ütköznénk meg azon, milyen hallgatás övezi egy Henri-Ir n e Marrou munk s g t a *La Nouvelle Histoire* hatalmas, egyenetlen, és sokszor sz szaporit  enciklop di j ban? Hogyan ne csod ln k meg,

Anélkül, hogy szerkesztésünk az alább közöltekkel mindenben egyetértene, helyesenek tartja, hogy teret adjon olyan kritikai ismertetésnek is, amely a francia t rt net ir s más csoportosulásai fel l világítja meg az Annales iskola működését. E véleményekben a fiatalabb t rt n sznemzed k körében terjedő neopozitivistá törekvések nyilatkoznak meg.

a szó ellenkező értelmében, a sokak által tanúsított önelégült bámulatot a történelem terén jelentkező „francia csodával” szemben? Amikor ezt túlságosan ünnepeljük, csak egy holland történész, W. den Boer nem túl szelíd, de jaj, mennyire találó megjegyzését hívjuk ki vele, aki szerint az *Annales* és az „új történetírás” a természettudományok körében jólismert mechanizmusból profitált, amit ő az epikus koncentráció jelenségének, avagy „*Szent Máté elvének*” nevez. „Ez utóbbi abból áll, hogy a tudománytörténetben sok tudós felfedezését csak közülük néhánynak tulajdonítjuk. Ahogy az Evangélium mondja: „...mert akinek van, annak még adatik, de akinek nincs, attól még az is elvétetik, amije van”. *[L’Histoire et ses Méthodes. (A történelem és módszerei.) Presses Universitaires de Lille, 1981. 90–91.]* És a szerző hozzászól: „Franciaországban éppúgy, mint sok más országban, az ember találkozott az *Annales*-éhoz hasonló eszmékkal, programokkal, jelenségekkel, de ezek korábbiak, mint ahogy az utóbbi keletkezett”. Marc Bloch és Lucien Febvre nem találtak fel a szó szoros értelmében nagy dolgot, de lehetővé tették „a történelem modern megközelítése számára, hogy idejében megismerje a sikert Franciaországban és intézménnyé váljon, ezzel pedig velejáró támaszpontok felállítása és kutatási és publikációs lehetőségek teremtése”. Félő, hogy ez a kihozás az új történetírásnak is szól, mely továbbra is hasznot húz *Szent Máté tételéből* és magának tartja fenn, hogy megírja saját historiográfiáját, ahogy ezt két cikk tanúsítja az *Annales ESC* lapjain, 1979-ből, az egyik szerzője André Burguière, a másiké Jacques Revel, és az *Annales*-t 1929–1979 között tárgyalják! Bármennyire objektív is e két szöveg, azért mégis azt olvashatjuk bennük, hogy az *Annales* szelleme „a történészek legtöbbszörének közös java” lett, és hogy a kiadók és nyomdák megsokszorozzák „a termelést, mely néha teljesen szabadon csatlakozik az *Annales* elvei szerinti történetíráshoz”, amibe beleértődik, hogy ez annak abszolút paradigmája!

Tegyük félre most már a vitatkozás szellemét és engedjük át másoknak a feladatot, hogy épp annyi tehetséggel, mint humorral, leírják az intellocraták törzsének furcsa szokásait; mi inkább próbáljuk meg klaszszikusabb módon leírni azokat az intézményi támaszokat, amelyekkel az új történetírás rendelkezik, elemezni beavatottjainak leggyakoribb hivatkozásait, körülrajzolni kutatásaik tárgyát és végül kiemelni, milyen tökéletes művészettel tudják újraolvasni a régi forrásokat, visszavezetni a régi anyagokat a köráramba, a mai problematika szolgálatában. Menet köz-

ben jelezni fogjuk, milyen elhajlásokba vitte az új történetírás az első *Annales*-évfolyamok szellemét.

1. A befolyásos intézmény

Lucien Febvre 1956-ban bekövetkezett halála óta az *Annales* iskola és jelképe, a folyóirat, uralkodó helyet foglalnak el a francia historiográfiában. Egészen 1968-ig Fernand Braudel a vitathatatlan vezére, magára vállalva a felelősség nagyrészét; 1968-ban bizottsággal veszi magát körül, melyben J. Le Goff, E. Le Roy Ladurie és M. Ferro is részt vesznek; és egy titkársággal, ahol R. Mandrou, A. Burguière és J. Revel követik egymást. Az 1960–1970-es években a folyóirat évenként hat számot – kb. 1500 oldalt – jelentet meg, a franciaországi társadalomtörténeti folyóiratok élvonalában foglal helyet és olvasótáborot szerez Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban is. Elég elolvasni a „sommaries”-eket, hogy felismerjük főbb irányvonalait. Az *Annales* továbbra is erősen köti magát a módszertani eszme-futtatásokhoz: pl. E. Le Roy Ladurie, *Histoire et Climat* (Történelem és éghajlat), 1959. 1. sz.; J.-M. Gouesse, *Parenté, Famille et Mariage en Normandie* (Rokonság, család és házasság Normandiában), 1972. 2. sz.; előszeretettel foglalkozik interdiszciplináris dialógusokkal (pl. *Histoire et Structures* (A történelem és a struktúrák), 1971. 3–4. klsz.); *Histoire et Sciences*, (A történelem és a természettudományok), 1975. 5. klsz.) – Mivel az *Annales* pluridiszciplinárisnak vallja magát, lapjain helyet ad nemcsak a történészeknek (pl. D. Richet, *Croissances et Blocages en France du XVe au XVIIIe siècle*, (Fejlődés és megtorpanás Franciaországban a XV–XVIII. században), 1968. 4. sz.), de szociológusoknak is (ld. P. Bourdieu, *Les stratégies matrimoniales* (Házassági stratégiák) 1972. 3. sz.), közgazdászoknak (pl. C. Furtade, *Développement et Stagnation en Amérique latine* (Fejlődés és pangás Latin-Amerikában) 1966. 1. sz.). Amellett az *Annales*-nek egyetemes igényei vannak, foglalkozni akar a történelem minden korszakával, a világ minden tájékával (ld. G. Ville, *La Fin des combats de gladiateurs à Rome*, (A gladiátorviadalkok vége Rómában), 1979. 4. sz.; R. Trexler, *Les Religieuses à Florence à la fin du Moyen Age* (Apácák Firenzében a középkor végén), 1972. 6. sz.; C. Milsky, *La Réforme de l'écriture en Chine avant 1949*, (Írásreform Kínában 1949 előtt), 1973. 2. sz.; stb.)

Az *Annales* csoport egy egyetemi intézményre támaszkodik. 1947-ben L. Febvre a felszabadulás kormányzataitól engedélyt kapott az École

Pratique de Hautes Études 6. szekciójának megalapítására, mely a „gazdaság- és társadalomtudományokra” specializálódott; az intézmény élére állt és meghatározta célkitűzéseit: szoros kapcsolatot teremteni a tanítás és a kutatás között, elterjeszteni az ismereteket a szemináriumokban, ösztönözni a kollektív adatgyűjtéseket, megszervezni a társadalomtudományok közötti kapcsolatot. 1956-ban F. Braudel követi L. Febvre-t posztján és megtartja elődje direktíváit. Az 1950-es évek végén és az 1960-as években az EPHE 6. sectioja vagy harminc „tudományos tanácsadót” gyűjt össze: az *Annales* folyóirathoz nagyon közel álló történetészeket – J. Le Goff, E. Le Roy Ladurie, F. Furet, M. Ferro –, függetlenebb történetészeket, sokszor gazdaságtörténetészeket vagy demográfusokat – C.E. Labrousse, J. Meuvret, P. Vilar –, szociológusokat – G. Friedmann, A. Touraine – és „pszichotörténetészeket” – A. Besançon, M. de Certeau. Elvben képviselőt kap a társadalomtudományok zöme; valójában azonban a helyek legnagyobb részét a történettudomány szerzi meg. Mert, F. Braudel szerint, a történelem képes rá, hogy „közös nyelvet hozzon létre”, „megteremtse az idők alapvető dimenzióját”, „megőrizze a társadalomtudományok egységét”. 1968-ban F. Braudel régi kedves tervét valósítja meg: létrehozza a Maison des Sciences de l’Homme-ot. A De Gaulle-rendszer hajlandó hatalmas épületben adni otthont az EPHE 6. szekciójának – 56, boulevard Raspail, Paris –, ahol fokozatosan helyet kapnak az eddig a Quartier Latin-ben össze-vissza elszórt különböző központok és laboratóriumok. A MSH a kutatásokhoz elkerülhetetlen költséges felszereléseket nyújt, irodákkal, előadótermekkel, könyvtárral, sokszorosító berendezésekkel, számíterekkel; és természetesen személyzetet a különböző szolgáltatások működtetéséhez. Nem sokkal ezután az École Pratique des Hautes Études 6. szekciójából École des Hautes Études en Sciences Sociales lesz. Az EHESS egyetemi státust kap: ez megkönnyíti hitelek szerzését, hallgatók beiratkozását, diplomák adományozását.

Az *Annales*-csoport más, egyetemen kívüli pártfogásokat is kap. Irányító gárdája valójában igen jól beépült a kiadók világába. P. Nora Gallimard-nál szerkeszti a „Bibliothèque des Histoires” sorozatot, olyan munkákat válogatva össze, melyek egyesítik a történelmet és más társadalomtudományokat (pl. Le Roy Ladurie, *Montaillou*; M. Foucault, *Histoire de la Folie* (Az őrültség története); J. Le Goff a Flammarion-nál az „Ethnologie historique” c. gyűjteményt hívta életre, mely a szokások, életmódok tanulmányozását részesíti előnyben (pl. M. Segalen, *Mari et Femme dans la société paysanne* (Férj és feleség a paraszti társa-

dalomban); A. Burguière, *Bretons de Plozevet* (Plozevet bretonjai). J. Goy a „Science” sorozatot tartja kezében (Section historique) a Flammarion-nál, ahol rövidített formában jelennek meg nagy értekezések (pl. G. Goubert, *Cent Mille Provinciaux au XVIIe siècle* (Százezer vidéki a XVII. században); A. Kriegel, *Les Origines du communisme français* (A francia kommunizmus kezdetei). P. Nora és J. Revel az „Archives” gyűjteményt szerkesztik a Gallimardnál, melyben minden témát egy specialista által bemutatott forrástömeg formájában tárgyalnak (pl. G. Duby, *L’an mil*; (Az ezredik év); Etiemble, *Les Jésuites en Chine* (A jezsuiták Kínában); J. Rougerie, *Procès des communards* (A kommunárok – az 1871-es kommün harcosainak – pere). A Hachette által 1979-ben indított *L’Histoire* c. folyóirat céljaul tűzte ki, hogy a történelmet azért vizsgálja, hogy a jelent jobban megértsük – pl. 3. sz.: „Les Juifs en France (A zsidók Franciaországban); 4. sz. „Les États-Unis” (Az Egyesült Államok); e kiadvány az Annales gárdájának védnöksége alatt áll, mely éberem vigyáz, hogy ne engedje át a riválisoknak a nagyközönség számára szánt történeti folyóiratok piacát. Az *Annales*-csoport másfelől állásokat foglal el a „mass media” körében is. A munkatársak történeti munkákat ismertetnek egyes újságokban vagy napilapokban. E. Le Roy Ladurie és E. Todd a *Le Monde* hasábjain mondják el véleményüket; F. Furet és J. és M. Ozouf a *Le Nouvel Observateur*-ben teszik meg észrevételeiket. Ezenkívül, J. Le Goff és D. Richet a rádióban indítottak el egy sorozatot – „A hétfők a történelem jegyében” –, melynek során történészek mutatják be munkáikat. A televízióban az *Annales* képviselőinek nincs csatornája, de sokszor szerepelnek azért történész-, politikai-, vagy irodalmi vitákon. Ahogy J. Chesneaux mondja, az *Annales*-konzern egyike az intellektuális hatalom központjainak.

Az 1970-es évek elején F. Braudel felosztotta örökségét utódai, J. Le Goff és E. Le Roy Ladurie között. Az új együttes vállalja, hogy mérleget készíti az *Annales* ötvenedik évfordulójára. 1974-ben J. Le Goff és P. Nora *Faire de l’Histoire* (A történelem készítése) címen három cikkgyűjteményt állít össze, melyek „új problémákat” jelölnek meg, „új megközelítési módokat” vázolnak fel, „új tárgyakat” tűznek ki. 1978-ban Le Goff enciklopédiát ad ki, *La Nouvelle Histoire* címen, ahol érdembeli cikkek (a struktúrák fogalmáról, a longue duréeről, a közvetlen történelemről, stb.) keverednek személyekre (H. Berr, G. Dumézil, F. Simiand, stb.) és terminusokra (éghajlat, nyelv, pszichoanalízis, stb.) vonatkozó közleményekkel. A két vállalkozásban többé-kevésbé azonos szereplők vesznek

részt: Ph. Ariès, J.-P. Aron, A. Burguière, M. de Certeau, R. Chartier, M. Ferro, F. Furet, D. Julia, J. Le Goff, P. Nora, J. Revel, D. Roche, A. Schnapp, J.-C. Schmitt, P. Vidal-Naquet, M. Vovelle és még néhányan mások.

Az ilyen felállású történész-csoport termelése, bármilyen bőséges is, távolról sem öleli fel a történelem teljes mezőnyét. Valójában, talán L. Febvre és F. Braudel kezdeti impulzusa alapján, az *Annales* iskola érdeklődése elsősorban Nyugat-Európára irányul, a későközépkortól a felvilágosodásig. E. Le Roy Ladurie helyezési rendben felvázolt áttekintése a legújabb történetírás terméséről így csak az újkor szakembereit tudja felsorolni előszeretettel gyakorolt „díjosztogatósi” stílusában (*L'Histoire*, 1978. jún. 2. sz.) Az EHESS-ben az újkorosok és néhány középkoros túlsúlya együtt jár az ókorosok és a legújabb kor szakértőinek majdnemkizárásával. Így az ókorra vonatkozó tanulmányok nagyrésze az *Annales* körén kívül folyik (pl. az École d'Athènes-ben, vagy École de Rome-ban), ahogy a mai kor világával foglalkozó legtöbb kutatás is (pl. a Fondation des Sciences Politiques vagy az Institut du Temps Présent keretei között). Létezik ezenkívül Franciaországban vagy harminc megyei UER (Union d'Enseignement et de Recherche – oktatási és kutatási egyesülés) vagy laboratórium, mely többszáz hivatásos történészt foglalkoztat. Pusztán létezésük jelzi, hogy az EHESS lényegében nem más, mint az egyik kutatási központ a többi között, mely azonban – ahogy F. Furet nem minden büszkeség nélkül hirdeti – hírnevére nézve a legtekintélyesebb.

2. Az ősök kultusza

Egy eszmeáramlatot semmi nem határoz meg jobban, mint a szent szövegek, melyekre hivatkozik. Paradox módon, ez az élenjáró áramlat szükségét érezte, hogy dicső genealógiát építsen fel magának és keletkezésének szinte mítikus verzióját dolgozza ki, az alapító atyáknak valóságos kultusszal hódolva. A Jacques Le Goff által tömjénezett nagy ősök között (*La Nouvelle Histoire*, 210–241.) nem meglepő, ha az *Essai sur les Moeurs* (Tanulmány az erkölcsökről) Voltaire-ével találkozunk, vagy az 1869-es *Préface* Micheletjével, szinte rituális tisztelettel idézve őket, kétségtelenül az iránt az egyetemes történelem iránt érzett nosztalgia alapján, melyet ma már nem lehet művelni; kevésbé természetes azonban Cha-teaubriand nevét olvasni, aki az *Écrits historiques*-ban annyira igyekezett,

hogy a jelen minden vonatkozására kitérjen, vagy a *fait de civilisation* (a civilizáció tényének) élesszemű elemzője, Guizot-éval találkozni.

Ami a keletkezés mítoszát illeti, az – az egy bizonyos fekete péntekéről mindmáig ismertebb – 1929-es – évnek az *Annales d'histoire économique et sociale* alapításaként való megünnepléséhez fűződik, amikor a történetírás előtt új területek nyíltak, amikor a különböző természetű történészek között ledöntötték a határokat, amikor az összehasonlító módszer jutott diadalra. Legyünk igazságosak: Bloch és Febvre adóssága néhány elődje (Berr, Pirenne, Simiand) felé mindig említést kap. Mégis tény marad, hogy az alapító atyák gestája az eseménytörténet művelőivel és más elkésett pozitivistákkal szemben, 1929-ben kezdődik. 1946-ban, a forradalmon belüli forradalom során, a francia történetírás irányító folyóirata változtat zászlójelén és ezentúl *Annales ESC*-nek nevezi magát. Lucien Febvre Fernand Braudelben megtalálja jogos örökösét, akinek 1950 és 1955 között meg kell vívnia az egyetemi történetírás ősi arisztokratáival e zárt porondon, ahol a történészek versenyvizsgáján döntéseket hoznak. Az évek telnek és már maga Fernand Braudel is felnőni látja utódait: Emmanuel Le Roy Ladurie-t, Jacques Le Goff-ot, Marc Ferro-t.

Az értelmiségi elit e genealógiájának több szerepe van. Funkciója elsősorban legitimizáló, mivel egy szűk történész-közösségből az első *Annales* szellemi letéteményeseit csinálja. Jacques Le Goff, Emmanuel Le Roy Ladurie és Georges Duby után felsorakozni látjuk André Burguière-t, Roger Chartier-t, Jacques Revel-t, Jean-Claude Schmitt-et... Ez a genealógia nyomós érvet is jelent a társadalomtudományok egyéb szektoraival való, ellentétekkel teli együttélésben. A mindenki által tisztelt ősökre való hivatkozás lehetőséget ad a túl heves összeütközések kikerülésére. Nem mondja-e vajon Jacques Le Goff, rá jellemző békülékeny szellemével, hogy az új történetírás *hosszú és szilárd tradíciók sorára támaszkodik és a pozitivista módszer által kialakított technikák egy része most is érvényben marad?* Nem ünnepli vajon a hivatásos történészek *alapos mesterségbeli tudását és a diszciplína szilárd intézményes bázisait?* Ezzel le lehet csillapítani a történelem intézménye konzervatív várurainak aggályait!

Inkább összehozni próbálva, mint kardját összemérni velük – érthető reflex egy olyan eszmeáramlat részéről, mely már uralkodó helyzetet biztosított magának – az új történetírás „határozottan szembefordul az ún. irányzatokkal”. Mint Brezsnyev Oroszországa, lustán átadja magát a

személyi kultusznak. Michel Morineau, épp oly ragyogó, mint túlzó cikkében („Allegro cantabile”, *Annales ESC*, 1981, 623 s köv. l.) aprólékosan elbeszéli, milyen támadások érték, amiért vitatni merészelte a „szent Simiand-ba és Hamiltonba” vetett hit törvénytábláit az újkori Európa nemesfémellátottságával kapcsolatban. Simiand hibáira még rá sem mernek mutatni, háborog, és ugyanolyan vakságot tanúsítanak a legújabb munkákkal kapcsolatban, melyek tele vannak súlyos tévedésekkel (ezeket kíméletlenül otromba baklövéseknek minősíti). Következik a végső vád; „Rámutatok, hogy egy sor súlyos hiba csúszott be az új gazdaságtörténet több fontos szektorába; rámutatok, hogy szerzőik pusztán hírnevük alapján, melyen elnéző bánásmódban részesültek... rámutatok, hogy a személyi kultusz elárastotta a történetírást...” Hogy véleményt formálhassunk ez utolsó gravammennel kapcsolatban, elég, ha gyorsan végigfutunk a Fernand Braudel munkásságára vonatkozó hivatkozásokon a *La Nouvelle Histoire*-ban. Kevés munkatárs mulasztotta el tömjénezni a *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* szerzőjét. Egy vidéki egyetem hallgatói 1978-ban gyorsan levonták a lecke tanulságait: saját jószántukból szentté avatták Fernand Braudelt, könyvtárukban kiktették tetszetős képmását, forró imákat intéztek hozzá („Szent Fernand, az új történelem védőszentje, engedd, hogy bukás nélkül menjek át ismeretelméleti vizsgámon”), és megható fogadalmi ajándékokat ajánlottak fel hálájuk jeléül (levelezőlapokat, kézikönyveket, egyetemi jegyzeteket, stb.)

Próbáljunk méltányosak lenni azzal az idealizált verzióval szemben, melyet az *Annales* irányzat ad kezdeteiről és diadalairól. Az epikus felnagytítás érthető azok részéről, akiknek, mint Jacques Le Goffnak, mindig élvonalban kellett harcolniuk a történetírás diszciplinájának legkonzervatívabb szektorai elleni küzdelemben. Az önelégültség és néhány nagy alak állandó emlegetése ezzel szemben rosszul hat sok kutatóra, akik nem kaptak helyet a kooptálással választott érdemességek testületében és akik nem hajlandók elfogadni, hogy tiszteletreméltó diszciplinájukat a *sztárrendszer* törvényeinek vetették alá. Mindamellett a két örökös, André Burguière és Jacques Revel előbb említett cikkeikben bátor tárgyilagosságot tanúsítanak. Az első egészen odáig megy, hogy kijelenti, Marc Bloch és Lucien Febvre szintén hozzátartoztak az egyetemi *establishment*-hez és, mindent összevetve, eredetiségük inkább abban állt, „ahogy programjukat felállították, mint magában a programban”. Michel Morineau pedig elégedetten látja, hogy a tanítványok docilitásukban nem mindig mennek el

odáig, hogy egy kényelmetlen igazság előtt felkiáltson: „Oltásotok el a világosságot!”

3. *Sem Jézus, Sem Mao, sem Toynbee; némi kis Marx és a lehető legtöbb tudomány*

Az új történészek őrizkednek attól, hogy határozott ideológiát válasszanak maguknak, miután néhányan közülük egyideig flörtöltek a marxizmussal és harcoltak a kommunista párt soraiban. Ebben az alapító atyákhoz igazítják lépéseiket, mindig bizalmatlanok a korlátozó rendszerezésekkel szemben, mert tisztában vannak vele, milyen meglepően bonyolultak a társadalom jelenségei és milyen sokféle befolyás gyakorol egymásra hatást a valóság különböző szintjein. Nem jelentette ki vajon Marc Bloch, hogy mélyebb benyomást tettek rá a vallási jelenségek gazdasági következményei, mint a szerzetességnek gazdasági jelentősége? Követői szintén őrizkednek minden merev determinizmustól, vagyis „végső fokon a determinizmustól”: kedvelik az összetett magyarázatokat, a dialektikus egymáshatásokat a valóság különböző szintjein, a társadalom életét irányító sokféle játékszabály felderítését...

Következésképp, a történelem értelmét megfejteni vélő globális filozófiai rendszereket nem sokra becsülik az *Annales* hasábjain. Ez az idegenkedés éppúgy vonatkozik a történelem teológiájára, ideértve H.-I. Marrou és P. Ricoeur kortárs-munkáit, mint Vico, Hegel, Croce és Toynbee hatalmas koncepcióit az emberiség jövőjéről (utóbbi aligha heveri ki Lucien Febvre egy gyilkos ismertetését, aki egyszerre hányja szemére a múlt szelektív szemléletét és felületes ismereteit), vagy magát a dogmatikus marxizmust, melyet lineáris és finalista történeti koncepciója miatt utasítanak el. Kétségtelenül „ez a szintetikus történet szemléletek között a legglobálisabb és a legegységesebb” – mondja Le Goff és Nora a *Faire de l'Histoire* (A történelem készítése) bevezetésében, de alapkoncepciói (az ideológia, mint a realitások visszatükröződése, minden végső magyarázatnak a gazdaságban való keresése) nehezen állnak meg a társadalomtudományok legújabb eredményeivel szemben.

Félretéve tehát mindennemű rendszerező szellemet, a tudományos eljárás elsőbrendűségét hirdetik a filozófiai állásfoglalásokkal szemben és anélkül, hogy a már nem időszerű szcientizmusba merülnének, a történelezt azonosítani akarják az elméleti természettudóssal, „még ha nem is lehet belőle (egyelőre?) Einstein”, és gyakran el kell viselnie, különösen az

űjságokban, folyóiratokban és más közegekben „az alacsony szintű vulgarizátorok keveredését” (Le Goff, Nora).

Mint a fizikusnak vagy a természetkutatónak, a történésznek is úgy kell dolgoznia, hogy hipotéziseket állít fel, ezeket ellenőrzi, majd ennek alapján kijavítja őket. Mert önmagában nincs olyan történeti tény, amely elég lenne ahhoz, hogy kiemeljük a források közül és hozzácsatoljuk más tényekhez, hogy „természetes” kronológikus eseménysort állítsunk fel vele, hanem van „kigondolás és megszerkesztés, elméletek és egybevetések segítségével, kényes és izgalmas munka útján”, hogy Lucien Febvre egy szuráját vegyük át. Mint a többi diszciplínát követő testvérei, a történész is megjelöli elemzésének tárgyát, különböző természetű forrásokból álló *corpust* állítva össze (írott szövegek, tárgyak, fényképek, képek, interjúk, stb.) azért, hogy válaszolni tudjon a múltnak feltett valamely kérdésre (Volt-e dór invázió? Mikor alakult ki a tisztítóhelyben való hiedelem? A gyermekek iránti gyöngéd érzés természetes adottság-e, vagy a legújabb idők kulturális szerzeménye?, stb.) Ez a *probléma-történelem*, immár nem az elbeszélő, vagy a próféta alkotása, hanem az elemzőé. A feltett kérdés függvényében a történész igyekszik, hogy a (lehetőleg homogén jellegű) adatoknak, melyeket *corpusa* szolgáltató számára, racionális magyarázatot adjon. „Összedolgozza a kigondolhatót a forrásokkal”, mondja Michel de Certeau, aki ötvösművész e tárgykörben.

A gondolható keresésében a történész elméleti technikákhoz nyúl, melyek mindenképpen megkönnyítik, hogy bejusson a természettudós annyira óhajtott státusába. A felhasználható segédtudományok listája alaposan megnőtt Langlois és Seignobos óta, sőt 1929 óta is: a dendrokronológia (fák életkorának megállapítása), a megkövesedett pollenek vizsgálata, radiocarbonális kormegállapítás, a légi archaeológia, a beszédek automatikus (gépi) elemzése; az új történész számára semmi sem lehetetlen! Az 1950-es évek óta az *Annales* tele van számsorokkal. Ha némi hiba csúszott közéjük, annyi baj legyen: „a számok hamisak, a görbék jők”. Az 1970-es években a *computer* bővölete hatalmasodik el, és néhány legkiválóbb modernistánk enged a *New Economic History* varázsának, melynek mesterei, Fogel és Engerman az elmúlt gazdasági fejlődést deduktív-hipotetikus modellekké formálják, és ez utóbbiak igazolására a tényekkel ellentmondó hipotézisekhez nyúlnak. Hogy pl. egy újítás gazdasági hatását meghatározzuk, nem kell-e először egy társadalmi modellt felállítani e nélkül az újítás nélkül, azután felmérni az észlelt különbségeket? A *cliometristák*, belevetve magukat a fiktív történelembe, odáig mennek,

hogy az Egyesült Államokat elképzelik vasútak nélkül (ezek nem voltak a gazdasági növekedéshez elkerülhetetlenül szükségesek, magyarázzák), a Dél pedig rabszolgák nélkül (akik „messzemenően kifizetődő befektetést jelentettek”). Ezeket az eredményeket, melyeket nemrég még, lévén, hogy számokon alapultak, objektív igazsággént mutattak be, ma már kételkedéssel fogadják. Le Goff és Nora nem bíznak a *mindentudó számítógépből* és fenntartják, hogy „a számokkal való felmérés alá rendelésnek kockázatai vannak”. Az azonban korántsem akadályozza meg, hogy a faktorális analízis divatossá váljon az *Annales*-ban: példa rá H. Millet legújabb cikke: „Laon katedrálisának felépítése: a faktorok elemzése”. (1981. jan.–febr.)

Az új történetírás átveszi a marxizmus némely tudományos eredményét, noha filozófiai vonatkozásait elutasítja. Marxnak tartozó adósságát F. Braudel, aki számára a *Tőke* szerzője volt az első, aki hosszú távra érvényes „igazi társadalmi modelleket” állított fel, éppúgy elismeri, mint J. Le Goff, aki szerint Marx a széleskörű periodizációk és a társadalom strukturális analízisének ősatya. A marxista történészek szemében ez az adósság még jelentősebb. Pierre Vilar azt tartja, Simiand, Febvre és Bloch fő érdeme, hogy vissza tudtak térni Marx némely fontosabb tanához (*Une histoire en construction* (Egy készülöben lévő történelem), 333. s. köv. l.). Ami Guy Bois-t illeti, „Marxisme et Histoire nouvelle (Marxizmus és új történelem) c. írásában (*La Nouvelle Histoire*, 375. s. köv. l.) ő világszerte értésünkre adja, hogy az új történetírás alapvető tézisei és legfontosabb jellemzői csírájukban már megvoltak a marxizmusban. Szerintük, az egyetemes történet semmi másból nem áll, mint a tagolt társadalom teljességének meghatározására használt marxista terminusnak, a *termelési mód*, vagy a *gazdasági és társadalmi fejlődés* új megfogalmazásából. Ami a kvantitatív módszereket illeti, Marx már élt ezekkel. A kiemelkedő események és a jelentős személyiségek tettei rovására előtérbe helyezte a mélyenfekvő struktúrák és a mindennapi emberek cselekvéseinek vizsgálatát... Ami a továbbiakat illeti, folytatja Guy Bois, már jöjje annak, hogy a marxizmus *indirekt befolyást gyakorol és áraszt szét* a francia történészek között. Ez abból is látható, hogy az 1950-es években a gazdaságtörténetnek biztosították fő helyet, és hangsúlyt kapnak az osztályviszonyok és a társadalmi termelés egyenlőtlen kisajátítása, ahogy az jól látható pl. Ernest Labrousse munkásságában. Jelenleg ez a befolyás erősödőben van. távolról sem korlátozva magát a gazdasági-társadalmi vonatkozások hangsúlyozására. a valóság egyéb területeit hódítja meg és kiterjed az em-

beri tevékenység egészének elemzésére. A marxizmus központi koncepcióit (különösen a *termelési módokra* és az *ideológiára* vonatkozóan) impliciten felhasználják a legújabb nagy munkákban, még ha a marxizmus klasszikus terminológiáját nem is veszik át és ha őrizkednek is minden kifejezett utalástól a dialektikus materializmusra. A két nagy irányzat határozottan összefolyik a mai historiográfiában, ez azonban nem gátolja meg a marxista történészeket abban, hogy továbbra is eredeti szerepet töltsenek be (pl. a beszéd elemzésével és a gondolkodásmódok kvantitatív történetével), és nem vet véget az egyébként változatlanul súlyos ellentéteknek. Mert, mondja Guy Bois, az új történetírás bizonyos gyakorlatai marxisták szemében csapdákkal járnak. A szentek szentje, a kvantifikáció vajon nem a források állapotától függ-e, és nem kockáztatja-e, hogy a felmerült társadalmi realitásokat helyezze előtérbe (pl. a demográfiai adatokat) egyebek rovására, melyek ugyanolyan fontosak, de felfedezetlenek maradnak (pl. a többletértékek mechanizmusa)? A sorozatos tanulmányok egymásrakövetkezése (a könyv a 18. században, óceáni fogadalmi tengerészabrázolások, 15–20. századi oltárképek a tisztítóútzben szenvedő lelkekről) nem jár-e azzal a veszéllyel, hogy atomizálja a történelmi realitást, darabokra töri a perspektívákat és végül lehetetlenné teszi a visszatérést a termelési módok összefüggő koncepciójához? A szellemi mélységeknek biztosított hely az új történészeknél, mely néha elfoglalja a meghatározó infrastruktúrák státusát, nem zavarta-e meg időnként a marxista magyarázatok elveit és nem tévesztették-e miatta szem elől a termelési viszonyok elsőbbségét? Végül, az új tudományok nem harci fegyverek képét nyújtják-e a marxizmus ellen, mint az a bizonyos ethno-történet, mely annak erejével, hogy ragaszkodik a kollektív öntudatlanság, a társas ösztön és az emberi csoportok egyéb örök viselkedési sémáihoz, értéktelenné teszi az osztályokkal való magyarázatot, nem hangsúlyozva a termelési viszonyok közti szoros kapcsolatot? E veszedelemre felfigyelve, Guy Bois felszólítja a valódi marxistákat, maradjanak bizalmatlanok az új történetírással szemben és tegyenek tanúbizonyságot megingathatatlan hűségükről a marxizmus központi koncepciói iránt, melyek, szerinte, egyedül teszik lehetségessé a múlttól való egységes, egyetemes és dinamikus gondolkozást.

4. A globális szemlélet változásai

Az új történetírás e kulcskoncepciója, vagy mondhatnánk, bővös terminusa sok különböző, egymással szembenálló formát öltött és ölt továbbra is.

Az új történetírás mindig igyekezett nagy területeket, nagy történelmi tömegeket átfogni, bizonyára Voltaire és Michelet iránti hűségétől vezettetve, de a francia földrajzi iskola és a braudeli geohistória befolyására is. Ezt bizonyítja, hogy az *Annales* hasábjain fontos helyet biztosítottak a történelmi térképészetnek, mely a hosszútávú tömegjelenségeket teszi vizuálissá. Nemcsak leíró jellegű, de az új kérdésfeltevéseket is lehetővé teszi és előbbre viszi a jelenségek értelmezését. Nem ok nélkül történt, hogy a holland történész, W. den Boer az *Annales* paradigmája döntő tényezői közé sorolja az elvet, mely szerint „a statisztika és a grafikai szemiólogia helyettesíti a szövegek filológiai kritikáját, néha kevesebb éleslátással”. Ez utóbbi, nem túl nyájas megjegyzés nem veszi számba, hogy a statisztikai térképészetnek sokszor az a feladata, hogy képekké formálja a források tartalmát, azokat (a szó szoros értelmében) kitergesse, mielőtt az értelmezés szakaszába lépne. Ennek igazolására ld. E. Le Roy Ladurie tanulmányát „A francia katonai levéltárak kvantitatív és kartográfiai kiaknázása (1819–1826)” (*Le Territoire de l'historien*, Gallimard, 1977, 33–38.) A vizsgált levéltárak az újoncokra vonatkozó következő adatokat tartalmazzák: foglalkozás, termet, fizikai rendellenességek, tanultság, esetleges egyházi hivatás. Az adatoknak ez az együttese annál is értékesebb, mert ebben a korszakban, néhány szektor kivételével, még nem létezett országos statisztika. Ezzel vált lehetségessé a francia újoncokra vonatkozó összehasonlító antropológiai tanulmány elkészítése, szülőhelyük szerint haladva, az adatok forrásként való vizsgálatával és kartográfiai ábrázolások elkészítésével. Megállapítható, hogy az elit (a nagy iskolákból kikerülő fiatalok, az oktatási pályán működők...) alapvetően Északkelet Franciaországból kerül ki, vagyis Franciaország fejlett és tanult részéről. Ami a papnövendékeket illeti, azok főleg Bretagne-ból valók, a Dél szegény hegyvidékeiről, a Pireneusok, a Massif central (Középhegység), az Alpok vidékéről és a Keletről, ahogy a 20. századi, vallásgyakorlatot ábrázoló térképek is jelzik. (65. és 66. térk.) Ha az újoncok termetét vizsgáljuk, a magas növésűek a Saint-Malo – Genf vonalától északkeletre fekvő részről származnak, az alacsonyok a Nyugatról, a Középvidekről és a Délről. (69. 1. térkép) Ha az egyéb kritériumokat is számításba vesszük (többek között a

társadalmi foglalkozásbeli megoszlást), szembeűnő lesz a két Franciaország közti különbség: a fejlődés, a modernizáció tényezői Északon helyezkednek el; ezzel szemben az „alulfejlettség”, néha elmaradottság adottságai a déli országrészre, a középvidékre és a nyugati sávra csoportosulnak (ld. a 87. lapon lévő térképet a sem írni, sem olvasni nem tudó fiatalokról). Az eredmények már önmagukban is sokatmondóak, főleg azonban utat nyitnak más, a 19. században a társadalomtörténészek által összegyűjtött egyéb adatokkal való sokrétű összefüggések megállapítására is.

A tömegek iránti érdeklődés elsősorban a történeti demográfia felendülésében nyilvánul meg, melynek eredményei a XVII. fejezetben kerülnek elemzésre. François Furet szerint, az új történetírásnak ez az egyetlen kétségbevonhatatlan terméke, mely alkalmasnak bizonyult rá, hogy esetenként „befolyjon egy másik diszciplína öntőformájába, anélkül, hogy megváltoztatná annak tárgyát, koncepcióját, kutatási eljárásait”. Viszont tartózkodóbbnak mutatja magát a társadalomtörténettel szemben, ahonnan a történész, szerinte, nem kap pontos koncepció-rendszert, pusztán eligazítást kíváncsiságához, mely arra készíti, hogy kiemelje a mindennapi embert (az orvost, a papot, a pedagógust) és hogy tanulmányozza a tömegszervezetek működését (ld. Antoine Prost tézisést, *Les Anciens Combattants, 1914–1940* (A régi frontharcosok, 1914–1940). A múlt században Michelet, és túlságosan elfelejtett követője, Auguste Comte és Bourdeau felszólítása a történelem alsó rétegeinek tanulmányozására teljes megértésre talált az *Annales* gárdájában és követőiben.

Az egyetemességre való törekvés megnyilvánul a braudeli igyekezetben is, hogy megállapítsa a történelmi idő különböző ritmusait és ezeket egy egytetemes időre „hangolja át”. Mert a híres három táv – megkülönböztetés (ld. a VII. fejezetet) valójában három egymást követő megfigyelési szintnek felel meg. A következő lépés a három táv összefonódását egyetlen konjunktúraként bemutatni, „a világ legfőbb idői”-ként, Braudel tanítványai ezekből főleg a *longue durée* elsőbrendűségét fogadták el, annyira, hogy innen eljutottak a *mozdulatlan történelemig* (pl. a francia vidék 1300 és 1720 között) és elhanyagolták a jelenkori történelem zajlását, pedig az még fontos helyet foglalt el az első *Annales*-számokban, ahol a cikkek egyharmadát, vagy felét ennek szentelték. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy pl. az új történészek majdnem teljesen ignorálnak egy olyan témát, amilyen a francia forradalom, a nemzeti történetírás *locus classicus*, az az elbeszélési típus, mely „egyesíti a változást és a haladást” (F. Furet).

Belevetik azonban magukat a társadalmi és gazdasági szervezetükben egységes, homogén ábrázolási rendszerrel összefésült, nagyon nagy együttesek globális elemzésébe. Ezek a „kigondolt egyetemességek” alapvetően egységes belső ösztönzés, azonos szellemi légkör formájában nyilvánulnak meg, így pl. Le Goff úgy írja le a középkori Nyugat civilizációját (*La Civilisation de l'Occident médiéval*), mint egy keresztény világot, ahol a vallás irányítja a társadalom életének teljességét, beleértve a gazdasági magatartásokat is és a világról alkotott képet. *Le Temps des cathédrales* (A katedrálisok kora) Georges Duby-tól és *La Civilisation de la Renaissance* (A reneszánsz civilizációja) Jean Delumeau-tól ezt a történelmi anyagról kialakított egységes felfogást tükrözi. Tetszetős konstrukciók, csábító kulturális egységek, de óhatatlanul törekeny építmények, túl szűk keretet nyújtanak a sokrétű realitások befogadására! Máskor, anélkül, hogy lemondtak volna az egyetemes megkereséséről, azt korlátozott területi bázis alapján akarták elérni, a regionális tanulmányok keretei között. A „Beauvaisis” Pierre Goubert-től, „mely egy társadalom teljességét vizsgálja és mutatja be”, további tanulmányokra ihlet: Lebrun Anjou-ja, Toubert Latium-a, Fossier Picardia-ja, Alain Croix Bretagne-a követik nyomait. Szent litánia, áhítatosan hajtogatják a Deug hallgatói! Az analízissal mindig tovább és tovább kényszerülve, az egyetemes végnélküli keresése már a városok vagy falvak monográfiai szintjén is érvényesült, sokszor több specialista csoport munkájával; Plözévet bretonjait (*Les Bretons de Plözévet*) André Burguière irányításával hátulról, szemből és profiltól vizsgálták, sokszor egyetlen dokumentum több oldalról való megközelítésével. Hogy Montaillou lakóinak az inkvizitor előtt tett vallomásai velejét kivonatolja, Le Roy Ladurie káprázatos mutatvánnyal hol a geográfus, hol a demográfus, a nyelvész vagy etnológus szerepét tudja felöltetni. Az egyre többet használt terminus, a történelmi antropológia jól kifejezi azt az igyekezetet, hogy a múlt emberét környezetének teljességében ragadják meg, ökológiai, technológiai, érzelmi, szimbólikus vonatkozásaiban egyaránt. Ilyen feladatot csak szoros területi határok bázisán lehet jól végrehajtani.

Az átfogó történetírás másik útját a *társadalmi tényezők összességével* kapcsolatban lehet meghatározni, ahol Marcel Mauss szerint, egy adott társadalmi tényező egy rendszer egészére utal és megvilágítja ennek mély struktúráit. Sokasodnak a látszólag szektoriális történészek, akik azonban valójában „egy társadalom teljességére” mutatnak rá és nagyvonalú hipotéziseket hoznak létre: így a Paul Veyne *Le Pain et le Cirque* (A kenyér és a cirkusz) c. tanulmányában elemzett görög és római energetizmus szoro-

san kapcsolódik a gazdagság keringésének módjához az antik társadalomban és az uralkodó osztályok által kisajátított többlettermelés újraelosztásának egy formáját jelenti. Paul Veyne mintájára más történészek is sokféle társadalmi jelenség metszéspontjában elhelyezkedő átfogó témákat tűztek ki kutatásuk céljául, ilyen az *incastellamento* (*enchâtellement*), a mezőgazdasági lakosság várak köré költöztetése a 9. század közepén, melyet P. Toubert tanulmányozott (ld. a IX. fejezetet).

Az új irányzatnak vannak azonban olyan történészei is, akik őrizkednek a globális perspektívák kitűzésétől és feladatukul azt választják, hogy hosszú távra kinyújtott források sorozatokat összefüggéseiről adjanak számot, így J.C. Schmitt is, aki *Le Saint Levrier* (A szent agár) c. munkájában Guinefort szent kutya-kultuszának fennmaradását és elhajlásait elemzi a 13–20. században, Dombes egy félreeső kantonjában. Kiderül ebből a babonás magatartások meglepő tartóssága, mely messzemenően független a fejlődéstől és a gazdasági és politikai életet befolyásoló forrásoktól. Sok fiatal történész legszívesebben a végsőkéig vinné Ernest Labrousse meghatározását: „A társadalmi vonatkozásokat a gazdaságiak hátráltatják, a társadalmiak pedig a szellemieket”. Ezt a történelmi tényekről kialakított új koncepciót François Furet foglalta rendszerbe egy cikkében. „A kvantitatív történetírás és a történelmi tények konstrukciója” (*Faire de l'Histoire*, I. 42–62.), melyben bizonyos fokú kiállás észlelhető a szeriális történetírás mellett. Ezt tulajdonképpen a múlt koncepciójaként lehetne meghatározni, mely arra törekszik, hogy „a múlt tényeiből homogén és összehasonlítható egységekből álló, időbeli szériákat állítson fel, hogy ebből adott időszakok, általában évek segítségével fel tudja mérni a fejlődést. Távolról sem korlátozva magát a kiragadott eseményre, mint azt az elbeszélő történetírás teszi, ahhoz tartja magát, hogy rendszeresen ismétljen adatokat, melyeket összehasonlításra alkalmas jellegük funkciójában válogatott ki és állított fel”. A történelmi realitást így alrendszerekre bontotta fel, melyek segítségével aztán el lehet végezni a tagolásokat. De a kiinduláskor nem próbálja meg az egész, egy adott korszak minden realitását felölelő forrásanyag összességét tanulmányozni, sem kidolgozni az egyetemes értelmezés rendszerét. Következésképp, a forrásprobléma új formában jelentkezik: most már nem a dokumentumoknak a valósággal való kapcsolata a fontos, sokkal inkább azok egymásra való vonatkozásainak relatív értéke, a kutató által létrehozott források sorozaton belül, melyeket formába öntött, hogy azokból összehasonlítható adatokat formáljon. Szolgáltassák ezeket a fiskus lajstromai, a monostorok

kartuláriumai, a felterjesztett gravamenek feljegyzései, általában alkalmasak rá, hogy „a programozásra alkalmas nyelvre fordítsák őket”, és többékevésbé használhatók legyenek a behelyettesítésre: például tudni kell egy árgörbéről áttérni a gazdasági konjunktúrák elemzésére, a bérek emelkedő fejlődéséről a lakosságéra. Így tudatossá válik az emberben a történeti források „különleges rugalmassága” és a számunkra közvetíthető információk sokfélesége.

Mindebben a történész és a tények közötti viszony változott meg alapvetően. Amíg az eseménytörténet az egyedire volt alapozva, ami *rövid távot* jelentett és *finalizmust* (a történelem nagy filozófiai vagy politikai igazságok érvényesülését tárta fel, mint a szabadság, a demokrácia, az igazság, stb.), a sorozatokon alapuló történetírás az ismétlődő jelenségekhez köti magát és különböző szinteken bontja fel a realitásokat. Másként: a) hosszú távon vizsgálja a változásokat és többé nem alávetettje „az események titokzatos lökésének”; b) felfüggeszt minden globális történetfelfogást, így azt az *a priori* feltételezést, mely szerint egy társadalom minden eleme homogén fejlődést követ. A globális analízis majd később jön, a „rendszerek rendszerének” kidolgozásával, azután, hogy megállapítást nyertek a differenciális konjunktúrák, a vizsgált tevékenység szintjeit követve. Erre várva, újra kell vizsgálni a hagyományos történetírás egészének periodizációit. „Így a *renaissance* koncepciója kétségtelenül helytálló a kultúrtörténet számos vonatkozásának mutatójaként, de elveszti értelmét, ha a mezőgazdaság termelékenységének adataival kapcsolatban nézzük”. (60. l.) Elhagyva a történelmi teljességek tanulmányozását, ezután az egy egészen belül a gyors fejlődés szintjeit kell meghatározni, és a „stabil mozdulatlanság szektorait”.

5. Mézet fahasztani mindenből: a reciklizálás és az újra feldolgozás művészete

Az új történetírás nagy leleményességről tesz tanúbizonyságot az eddig alvó, vagy véglegesen kimerítettnek tekintett források újramegtalálásában vagy reciklizálásában. Jacques Le Goff szerint ez a történetírás „források sokféleségén alapul: mindenfajta íráson, képes dokumentumokon, régészeti ásatások termékein, szóbeli emlékeken, stb. Egy statisztika, egy árgörbe, fénykép, film, vagy a távolabbi múltból egy megkövesedett pollen, egy eszköz, egy fogadalmi kép számára elsőrendű forrás”. Ez a néhány sor, tele jelentős munkákra vonatkozó utalásokkal, válogatás nél-

kül idézi a múlt nyers nyomait és a történész által feldolgozott anyagot (statisztikák, árgörbék). Valójában az új források találásának sok módját kell megkülönböztetnünk.

Ott van elsősorban a szó szoros értelmében felfedezésnek tekinthető légi archaeológia, melynél több tényező találkozott össze: egy új technika (a légi fényképezés) társult a talajon található nyomok leolvasásának rendszerével (aszerint, hogy a felszínen milyen színárnyalatváltozások észlelhetők és a növények növekedése egymáshoz viszonyítva, milyen eltéréseket mutat), a történész kérdésfeltevésével és egy véletlenel: így az 1976-os osztálynak köszönhető, hogy a francia föld talajának múltjára vonatkozó különleges ismeretek birtokába jutottunk. (Ld. *Les Dossiers de l'archéologie*, (Az Archaeológia aktái), 1977. jún. 22. sz.) Néhány hét szaharai szárazság után, a talaj különböző szintű nedvességtartalma (melyet jobban megőrzött egy régi árok, mint az eltemetett falak) példátlan világossággal rajzolódott ki, száz és száz neolitikus lelőhelyet árulva el a történész számára, gall-római településeket, feudális erődöket. Beuceben több őstörténeti lelőhelyet fedeztek fel, Verdes-ben, Châteaudun mellett, egy antik korból való várost, felismerhető településformával, fürdőekkel, boltokkal, stb. A Vendéében 117 új lelőhelyre találtak, ezekből 15 tömb körfallal körülvett neolitikus tábor és 25 gall-román település (melyeknek teljes alaprajzát először fényképezték le ezen a vidéken). Igen fontos eredményekkel gazdagodtak a keleti vidékeken, ahol soha eddig nem tapasztalt pontossággal sikerült leolvasni a városok alaprajzát (50. l.) és Corseulben, Bretagne-ban, ahol a Civitas Coriosolium városi struktúráját tudták rekonstruálni, kb. 20 hektárnyi területen.

E nagyon tág értelemben vett *Annales*-hullám értett hozzá, hogy a mostanáig a múlt napi hírei között feledésbe merült, marginálisnak tartott, festői vagy pusztán anekdotikus természetű dokumentumokat vegyen elő. Ünnepek, szertartások leírása, pl. a felvonulások, körmenekek elbeszélése többé már nem a helyi művelt emberek csemegéje, utat talált a történelemhez. Attól a pillanattól kezdve, hogy a részletek aprólékos leírásánál nagyobb fontosságra emelték jelentésük kutatását, a ritusok jó támpontokat nyújtottak egy társadalmi rendszer belső szerkezetének felderítéséhez. Jól illusztrálják ezt a Mona Ozouf által tanulmányozott „Ünnepek a francia forradalom idején” (*Faire de l'Histoire*). Ezeket az ünnepeket Aulard, majd Mathiez valójában már teljes figyelemmel tanulmányozta, azonban csak a forradalom nagy pillanatainak emlékülnepeiként, vagy politikai vonatkozásaik alapján. Itt a tárgyat más oldal-

ról közelítette meg a kutató, figyelme az ünnepek belső mechanizmusaira irányult, arra az igyekezetre, melyet ő úgy fejez ki, hogy át akarták alakítani, újra akarták írni a történelmet. A szerző a forradalmi ünnepeknek a következő jelentőséget tulajdonítja: a) Azoknak, akik nem ismerték, megtanítja a forradalmat, követve nagyobb állomásait, a forradalom évenkénti megemlékezéseiből összeállítja a történetét. Feliratok és maximák kifogyhatatlan eszközeivel dolgozik, sokkal többet mondvá velük, mint ahogy felületesen látszik. b) Bemutatja a tanúk szemében örökérvényű jellegzetességeket, akik számára sokszor ugyanazt jelenti, akár az Értelem ünnepeiről, akár a Legfőbb Lényről van szó. A kultusznak ez a behelyettesítő szerepe, pótolva a kereszténységet, a vallásosság és a társadalmi élet bizonyos megnyilvánulásai közötti analógiából fakad, ugyanazon rajongó érzelmek jegyében. c) Alapvetően kifejezi az újrakezdet, a régi világ halálát és a beilleszkedést „egy újraalakított időbe”, sokkal inkább, mint amennyire egy emlék fenntartását szolgálják. Hiba volna csak racionális (és politikai) magyarázatot adni ezeknek az ünnepléseknek. A forradalmi ünnepeknek tehát ez a teljes élménye (és nemcsak azok megszabott értelmezése, mint az előfutárok idejében), erre a szintre emelte Mona Ozouf a történelmi analízist.

Az *Ethnologie française* egyik új száma (1977/1) bemutatja, hogyan lehet módszeres elemzéssel kiaknázni a királyi vagy fejedelmi felvonulásokat vagy bevonulásokat a városokba. Megállapítható, hogy a strukturális elemzés és a történelmi vizsgálat (az eredetektől való magyarázat) inkább kiegészíti egymást, mintsem hogy ellentmondának egymásnak, ahogy pl. T. Jolas egy tanulmányából kitűnik (*Parcours cérémoniel d'un terroir villageois*, (A szertartásos felvonulások útvonala egy falu határában), ebben az esetben a Côte-d'Or egy falujáról, Minot-ról írva.

Az étrendek és a szakácskönyvek (pl. J.-P. Aron, „La Cuisine, un menu au XIXe siècle – A konyha; egy étrend a 19. században), *Faire de l'Histoire* III, 192 s. köv. 1.) szintén felébresztették a történészek mohó étvágyát. Nemrég ez a forrásfajta arra adott alkalmat a krónikásoknak és a napihírek szerkesztőinek, hogy őseink félelmetes étvágya fölött álmélkodjanak; azóta, változó szerencsével, a társadalmi és szellemi struktúrára vonatkozó jelzéseket keresik bennük. A szerző „háromfajta konyhai dokumentumot” tesz vizsgálat tárgyává. Először az 1846 és 1847 között fogyasztott élelmiszerek listáját és árát dolgozza fel a párizsi menhelyek közkórházaiban, ami utalást ad az orvostudomány szintjére, a gazdálkodásra, az adminisztrációra. Az étrendeken kevésbé érezhető az 1846–47-es

élelmiszerkrízis befolyása, inkább „a népi vágyakozásoknak a burzsoá ideológia által átszínezett képét adják”. A szerző felméri azt az energiafejadagot is, melyet minden közsegélyben részesülő kap, ez napi 2200 és 2600 kalória között mozog, vagyis a létfenntartáshoz szükséges mennyiség.

J.-P. Aren ezután a párizsi éttermek étlapjait tanulmányozza az 1880-as években, hogy „kitapogassa az étkezési érzékenységet”. Ebből következik a különböző élelmiszerek egyenlőtlen presztízisének elemzése, és az élelmiszerellő összehúzóódásának kidomborítása a 19. század végén (vajon a nivelláló demokrácia hatásának tulajdonítható?), ahhoz képest, milyen áradó bőség jellemezte a 18. század végét és a 19. század elejét, ahol a polgári asztal a hercegek asztalának éttrendjét vette át... Végül a felszolgálat vizsgálata, a párizsi Antonin Carême vendéglősnél (találó név: Carême-bőjt) az 1820–1840-es évekből felfedi a 19. századi gasztronómia szinkronikus jellegét, ahol mindent egyszerre fogyasztottak (leveleket, előételeket, halakat, sülteket, édestésztákat, mindent egyidejűleg hoztak) és lehetővé teszik, hogy újra összeállítsuk a hódító polgárság e korban érvényes ingyenségi törvényeit.

A másik alvó forrás, a *folklor* sincs már félretéve az időnkivüliség zónájába, sem egyedül az etnográfusok és utazók kíváncsisága prédájául hagyva. Nathan Wachtel *La vision des vaincus* (A legyőzöttek látomásai) c. cikkében bemutatja, hogyan őrizte meg a mai perui, guatemalai, mexikói indiánok folklorja a 16. századi spanyol hódítás okozta sérülések nyomait. Egyrészt megtartotta a 16. századi reagálások emlékét (esetenként vagy ellenállás, vagy behódolás a hódítóknak). Másrészt bizonyos logikai rend szerint eltorzítja az eseményeket, hogy kárpótoljon az eredeti sérülésért és képzelt kibontakozás megoldását nyújtsa a hódítás következtében széthullott társadalmaknak: így arra is képes, hogy az indiánok és spanyolok között a szembenállás helyett, az egyesülés létrejöttét tanúsítsa, az indián felsőbbrendűség alapján. (Lázalmas fordítottja ez az új uraknak való szolgálai alávetettség képének.) Itt se vége, se hossza az újra felfedezett források eseteinek. A középkori csodák könyvei például hasznos útmutatóul szolgálnak a kor kórismeretéhez, mivel a szentek élete és a prédikátorok által felhasznált összegyűjtött példák némi ízelítőt adnak a szájhagyományból és utalnak a győzelmes kereszténység által elfojtott földalatti vallás nyomaira.

A most idézett példák alapján láthatjuk, hogy az új történetírás új dokumentumok megfejtése helyett, az ismert források újraolvasására irányít (melyet sokszor a nyelvészet, a szemiotika, vagy a pszichoanalízis

sugall). Az, hogy a források passzív lemásolásának évtizedei után arra törekednek, hogy új értelmezéseket adjanak, messzemenően jogos, de végül azzal a kockázattal jár, hogy a történéseket bezárja a 19. század szövegeinek örökségébe. E veszéllyel szemben igyekeznek új forrásokat feltárni és kiadni: példák erre Jacques Le Goff és Jean-Claude Schmitt vizsgálódásai a középkori *exempla*-gyűjteményekkel kapcsolatban.

A dokumentumok kontra-használata, melyet már Bloch és Febvre is indítványozott (egy tévedés vagy hamis feltételezés szempontjából vizsgálni őket) szintén ígéretes útnak bizonyult. Marc Ferro mindezt jól szemlélteti cikkében: „Le Film: une contreanalyse de la société” (A film: a társadalom kontraanalízise (*Faire de l’Histoire*, III. 236–256. l.), ahol kiderül, hogy a filmet nem szabad úgy tekinteni, mint egy társadalom egyszerű tükörképét, hanem, mint eszközt, hogy odajussunk visszajához, vagy lehántsunk róla néhány álarc-réteget. Ferro szerint például azok a filmtekercsek, melyek a szentpétervári tüntetéseket ábrázolják 1917 februárja és októbere között, azt látszanak mutatni, hogy a tüntetők többnyire inkább katonák, mint munkások. Ime, ez a tény kétségbevonhatóvá teszi, vajon tényleg véglegesen bebizonyosultak-e a kialakult tételek a tömegtüntetésekről, ahol az avantgarde szerepét szükségszerűen munkásoknak kellett betölteniük, a tudatos és szervezett proletároknak, nem pedig a katonáknak, akiknek a zöme „egyenruhás paraszt”. Egy meghamisított történeti tradíció foszlik ezzel szét.

Az új történetírás néhány úttörője odáig megy, hogy azt tartja, túl a források kontrafelhasználásán, nem létező források esetén is lehet érvelni, vagy éppen amiatt. *Les Trois Ordres ou l’imaginaire du féodalisme* (A három rend vagy a képzeletbeli a feudalizmusban) c. munkájában Georges Duby hosszúan foglalkozik a hármas tagolódás képletének megdőlésével (mely szerint a társadalom azokra oszlik fel, akik imádkoznak, akik harcolnak és akik dolgoznak) 1030 és 1180 között Franciaország északi vidékein. Több okát látja ennek: a korszak szerzetesei nem fogadják el a hármas modellt, mert inkább kedvelik a kettős felosztást (a tökéletesek szembeállítva a tökéletesíthetőkkel), vagy a négyes tagolást (szerzetesek – klerikusok – lovagok – dolgozók); a társadalmi tagolódás olyan, hogy a teológusok már nem ragaszkodhatnak tovább a régi képlethez és tekintetbe kell venniük a reális státusok sokféleségét... Ime, így kap értelmet a nemlét, így beszél a csend és oszlanak el az árnyéklónak. De szükség van a szerző minden mesteri hozzáértésére, hogy a források terén észlelhető úrból mennyi tanulságot tudjon meríteni. Ez a művészet: szöveget terem-

teni (többszáz oldalnyit!) a szövegek teljes hiányából, hamarosan eléri határait és veszedelmessé válhat, ha túl sok epigon próbál erre az útra lépni.

Másik fal is van, melynek nekiütközhet az új történetírás művelője: „ezen új dokumentumok kritikájának módszerei többé kevésbé azokat a módszereket másolják le, melyeket a 17. 18. és 19. századi erudíció vitt tökélyre... Még alig rajzolódtak ki a körvonalai a dokumentumokról kialakított új koncepciónak, és kritikájuk módszereinek” (J. Le Goff). Hiába sokasodnak az új források, feldolgozásuk módja sokszor tradicionális marad, kivéve a kliometrikusokat, és „a struktúrák zarándokait”. (Ld. IX. fejezetet.) Sok megtalált, vagy újramegaltalt szöveget csak elsietett montázsok formájában használnak fel: az „Archives” gyűjtemény éppen elég példáját nyújtja ennek. Nem halt még ki a régi jó módszer: *ollót ide, és ragasztót!* Más szövegeket felületesen elemeznek, az alapvető nyelvészeti kategóriák tökéletes nem ismeretében. Az ikonográfia kezelése még több csalódást okoz: a műveket legtöbbször elemeikre bontják fel, atomizálják, ahelyett, hogy mély összefüggéseikben vizsgálnák őket. Több az összehasonlítás Mária és József, Péter és Pál ábrázolása között felső Tarento vagy alsó Cotentin táblaképein (hogy a képzeletbeli példánál maradjunk), mint a strukturális tanulmányok maguk a szimbólikus és rituális környezetükbe visszahelyezett táblaképek között.

Az új történészek, tárgyat keresve kielégíthetetlen kíváncsiságuknak, a módszertan egyenlőtlen minőségű eszközeivel felruházva, hozzá tudtak fogni, hogy a sok újraelővétel alapján rendelkezésükre álló, megújított dokumentum-állományt vizsgálat tárgyává tegyék. Nincs értelme itt újra lelkendezni „Clio új ruhája felett” és újra kezdeni az utóbbi húsz év során birtokba vett új területek jól ismert felsorolását (a klíma, a mítoszok, a tudatalatti, az evés, az ivás, a születés, a meghalás, az olvasás és írás, az érzés és érintés történelme, stb.). Néhány megjegyzést kell e litániához fűzni, mely nem mentes a divat és a nagyközönség támasztotta igényeknek tett engedményektől, melyek az ingyenc mohóságával keresik a testi magatartások, és főleg a szexuális életre vonatkozó tanulmányokat (ld. J.-P. Aron, *Le Pénis et l'Occident* (A penis és a Nyugat). A *peremvidékit* mindig jobban értékeli, a *központi* rovására; a szélső elemek, a deviánsok, a boszorkányok napjainkban különleges elbánásban részesülnek. Az átélt visszája (a képzeletbeli, az álmok, az ideológiai konstrukciók) felé több érdeklődés irányul, mint a lét reális feltételei felé. Szívesebben hajolnak árnyékból való ajkakra, fantazmagóriákat és rögeszméket keresnek (ld. a

J. Delumeau által felidézett félelmeket az éjszakától, a farkastól, a tenger-től, az asszonytól, az ördögtől), elfojtott impulzusokat, boszorkányszombatok és más ördögösségek művelését (ld. A. Danet bevezetését J. Spren-ger és H. Institoris *Marteau des sorcières* (A boszorkányok pörölye) c. művéhez). Egy kronológiákkal eltelt évszázad és 25 számsoroknak szentelt év után, a történelem neo-romantikus légkörben lubickol: hazajáró lelkek vágatnak a hangás pusztaságokon, a Sátán megsokszorozza rontásait, a falut a boszorkány praktikái uralják, az Antikrisztus érkezése minden perc-ben várható... A történelemből állandó show lett, ahol a rémképekkel ter-helt produkciók gyorsuló ütemben követik egymást és ahol a legragyogóbb szenzációk is abban a veszélyben forognak, hogy néhány éven belül elhasz-nálttá válnak. Messze vannak már a régi szép idők, amikor az időbeli egy-másután-következtetéseket csak néhány megnyugtató kép szakította meg, messze a patriarkák korszaka, akik, mint Lavisse is, több évtizeden át tud-tak uralkodni a történettudomány felett! A történelmet azóta a piac tör-vényeinek vetették alá és abban a veszélyben van, hogy áldozatává válik az emberek és koncepciók gyors elavulásának. A Mabillon-féle dóm örökö-sei néha azt a benyomást keltik, hogy a *show business*-re álltak át, és ez nem jár veszélyek nélkül.

ORSZÁGGYŰLÉSI KÖVETVÁLASZTÁS LENGYELORSZÁGBAN
A 16–18. SZÁZADBAN

1. A képviselet elvei

A régi Lengyelországban – a legtöbb európai országhoz hasonlóan – a képviseleti rendszer evolúció útján alakult ki. Sajátos vonása volt egyrendi – kizárólag a nemességre korlátozódó – jellege.¹ Felhívjuk a figyelmet a nemesség nagy számára (a 18. század közepén a lengyel-litván államban a nemesség arányát az összlakosság legkevesebb 8%-ára becsülték) és belső differenciáltságára. Az egyik póluson foglaltak helyet a mágások, majd a gazdag és a középnemesség, a másik póluson pedig a nagy létszámú, földjét maga művelő bocskoros nemesség, és végül a földönfutóknak nevezett birtoktalan nemesség.

A közügyekre vonatkozó döntéshozatalban való részvétel a nemesség, mint rend kiváltságos helyzetéből következett. A nemesi kiváltságok lényegéből következett az a – más rendi monarchiákban is megtalálható, de Lengyelországban magyar mintára meghonosodott – elv, hogy *quod omnes tangit ab omnibus comprobetur debet*. Ezért a képviselet elvének az összes erre jogosultnak a nyilvános gyűléseken való közvetlen (*viritim*) részvétele korábbi elvével rivalizálva kellett utat törnie magának. A 15. század elején kialakult tartományi gyűlések, a szejmikek (*conventiones particulares, conventiones terrestres*) a Lengyel Királyság minden vajdaságában, illetve tartományában rendszeresen összeültek. Ezeken részt vett a nemesek összessége, amelyet – ugyancsak Magyarország mintájára – *communitas nobilium*-nak neveztek, valamint a magasabb hivatalokat betöltő főurak, akiket a források a *domini terrae* vagy a *domini dignitarii* megnevezéssel jelölnék. A *quod omnes tangit* elvének megfelelően, mindkét jól körülhatárolható csoport részvétele elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a szejmiken hozott határozatok jogerőre emelkedjenek, de eleinte a *domini*-csoport pozíciója erősebb volt a *communitas*-énál.² Az előbbieket az egykorú források *fratres maiores*-nek nevezik, míg a többi nemest a *fratres minores* névvel illetik.³ Függetlenül azonban a meglévő és igencsak valós vagyoni és társadalmi különbségektől, a társadalmi tudatban az egész nemesség egy közösséget alkotott. A „panowie bracia” („testvér urak”)

közismert lengyel kifejezés a nemességnek ezt a formális egyenlőségét és alapvető szolidaritását hangsúlyozta. Ez a szolidaritás a korabeli társadalom többi rendjével – a klérussal, a polgársággal, a parasztsággal – fennálló érdekellentétek következtében erősödött meg.

A nemesi parlamentarizmus fejlődését a 15. században elősegítette az uralkodói hatalomnak a rendek által történő általános korlátozása. Ekkor állandósult az a gyakorlat is, hogy a legfontosabb államügyekben az uralkodó kikérte a nemesség beleegyezését. A tartományi gyűlések beleegyezésére különösen szükség volt adók kivétele és nemesi felkelés összehívása esetén; a nemességnek ezt a jogát az 1454. évi nieszawai privilégiumok törvényesen is garantálták. A tartományi gyűlések helyett, a király fordulhatott közvetlenül az országrészek szejmjeihez (*conventiones generales*) vagy a Királyság központi szejmjéhez (*conventio generalis totius Regni*) is. E háromféle gyűlés alternatívan funkcionált.⁴ Később, amint felülkerekedett a képviselő elve, nőtt a főszejm, mint központi szerv és a tartományi gyűlések, mint alapszintű fórumok szerepe, csökkent viszont az országrészek szejmjeinek a szerepe, amelyek a 16. századtól kezdve csak azzal a céllal ültek össze, hogy az országgyűlés előtt egyeztessék az egyes országrészek szenátorainak és követeinek álláspontját.

A *viritim* részvétel joga ezeken a fórumokon nem jelentette azt, hogy minden nemes köteles lett volna részt venni rajtuk. Az 1480. évi királyi poroszországi rendi gyűlésen a királyi legátus azt fejtegette az ennek a még csak nemrég a lengyel koronához csatolt provinciának az egybegyűlt képviselői előtt, hogy amikor az egész Lengyel Királyságot hívják össze országgyűlésre, a valóságban a részvétellel jogosultak 1/3 vagy 1/10 része jelenik meg.⁵ Ennek ellenére, a meghozott határozatok a távolmaradókra nézve is kötelezőek. Az 1496. évi alkotmány kimondta, hogy a szejm – *corpus regni cum plena facultate absentium representantibus*.⁶ Ez a felfogás vált a képviselői elv fejlődésének az alapjává. Az országgyűlési határozatokat ugyanis azért ismerték el kötelező érvényűeknek, mivel azokat *nomine absentium* is hozták azok képviselői. Megismételte ezt a szabályt az 1505. évi *Nihil Novi* alkotmány is, amely megfogalmazta a tartományi követek részvételének elvét is a szélesen értelmezett törvényhozásban. *Quoniam iura communia et constitutiones publicae* – olvassuk ebben, – *non unum sed communem populum afficiunt, itaque (...) statuimus, ut deinceps futuris temporibus perpetuis, nihil novi constitui debeat per nos et successores nostros sine communi consiliario et nuntiorum terrestrium consensu*.⁷ Ez az alkotmány vált a követke-

ző három évszázadra a nemesi köztársaság parlamentarizmusának az alapjává.

A 15. és a 16. század fordulójától kezdve, az országgyűlés két különálló házból állt: a szenátusból és a képviselőházból. A szenátus a régi királyi tanácsból alakult ki, tagjai voltak a római katolikus érsekek és püspökök (a görög-katolikusok az 1596. évi egyházi únió után nem kaptak helyet a szenátusban), a miniszteriális funkciókat betöltő állami tisztségviselők, a vajdák és a várnagyok. Ezeket életfogytiglan szóló megbízással a király nevezte ki a mágnások vagy az e csoportba felemelkedett személyek közül. A képviselőház a tartományi gyűlések által minden alkalommal megválasztott követekből állt.⁸

Az országgyűléseket a király kezdetben évente hívta össze. Csak a Jagelló-dinasztia kihalása után elfogadott 1573. évi alaptörvények mondták ki, hogy az országgyűlés rendes ülését kétévenként kell összehívni hat heti időtartamra.

A szenátusban a király elnökölt, a képviselőházban pedig a követek által minden egyes alkalomra megválasztott képviselőházi marsall. A szejm ülésén megjelentek a nagyobb városok képviselői is, de – a főváros, Krakkó kivételével, amely, mint város, nemesi jogokat élvezett – csak megfigyelőként és saját ügyeikben kérelmezőként. Néha – szintén szavazati jog nélkül – megjelentek a káptalanok képviselői is. Az egyház érdekeinek a védelmét alapjában véve a szenátusban helyet foglaló püspökök monopolizálták. A szenátusban nem szavaztak, hanem egymás után – a rangidő sorrendjében – mindenki kifejtette a véleményét (ún. *vota*), majd a király (vagy a király nevében a kancellár) megfogalmazta a konklúziót. A képviselőházban a vita után szavazásra került sor. A határozatoknak elvileg egyhangúaknak kellett lenniük, pontosabban ellenszavazat nélkül (*nemine contradicente*) kellett megszületniük. A hallgatást tehát beleegyezésnek tekintették. A szejm által elfogadott törvényeket alkotmányoknak nevezték.⁹

A 16. században az a felfogás érvényesült, hogy a törvényhozó hatalom „a három országgyűlési rendé”: a királyé a szejmben (ez analóg az angol *the king in parliament*-tel), a szenátusé és a képviselőházé. Mind a három „országgyűlési rend” egyetértésére volt szükség ahhoz, hogy az előterjesztett tervezet törvényerőre emelkedjék. A 16–17. századi nemesi köztársaság berendezkedését elemezve, Stanisław Plaza legutóbb annak a nézetének adott kifejezést, miszerint „a jog szuverenitása a parlamenti szervek rendszerét illette meg, amelybe beletartozott a király, a szejm (a

szenátus és a képviselőház) és a tartományi gyűlések, miközben ezek között egyfajta egyensúlyi helyzet állt fenn”.¹⁰ Erős hangsúlyt kapott itt a szejmikék, a tartományi gyűlések szerepe, amelyek hatáskörébe tartozott különösen a követek megválasztása és a szejmen követendő eljárásuk elveinek a meghatározása. A tanulmány címének megfelelően, főleg ezeknek a kérdéseknek szentelünk figyelmet.

Noha az önálló képviselőház elkülönülése a nemesség politikai emancipálódásának az előrehaladását fejezte ki (erre valamivel később került sor, mint a nemesi követek megjelenésére a szejmben), a mágnások befolyást akartak biztosítani maguknak a képviselőház összetételére. A szenátusi tagsággal járó helyi méltóságok viselői – a vajdák és a várnagyok – mindent elkövettek annak érdekében, hogy az ő részvételükkel megtartott szejmikeken megválasztott országgyűlési követeknek legalább egy részét a *domini terrae* jelöljék.

A nemesség szabad követválasztásának biztosítása és a főnemesek domináló szerepének megszüntetése a szejmikeken lényeges indítéka volt „a törvények végrehajtásáért” folytatott harc néven ismert politikai rivalizálásnak, amely váltakozó sikerrel folyt a 16. század első felében.¹¹ Ennek során a nemesség sikereit többek között az határozta meg, hogy a jogaiért folytatott harc során makacsul követelte a *viritim* szejmet, amelyen nagy létszáma következtében biztos többsége lett volna. Jellemző, hogy az ilyen szejmet a nemesség – a legnyilvánvalóbb módon magyar mintára – *Rakosch*-nak nevezte.¹²

A későbbi időkben a *viritim* szejmen eszméje részben megvalósult abban a formában, hogy a királyt a királyválasztó szejmen egybegyűlt nemesség egésze választotta meg, ami 1573-tól a nemesi köztársaság sarkalatos törvényévé vált.¹³

2. A szejmikék, mint választókerületek

A képviselet genezise az a gyakorlat volt, hogy a szejmikék, valamint az országrészek szejmjei megegyeztek egymással. Ebből a célból az egyik szejmik, illetve országrészi szejmen követeit elküldték a másikra abból a célból, hogy egyeztessék álláspontjukat főleg adóügyekben. Így például 1465-ben a kis-lengyelországi ország rész szejmjére öt nagy-lengyelországi követ érkezett: egy püspök, három vajda és egy kamarás.¹⁴ A követség összetételéből arra lehet következtetni, hogy a küldöttek a nagy-

lengyelországi szejm elitjét alkották és így szinte eleve hivatva voltak annak képviselőjére. Hasonló példát többet is lehetne idézni.

A tartományi követeket a szejmikeken választották meg. A szejmikek hálózata és az általuk választott követek száma történetileg alakult ki. A Lengyel Királyságban a leggyakoribb eset az volt, hogy minden vajdaságnak saját szejmikje volt. Néha külön szejmikjük volt az egyes vidékeknek.¹⁵ A szejmikek által választható követek számát nem korlátozták. Az 1520. évi alkotmány csak azt kötötte ki, hogy az államkincstár csak meghatározott számú követnek fog napidíjat („strawne”) fizetni.¹⁶ A későbbiek során a követek létszáma az egyes szejmikek számára megállapított napidíj összegének megfelelően alakult. Ez az összeg nem volt egységes. Feltételezhető, hogy a gyakorlat során alakult ki, amely később hagyománnyá vált. A litvániai szejmikek napidíj-kvótáját az 1588. évi III. Litván Statutum állapította meg. A Lengyel Királyságban a 16. század végén a követeknek, szejmiktől függően, 48 vagy 32 forintot fizettek.¹⁷

A szejmik ülésezésének helye minden vajdaságban (vidéken) hagyományosan alakult ki. Szokássá vált az is, hogy a két első – az országrészben vezető helyet elfoglaló – nagy-lengyelországi vajdaság, a poznańi és a kaliszi, együtt gyűlt össze Środában, és ott választották meg mindkét vajdaság hat-hat követét. Hasonlóképpen, két kujáviai vajdaság, az inowrocławiai és a Brześć Kujawski-i, a Radziejów-ban tartott közös szejmiken választotta meg a maga két-két követét. Kis-Lengyelországban a krakkói vajdaság szejmikje hat követet választott. Szintén hat követet választott a sandomierzi vajdaság, míg a Királyságba 1563-ban bekebelezett két kis hercegség, Oświęcim és Zator, a Zatorban tartott közös szejmiken választott kezdetben egy, később két követet. A mazóviai vajdaságban, amely a Mazóviai Fejedelemségből jött létre, annak a Lengyel Királyságba történt beolvasztása (1529) után, minden vidék – tíz ilyen volt a vajdaságban – két-két követet választott a maga külön szejmikjén, akik azután összegyűltek Varsóban a mazóviai főszejmikre, ahol egyeztették a Királyság szejmjén képviselendő álláspontjukat és döntést hoztak helyi ügyekben.¹⁸ Ennél is bonyolultabb volt a rutén vajdaság szejmik-szervezete, ahol öt vidékre három szejmik esett: a halicsi, a Sądowa Wisznia-i és a chelmi. Halicsban hat követet választottak, többnyire kettőt-kettőt a vidék három járásából (kezdetben bírósági kerületéből). A chelmi vidék két követet választott a maga külön szejmikjén. A három további rutén vidék (a przemysli, a lwóvi és a belzi) nemessége hat követet választott a Sądowa Wiszniában tartott közös szejmiken. Az 1569-ben a Királysághoz csatolt

Volhíniában (addig Volhinia, Podólia és a kijevi vajdaság a Litván Nagyfejedelemséghez tartozott) a közös szejmik hat követet választott, kettőt-kettőt a vajdaság három járásából.

A Lengyel Királyság történetileg kialakult szejmik-struktúrájával szemben a Litván Nagyfejedelemségnek az 1565. évi törvény értelmében létrehozott szejmik-szervezete viszonylag egységes elvekre támaszkodott. A litvániai vajdaságokban ekkor létrehozott mind a húsz járásnak külön szejmikje volt. Ezenfelül, külön szejmikje volt a žmudzi hercegségnek, a keleti határ mentén elterülő három vajdaság – a msztyiszlavli, a polocki és a szmolenszki – nemessége pedig vajdasági szejmikre ült össze (az utóbbi a sztarodubi járás kivételével, amelynek külön járási szejmikje volt). Minden szejmik két-két követet küldött – a lublini únió (1569) óta közös – lengyel–litván szejmre.¹⁹ Külön történt meg a követválasztás az 1561-ben Lengyelországhoz és Litvániához kondominiumként csatolt Livóniában. A lengyel–litván állam csak Livónia déli részét, az úgynevezett Lengyel-Livóniát tudta megtartani. Itt hat követet választottak: kettőt-kettőt a lengyel, a litván és a német nemesség köréből. Amikor a 17. században a keleti területek egy része a moszkvai állam uralma alá került, ezeknek a vidékeknek a szejmikjei továbbra is összegyűltek a számukra a Köztársaság területén kijelölt helységekből, és azok a nemesek, akik elhagyták az annektált területeket, az ún. exulánsok, követeket választottak azoknak a vidékeknek a nevében is, amelyek már nem tartoztak a lengyel–litván államhoz.

A Királyi Poroszországban, amelynek a Lengyel Királysághoz fűződő kapcsolata az 1569. évi lublini szejmen megszilárdult, két vajdaság – a chełmnoi és a małopolski – választott külön-külön követeket, míg a harmadik – a pomerániai – vajdaságban öt külön járási szejmik volt. A Királyi Poroszország központi szejmikjének az volt a sajátossága, hogy teljes jogú tagként részt vettek rajta a városok képviselői, valamint az is, hogy ezen országrész nemesi követeinek a létszáma nem volt meghatározva.²⁰ 1569 után szejmenként változott 12-től egészen 118-ig. A gyakorlatban a Poroszországban megválasztott követeknek csak egy része utazott el országrésze képviselőiben a varsói szejmre. A porosz követek nagy száma feltehetőleg abból adódott, hogy a nemesi szejmikeken megválasztott követek részt vettek a Királyi Poroszország központi szejmikjén (ez volt a másik ilyen országrészi központi szejmik a mazóviai mellett), amely a 17–18. században továbbra is zavartalanul funkcionált és elsősorban az országrész ügyeivel foglalkozott.

1569 után a Köztársaságban 69 olyan szejmik volt, ahol követeket választottak a szejmre. A 17. században csak egy szejmik szűnt meg, ami a szejmikek stabilitásáról tanúskodik.

3. A választások

A szejmikek tanácskozásán és a követek megválasztásában az adott kerület földbirtokos nemessége vett részt, de a szejmikekre eljöttek a birtoktalan nemések is. A 17. században egyes szejmikek olyan határozatokat hoztak, amelyek kirekesztették a követválasztásból a szolgáló nemeseket,²¹ vagy akár az egész birtoktalan nemességet azon személyek kivételével, akik zálogbirtokokat béreltek vagy ilyenekre bejegyzett tőkájük volt.²² Ezek a határozatok a mágnások befolyásának a gyengítését célozták, mert a mágnások szolgálatában álló vagy azok birtokán földbérlettel rendelkező birtoktalan nemések egyúttal azok politikai hívei is voltak. A birtoktalan nemességet a szejmikeken szavazatuktól megfosztó határozatok abból a 17. században hangsúlyt kapó elvből következtek, hogy a *vox activa* a birtokos nemesség előjoga. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a birtoktalan nemességet ki akarták volna rekeszteni a szejmikeken való részvétel lehetőségéből. Nekik csak szavazati joguk nem volt, a követválasztás során sem, de a tanácskozásokon jelen lehettek. Ez volt a doktrína, de a gyakorlat a maga útját járta. Némegyszer megtörtént, hogy a birtoktalan vagy más vidékről való nemések tömegétől körülvevett mágnásoknak sikerült hatalmukba keríteni a szejmiket és kikényszeríteni az általuk támogatott jelöltek megválasztását, noha ezért büntető szankció volt kitalálásba helyezve. Előfordult, hogy a szejmikek megpróbálták védekezni a hivatalnokok ellen. A mazóviai nemesség például 1629-ban azt követelte, hogy a szejmikeken a nemességet „úri csapatok és frakciók ne sanyargassák”.²³ Az esetek többségében azonban a mágnások bizonyultak erősebbnek.

A szejmiken minden 18. életévét betöltött nemes részt vehetett, hacsak nem volt száműzetésre vagy becsületvesztésre ítélve.

Az országgyűlést megelőző szejmikeken elvben részt kellett venniük az adott vajdaság szenátorainak is. A király számított rájuk, mint olyan személyekre, akik majd védelmezik a korona érdekeit, ezért a szejmik előtt mindig sajátkezűleg aláírt levelet intézett a szenátorokhoz, amelyben ismertette a legközelebbi szejm tanácskozásainak programját és felhívta őket, hogy menjenek el a szejmikre és használják fel befolyásukat

az állam javára.²⁴ Nem mindig járt ez eredménnyel. A szenátoroknak a szejmikekről való távolmaradása eléggé mindennapos jelenség volt, különösen a 17–18. században. A nemesség többnyire nagy számban jelent meg a szejmikeken, noha semmiféle jogi kényszer nem kötelezte a részvételre. Adolf Pawiński, a lengyel szejmik történetének kutatója, a nemesség szokásos létszámát a két kujáviai vajdaság közös szejmikjén körülbelül 700 főre tette, ami túlzott számnak tűnik.²⁵ A plocki vajdaság szejmikjén 1528-ban állítólag körülbelül 500 fő jelent meg, a 17. században pedig 200–300.²⁶ A 16. század utolsó negyedében a krakkói szejmik részvevőinek létszámát ma körülbelül 200 főre becsülik, vagyis a vajdaság birtokos nemeseinek 25–30%-ára.²⁷ A poznańi és a kaliszi vajdaság Środában tartott közös szejmikjén a részvevők száma ritkán ugyan, de megközelíthette az 1000 főt is; létszámuk legtöbbször 200 körül mozgott.²⁸ A kutatók hangsúlyozzák, hogy az időponttól és a körülményektől függően, a részvételi arány nagy ingadozásokat mutat.²⁹ A szejmiken való részvétel a nemesség számára igen vonzó esemény volt. A szejmik ugyanis nemcsak a közéletben, hanem a társasági életben való részvétel formája is volt.

4. A tanácskozások rendje

Mint már említettük, az országgyűlést előkészítő szejmikeket megelőzték a szenátorokhoz, majd később a tisztségviselőkhez és az előkelőbb nemesekhez is intézett királyi levelek, amelyek arra voltak hivatva, hogy megnyerjék a nemességet a trón javaslatai számára. Ezt követően a királyi kancellária összeállította a legációk szövegét és leiratok (*litterae conventionales*) útján kihirdette a szejmikiek lebonyolításának az időpontját. Az 1588. évi III. Litvániai Statutum (III. fejezet, 6. cikkely) előírása szerint, amelyet az 1613. évi alkotmány a Lengyel Királyság területére is kiterjesztett, a szejmikeket hat héttel a szejm előtt kellett megtartani. A szejmikeket összehívó leiratot több héttel korábban megküldték a méltóságviselőknek, akik annak vételét a bírói könyvekbe való bejegyzéssel nyugtázták. Ezt követően, a leiratot kihirdették a városok piacain és a plébániatemplomokban.³⁰ A leirat nyilvánosságra hozatalának ezt a módját is a lengyelországi gyakorlat alapján pontosították a III. Litvániai Statutumban, mert – mint tudjuk – a járási szejmikiek intézményét Litvániában csak 1565-ben vezették be a Lengyel Királyság mintájára.

A szejmikre összegyűlt nemességet befogadni képes épület rend-

szerint a templom volt. Ha a gyűlés nagy létszámú volt, akkor a templomot átengedték a szenátorok körének (ahol ilyen létezett), a köznemesek népes tábora pedig a templom melletti temetőkertben tanácskozott. Így volt ez Środában, a nagy-lengyelországi szejmiken, amelyen a szenátorok köre 17 főből állt. A templom (vagy a templom melletti tér) azonban nem hatott fékezően az egybegyűltek lobbanékonyására, akik – nézeteltérés esetén – könnyen kivonták szablyájukat a hüvelyéből. Gyakran került sor verekedésre, sőt még vérontásra is.³¹ Albrecht Radziwiłł herceg az 1654. évi szejmiken a követválasztás alkalmával kitört botrány leírásában feljegyezte: „a templom mögött három megölték, ötvenet megsebesítettek”.³² Megtörtént, hogy megrongálódott a templom belseje is. Ilyenkor a szejmik a vajdasági kincstárból fedezte a kárt.

A szejmikiek nyugalmának a biztosítása a helyi sztarosza feladata volt. A szejmik rendészeti határozatokat is hozott, például büntetés terhe mellett megtiltotta, hogy a résztvevők tűzfegyverrel jelenjenek meg a szejmiken, s ezeket a sztarosza hajtotta végre.³³ Ezzel párhuzamosan és annak érdekében, hogy erélyesebb védelemben részesítsék a szejmikeket, konstitúciókat is adtak ki ebben az ügyben. Így például a lőfegyverrel a szejmiken elkövetett gyilkosságot különösen súlyos bűncselekménynek tekintették, amiért halálbüntetés és becsületvesztés járt. Büntetés fenyegette azt is, aki csődületet vagy veszekedést idézett elő a szejmiken vagy a városban, ahol a szejmik zajlott. Szigorú büntetést helyeztek kilátásba a szejmik erőszakos félbeszakításáért, katonaság vagy fegyveres csoportok felvonultatásáért abból a célból, hogy nyomást gyakoroljanak a szejmikre a követválasztásnál. A szejmik elleni bűncselekmények közé tartozott az is, ha a szejmik félbeszakadása esetén külön tanácskozásokat folytattak és ha a szejmik tanácskozására idegen nemeseket vonultattak fel.³⁴ Látható, hogy a szejmikiek normális működését, főleg pedig a követválasztást biztosítani hivatott jogi védelem ki volt építve. A 17. és a 18. században azonban a gyakorlatban a büntető szankciókat ritkán alkalmazták, egyes kilengések pedig a szejmikiek életének állandó kísérő jelenségévé váltak.

A szejmikiek tanácskozását rendszerint reggel kezdték. Ennek az volt a célja, hogy a tanácskozás olyan időben folyjék, amikor az egybegyűltek még nem kerültek az alkohol hatása alá, amelynek fogyasztása általában az étkezéseket kísérte.³⁵ Időnként sikerült egy nap alatt befejezni a tanácskozást, de többnyire két vagy több napig is elhúzódott. Az 1588. évi Litvániai Statutum úgy intézkedett, hogy a szejmik ne tartson négy napnál tovább, ami közvetve a szejmikiek elhúzódásának a tendenciájára utal.

A valóságban tudunk olyan szejmikekről, amelyek egy hétig is eltartottak.³⁶

A szejmet megelőző szejmik fő feladata a követek megválasztása és a szejmen követendő eljárásukat meghatározó instrukció elfogadása volt. A tanácskozást a szejmiken jelenlévő rangidős szenátor vagy helyi tisztségviselő nyitotta meg. A 16. század végétől kezdve ez a személy csak addig elnökölt, amíg meg nem választották a szejmik marsallját; ez a tisztség ebben az időben jelent meg és gyorsan el is terjedt a Lengyel Királyságban. A marsallnak a szavazatszámolásánál, a viták összegezésénél, a határozatok és a követi instrukciók megszerkesztésénél érvényesülő jogköre révén ennek a funkciónak a jelentősége nagy volt.³⁷ Ezért aztán, ha a szejmiken egymással rivalizáló frakciók voltak jelen, mindegyikük elkövetett mindent annak érdekében, hogy kikényszerítse saját jelöltjének a megválasztását. A marsall megválasztása körüli vita nemegyszer a szejmik félbeszakadását okozta a 17–18. században. Másképpen volt ez Litvániában, ahol a marsall funkcióját hivatalból a nemesi marsall (marszałek ziemski) gyakorolta, amely hivatal Lengyelországban ismeretlen volt.

A marsall megválasztása után meghallgatták a királyi üzenetet, amelyet a legátus ismertetett (ez általában királyi titkár vagy udvaronc volt), akit a király küldött ki minden egyes szejmikekre megfelelő megbízólevéllel. Az üzenet a királyi javaslat pontjait tartalmazta, vagyis azokat a kéréseket, amelyekkel a legközelebbi szejmen foglalkozni kell. Ezután a nemesség visszakísérte a legátust a szállására (abból a megfontolásból, hogy a jelenlétével ne befolyásolhassa a tanácskozás menetét) és hozzálátott a követek megválasztásához, majd a számukra szóló instrukció összeállításához.³⁸ Az instrukció egyúttal megbízólevélként is szolgált, amely tanúsította a követeknek a szejmik által történt megválasztását.

5. A választhatóság feltételei

Külön jogi szabályozás tárgyát képezték azok a feltételek, amelyeknek a követjelöltnek meg kellett felelnie.³⁹ Követeket rendszerint a birtokos nemesek közül választottak. Egyes vajdaságok nem mulasztották el, hogy ezt a gyakorlatot konstitúciókkal is megerősítsék. Arra is gondot fordítottak, hogy a követi mandátumok kizárólag a helybeli nemeseknek jussanak. Megtiltották tehát, hogy követté válasszanak nem az adott szejmik területén lakó nemest. E rendelkezés éle azok ellen a mágnások ellen irányult, akik saját maguk vagy híveik számára megfelelő követ megválasz-

tására törekedve, híveik népes táborának kíséretében végiglátogatták sorban a szejmikeket. Tilos volt olyan személy megválasztása is, aki ellen bírósági eljárás folyt, de csak akkor, ha azt nem szándékosan abból a célból kezdeményezték, hogy megakadályozzák a követet funkciója gyakorlásában.⁴⁰ 1616-tól kezdve megtiltották azt is, hogy egyúttal követekké válasszák azokat a bírákat, az úgynevezett deputátusokat, akiket szintén a szejmikék választottak be a legfelső nemesi bíróságokba – a Koronai (lengyel királysági) és a Litvániai Ítélszékbe. Az e két funkció összeegyeztethetlenségéről szóló előírás többször ismétlődött, ami arra enged következtetni, hogy a gyakorlatban nem tartották be szigorúan. A konstitúciók értelmében nem lehettek követek az adószedők. A 17. században azzal a követeléssel is találkozunk, hogy ne lehessenek követek a jogászok, ami arra utal, hogy a nemesség bizalmatlan volt az ügyvédi karral szemben, amelyet gyakran illettek azzal a váddal, hogy saját hasznát nézve odázza el a pereket.

Ami a szenátori méltóságot viselő személyek követté választását illeti, e téren fokozatos változás figyelhetünk meg. A 16. században elég gyakran megtörtént, hogy követté választottak szenátorokat, elsősorban a szenátus alacsonyabb méltóságokat betöltő tagjai közül. A következő évszázadban ilyen esetek egyre ritkábban fordultak elő.⁴¹ IV. (Wasa) Ulászló korától (1632–1648) kezdve, gyökeret vert a szenátusi méltóság és a követi mandátum *incompatibilitas*-ának elve. Ez természetesen nem csökkentette minden esetben a szenátori tisztséget viselő mágnások befolyását a követekre.

Külön problémát jelentett a nem katolikus követek megválaszthatóságának a kérdése, amely egyes időszakokban sok vitát váltott ki és felkorbácsolta a kedélyeket. A 16. században és a 17. század első felében nagy szerepet játszottak a kálvinista és az antitrinitárius követek, akik gyakran az intellektuális és a politikai elithez tartoztak, és gyakran élvezték a katolikus választók bizalmát is.

I. Kaniewska felmérte a Zsigmond Ágost (1548–1572) uralkodása idején tartott lengyel szejmek személyi összetételét.⁴² Sikerült megállapítania 552 követ személyi adatait, ami körülbelül a 2/3-át teszi ki az adott korban mandátumot élvező személyeknek. Táblázatai képet adnak arról, hogy ki hányszor kapott követi megbízást – erről még lesz szó –, valamint arról is, hogy a követek milyen számban tartoztak a reformáció hívei közé (néha kérdőjelesen). Az adatok sommás összefoglalása országrészek és vajdaságok szerint a következő:

*Az országgyűlési követek felekezeti hovatartozása az
1548.-1572. években*

	Összesen	ebből vala- mely pro- testáns fele- kezethez tartozó
<i>I. Nagy-Lengyelország</i>		
Poznańi és kaliszi vajdaság	56	36
Sieradzi vajdaság és Wielun vidéke	45	12
Lęczycei vajdaság	24	4
Brzesc Kujawski-i és inowrocławai vajdaság	32	19
Dobryń vidéke	11	3
<i>II. Mazóvia</i>		
Plocki vajdaság	21	3
Mazóviai vajdaság	112	2
Rawa Mazowiecka-i vajdaság	38	3
<i>III. Kis-Lengyelország</i>		
Krakkói vajdaság	45	30
Sandomierzi vajdaság	32	23
Lublina vajdaság	15	12
<i>IV. Rutén területek</i>		
rutén vajdaság és Chelm vidéke	78	11
Belzi vajdaság	19	3
Podóliai vajdaság	24	2
Összesen	552	153

A protestán követek megoszlása az egyes országrészek között tehát igen egyenetlen volt. A reformáció híveinek – főleg kálvinistáknak – a száma összességében nem érte el a képviselőház összlétszámának a 30%-át. A kép azonban megváltozik, mihelyt a vezető vajdaságok (krakkói, a sandomierzi, a poznańi és a kaliszi) delegációinak összetételét vesszük szemügyre: a nem katolikusok túlsúlya ezekben kétségtelen. Márpedig e vajdaságok

követei vezető szerepet játszottak a szejmben, annak politikai gerincét alkották. Ezzel szemben csaknem mentes volt a protestánsoktól Mazóvia, gyengén voltak képviselve a rutén területeken is, ahol viszont voltak – a szerző által figyelmen kívül hagyott – pravoszláv követek is.

A következő korszakban, az ellenreformációnak a tridenti zsinat utáni offenzívája idején a reformáció kezdett fokozatosan visszaszorulni. De a krakkói szejmik kutatója még az 1572–1606. évekre vonatkozóan is azt állapítja meg, hogy az ott megválasztott katolikus követek aránya nem haladja meg a 23%-ot, míg kálvinista volt a követek 47%-a, antitrinitárius pedig 14%-a; megjegyzendő, hogy a követek 16%-a meghatározatlan vallású volt.⁴³ W. Dworzaczek Nagy-Lengyelország országgyűlési képviseletét kutatva, a tárgyaló korszakban 202 protestáns követet említ az 1573–1655. között azonosított 636 követ közül. Ez a fenti időszakban a srodai szejmiken megválasztott összes követ 31,5%-át teszi ki.⁴⁴ Az előző korszak 64%-os protestáns többségéhez képest a csökkenés kétségtelen, bár a reformáció országgyűlési képviselete ebben a korszakban sem lebecsülendő. A követek közül továbbra sem hiányoznak a reformáció radikális szárnyának képviselői, az antitrinitáriusok sem.⁴⁵ A helyzet alapvetően megváltozott a svéd támadás (1655) után, amely a felekezeti ellentétek kiéleződését vonta maga után. A protestánsokat svédpártisággal vádolták. Ettől kezdve a nem katolikus országgyűlési követek száma erőteljesen csökkent. Teljesen eltűntek az ariánusok, akiket az ország elhagyására kényszerítettek.

Annak ellenére, hogy az ellenreformáció korában nőtt az ellenszenv a nem katolikusok iránt, ezek személyes tekintélye néha olyan nagy volt, hogy nem egy esetben a nemesség katolikus többsége választotta meg őket országgyűlési képviselőiké. Csak a 18. század első felében fogalmazódott meg az a követelés, hogy a reformáció hívei ne lehessenek a képviselőház tagjai. Először az 1733. évi konföderáció, majd az 1736. évi szejm határozatai fosztották meg a nem katolikusokat attól a lehetőségtől, hogy országgyűlési követek lehessenek.

A választás érvényességét megállapító procedúra utolsó szakasza a követellenőrzés volt, amelyet meg kell különböztetni a hivatalból történő mandátumvizsgálattól. Követellenőrzésre csak abban az esetben került sor, ha egy, a szejmen jelenlévő személy panaszt emelt, hogy egy név szerint megnevezett követ nem felel meg a jogi előírások követelményeinek. Az 1690-ben elfogadott országgyűlési ügyrend értelmében követellenőrzést közvetlenül a képviselőházi marsall megválasztása után kellett kezdemé-

nyezni. A gyakorlat nem mindig követte ezt az előírást, mert gyakran mindjárt a tanácskozás kezdetén hajtottak végre követellenőrzést. Éles összecsapást váltott ki a követellenőrzés, ha egy szejmik megoszlásának a következtében a két külön-külön tanácskozó párt mindegyike elküldte az országgyűlésre a maga követeit, ahol azok megkérdőjelezték a másik fél követi megválasztásának legális voltát.⁴⁶

6. A választási eljárás mód

A követválasztást – főleg hagyományos úton kialakult – szabályok irányították a választási eljárás mód tekintetében. Alapvető jelentőségű volt annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a követ megválasztása teljes egyetértést igényelt-e, amit a *nemine contradicente* kifejezéssel jelöltek,⁴⁷ vagy pedig elegendő volt-e a szavazattöbbség. A régi Köztársaságban uralkodó viszonyokra jellemző, hogy minden szejmik külön-külön szabályozta ezt a kérdést. A 16. században a többségi elv dominált. Amikor azonban a szejmben kezdett állandósulni az egyhangúság, amit a nemesi aranyzabadság „szeme fényének” tekintettek, számos szejmik működésének gördülékenysége érdekében gondoskodott arról, hogy a követválasztásnál a szavazattöbbség elvét országgyűlési határozattal is jóváhagyassa. Az ilyen értelmű határozatok a 16. század végétől kezdve jelennek meg. Elsőként a mazóvai vajdaság tartotta fenn magának az országgyűlési követek (valamint más köz tisztségviselők) megválasztásánál a *per pluralitatem suffragiorum* elvét 1598-ban.⁴⁸ 1613-ban törvénybe iktatták ezt az elvet a Litván Nagyfejedelemség összes szejmikje számára. Összességében véve, az országgyűlési határozatok 42 lengyelországi és litvániai szejmik számára hagyták jóvá a szavazattöbbséggel történő követválasztást. A többi szejmiknek nem volt formalizált választási szabályzata, ami nem jelenti azonban azt, hogy azokon mindig általános egyetértést követeltek volna meg. Idővel néhány helyen szokászerűen szavazattöbbséggel választottak, amint az a poznaí és kaliszi vajdaság srodai szejmikjén szokásban volt. Másrészt azok a szejmik, amelyeken a szavazattöbbség elve volt érvényben, szívesen alkalmazták az általános egyetértés – *nulla contradictione interveniente* – elvét.

A 17. század második felének és a 18. századnak a gyakorlatában a nemesi köztudatban az ellenszavazat nélküli választás számított az optimálisnak, és csak ha ez nem volt elérhető, akkor alkalmazták a szavazáson alapuló többségi elvet, mint kellemetlen, de elkerülhetetlen kényszeresé-

get.⁴⁹ Lényeges körülmény, hogy még azokon a szejmikeken is, amelyek a követválasztásnál a szavazattöbbség elvét vallották, a követi utasítások jóváhagyása egyhangúságot igényelt.⁵⁰

A szavazatok megoszlása a teljes egyetértés fikciójának fenntartására való törekvés mellett gyakran odavezetett, hogy a szavazatok összehátralása helyett a szejmik kettévált, s a két rész párhuzamosan ülésezett, és mindkét rész megválasztotta a maga követeit. Ilyenkor egy vajdaságból (vidékről) kétszeres létszámban érkeztek követek az országgyűlésre, ráadásul – mint láttuk – az egyik küldöttség kétségbe vonta a másik megválasztásának a törvényességét. A 16. században a szejmikek kettéválásának és a kettős követválasztásnak az esetei a középnemességnek a főnemességgel szemben a képviselőházi többségért folytatott küzdelmét tükrözték. Emiatt 1536-ban a nagy-lengyelországi Środában külön választottak követeket a főurak és külön a köznemesség. 1538-ban az összes vajdaságban kettős választás volt, külön választottak követeket a köznemesek és külön a mágnások közül. Következésképpen, kompromisszum útján a szejmik kétszeres létszámban ülésezett.⁵¹ 1585-ben viszont a volhiniai szejmik küldött kétszeres létszámú követet a szejmre, „mivel – mint az országgyűlési jegyzőkönyv állítja – szakadás volt ott a szejmiken, hat követet választottak a nemesek, hatot pedig a főurak”. Ebben az esetben a köznemesség bizonyult erősebbnek, és a követellenőrzés útján eltávolította a főurak delegátusait a képviselőházból. A következő évtizedekben, III. (Wasa) Zsigmond uralkodása idején a szejmikek kettészakadása gyakran a királpártiak és az ellenzék között történt és az akkor folyó politikai harcot tükrözte.⁵² Másrészt az is előfordult, hogy a szejmik kompromisszum eredményeképpen, a két egymással küzdő párt egyenlő számú képviselőjét választotta követté.⁵³

A nemesi köztársaság politikai rendszerének előrehaladó bomlásával párhuzamosan, a 18. század első felében megszilárdult a mágnások túlsúlya a szejmikeken. A mágnások a kisbirtokos és a birtoktalan nemesek tömegét vitték magukkal, akik a bőséges eszem-iszom és némi aprópénz fejében hajlandók voltak nemcsak megszavazni a kívánt jelölteket, hanem megakadályozni más jelöltek állítását is.⁵⁴ A *nemine contradicente* ebben a korszakban úgy maradhatott fenn, hogy – mint azt az emlékirat-szerző leírta – „a szejmikeket általában tumultusban, erőszakkal és részegen tartják, a félbeszakítókat, sőt még a többség véleményével szembe-
szegülőket is nemegyszer kardélre hányták”.⁵⁵

A követek száma állandóan növekvő tendenciát mutatott. Számuk

45 volt a 15. és a 16. század fordulóján, a lublini únió (1569) előtt pedig 90. Lublinban a közös szejmen résztvevő követek számát úgy határozták meg, hogy 118 követ képviseli a Lengyel Királyságot, 48 Litvániát, 6 pedig Lengyel-Livóniát, akik mind a közös szejmen üléseznek. Nem számítjuk bele ebbe a Királyi Poroszország követeit, akik – mint említettük – meghatározatlan számban érkeztek az országgyűlésre. A 18. század első felében a követek számát 10 fővel emelték egyes vajdaságok képviselői létszámának a növelésével, így 1736-ban 182 követ volt.⁵⁶ A szejmre általában körülbelül 150 követ érkezett meg, a részvételi arány tehát kb. 80%-os volt. A különbség főleg a félbeszakított szejmikek számából adódott. A részvételi arány csökkent háborúk és járványok esetén. A szejm gyakorlata nem alakította ki a *quorum* elvét, úgyhogy a szejmet érvényesnek tekintették még kisebb arányú képviselői részvétel mellett is.

7. A követek társadalmi összetétele

A legrégebb ismert követnévsor az 1504. évi szejmről maradt fenn. Az ezen szereplő 45 követből 9 várnagy volt, főleg az ún. kisebb várnagyok közül, akik alárendelt szerepet játszottak a szenátusban, 15 helyi tisztségviselő volt, továbbá 21 olyan nemes, aki nem viselt sem hivatalt, sem címzetes méltóságot.⁵⁷ A képviselőház ilyen összetétele eléggé adekvát módon reprezentálta a *communitas nobilium*-ot.

A követek társadalmi összetételének kutatása nagy érdeklődést kelt. Az ezzel foglalkozó kutatók nem egységesek abban a tekintetben, hogy a nemesség társadalmi rétegződésének mely kritériumait fogadják el az elemzés során. Egyesek a birtokolt falvak számának a kritériumára támaszkodnak. Mások a hivatal betöltésének kritériumát fogadják el. A hivatalviselő nemeselek közül kiemelik a mágnások csoportját, amelybe a szenátorokat (a vajdákat és a várnagyokat), továbbá a sztarosztákat és a kamarásokat, valamint a vajdák és a várnagyok fiait sorolják.⁵⁸ Ezek a kutatók abból indulnak ki, hogy az e magasabb méltóságok elérését lehetővé tévő presztízs és családi összeköttetések a meglévő birtok függvényét képezték. A komplex megközelítés felé továbbfejlesztve ezt a felfogást, a mágnást olyan személyként definiálják, akinek családi ősei sorában voltak szenátorok, vannak családi összeköttetései ugyanebben a szférában, nagy kiterjedésű saját birtokkal rendelkezik, vagy királyi birtokot bérel, nagy létszámú személyzetet foglalkoztató udvara van, szolgáló nemeseket tart, továbbá szenátori hivatalt tölt be vagy ilyen hivatal betöltésére le-

hetősége van. A nemesség többi csoportját a birtokukban lévő falvak száma vagy az általuk fizetett adó nagysága szerint osztályozzák.⁵⁹ Anélkül, hogy belemerülnénk ehelyütt a kritériumokról folyó vita lényegébe, amelyek közül mindegyiknek megvannak a maga előnyei és hátrányai, bemutajuk az azok alapján elért eredményeket.

A hivatalviselés kritériumát fogadta el I. Kaniewska, aki az 1548–1572. közötti időszak vonatkozásában megállapította, hogy az 552 azonosított követ közül 35% nem viselt hivatalt; a bírósági és címmel rendelkező helyi tisztségviselők a képviselők több, mint 45%-át alkották; a fennmaradó 20% más hivatalokat töltött be.⁶⁰ Mint ebből kiderül, „a törvények végrehajtásáért” folyó mozgalom aktivizálódásának időszakában a szejmikek csaknem egyforma arányban szavaztak bizalmat mind a helyi tisztségviselőknek, mind pedig az egyszerű nemeseknek. Figyelmet érdemel az a megállapítás, hogy a követek körülbelül 15%-a később szenátori méltóságot szerzett. Számukra a követi mandátum egyik szakasza volt annak a karriernek, amelyre többnyire predesztinálva voltak mágnási származásuk által.

A következő évszázadokban az a határozott tendencia érvényesült, hogy a képviselőházba való bejutás a mágnási és a hivatalnoki elite korlátozódott, ami összekapcsolódott a középnemesség politikai mozgalmának gyengülésével, majd megszűnésével.

A 17–18. századi mazóviai követek összetételét a hivatalnoki cím kritériuma alapján vizsgálva, J.A. Gierowski arra a következtetésre jutott, hogy követi funkciót legtöbbször olyan nemesek töltöttek be, akik nemcsak helyi hivatalokat viseltek vagy címzetes méltóságokkal rendelkeztek, hanem beletartoztak egy viszonylag szűk körű elitbe is. Az ebbe az elitbe való tartozásról a családi kapcsolat, a vagyon, továbbá a hivatal vagy a címzetes méltóság döntött, s csak legutolsó sorban az egyéni érdemek és a nemesség közötti népszerűség.⁶¹ Azok a 17. században még előforduló esetek, hogy kívülállók is voltak követek, a következő évszázadban megszűnnek.

A fenti trendet igazolja J. Włodarczyk-nak a łęczycei vajdaság vonatkozásában elvégzett elemzése is.⁶² A közül a 444 követ közül, akiknek azonosságát meg tudta állapítani a 16–17. században, a 16. században 39% tisztségviselő volt; ebből 11% magas tisztségeket viselt. A 17. századra a helyzet megfordult. Tisztséget viselő követ 70% volt, ebből a magas tisztséget betöltők 38%-ot tettek ki, a 18. században pedig már csaknem

minden követ (96%) viselt hivatali címet, ebből 51% a magasabb tisztségek csoportjában.

A krakkói képviseletet az 1572–1606 közötti időszakban a birtoknagyság kritériuma alapján elemezve, W. Urban azt állapította meg, hogy a mágnások és a gazdag nemesek (több, mint 10 falu birtokosai) a követek 23%-át alkották, a tehetős nemesek (5–10 falu) – szintén 23%-ot tettek ki, míg a középnemesek (1–5 falu) – 40%-ot, a kisenemesek pedig 14%-ot, ami igen magas arány ez utóbbi csoport számára.⁶³ Másmilyen volt az összetétele a nagy-lengyelországi képviseletnek. A środai szejmnik által az 1572–1655. években megválasztott és W. Dworzaczek által azonosított 636 követ közül egyetlen egy sem tartozott az egy falunál kisebb birtokkal rendelkező kisenemesek közé. A nagy-lengyelországi követek közül 53% tartozott a középnemesek (1–10 falu), 17% a gazdag nemesek (10–20 falu) és végül 30% a 20 falunál többet birtokló mágnások közé. Ebben a számban 1/4 és 1/2 között volt a hivatali méltóságot nem viselő nemesek aránya.⁶⁴ Az 1652. évi szejmre vonatkozóan W. Czaplinski hasonlóképpen azt állapította meg, hogy a mágnáscsaládokból származó követek aránya körülbelül 31% volt.⁶⁵ A hivatalviselés kritériumát alkalmazva, de azt a királyi birtokok bérlőinek elit csoportjával kiegészítve, H. Olszewski az 1746–1760. között tartott 7 országgyűlés vonatkozásában arra a megállapításra jutott, hogy a nemesi rend felső rétege ezeken a képviselőház körülbelül 35%-át tette ki.⁶⁶ Hasonló eredményekre jutottak más kutatók is. Egybehangzóan azt mutatják a vizsgálatok, hogy a 17–18. században a követek körülbelül 1/3 része a mágnáscsaládok tagjai közül került ki.⁶⁷ Ez nem jelenti azt, mintha ők lettek volna kisebbségben a képviselőházban, mert – mint ismeretes – a nemesi követek többsége valamely mágnási frakcióhoz kapcsolódott.

Az utóbbi évtizedekben megkezdett, a követi funkció betöltésének gyakoriságára vonatkozó kutatások lehetővé tették annak megállapítását, hogy létezett egy stabil „parlamentarista” csoport, amely a szejmnek *sui generis* elitjét alkotta. A 16. század első felében legalább két szejmen való részvétel kritériumát alkalmazva, kiderült, hogy Kis-Lengyelországban az ilyen követek aránya 31%, míg Nagy-Lengyelországban csupán 23% volt.⁶⁸ Idővel a parlamenti elit kialakulása előrehaladt. A legalább négy szejmen való részvétel felemelt kritériumát alkalmazva, megállapították, hogy az 1548–1572. években a „törvények végrehajtásáért” folyó mozgalomban élenjáró Kis-Lengyelországban ez a csoport az ország rész köveleinek 24%-át tette ki. Nagy-Lengyelországban ez az arány 14% volt, míg

a többi országrészben ennél is kisebb.⁶⁹ A parlamenti gyakorlat a követek e csoportjának tekintélyt kölcsönözte a választásokon, majd az országgyűlésen. Az 1652. évi első országgyűlésen (ebben az évben két szejm volt) „nem kevés (...) olyan követ volt, akik már tizenkettedszer voltak követek”.⁷⁰

Ha az állandó „parlamentaristák” csoportját vagyoni szempontból vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy többségükben helyi hivatalokat betöltő gazdag nemesek voltak. Számuk jelentéktelen volt a középnemesek között, de a mágnások között is. Ami az előbbieket illeti – W. Dworzaczek véleménye szerint –, ez a követi tisztséggel járó nagy kiadások következménye.⁷¹ Ez a szempont nem jöhetett számításba a fiatal mágnások esetében. Az ő esetükben a követi funkció ugródeszkát jelentett a szenatori méltóság megszerzéséhez. Mihelyt egy ilyen mágnás elfoglalta székét a szenátusban, nyomban elhagyta a képviselőházat.

8. A felvilágosodás kori reformok

Az állami berendezkedés megjavítására és modernizálására irányuló felvilágosodás kori reformok nem kerültek el a követválasztással kapcsolatos problémákat sem. Az 1768. évi országgyűlésen elhatározták, hogy a választások során az összes szejmiken a szavazattöbbség elvének kell érvényesülnie. Elfogadták azt az elvet is, hogy aktív választójoguk csak a birtokos nemeseknek lesz, valamint – ami a hagyománynak tett engedmény volt és nagy mértékben csökkentette a reform jelentőségét – az ún. familiánsok, vagyis azok a nemesek, akiknek maguknak ugyan nem volt földbirtokuk, de az adott vajdaságban (vidéken, járásban) birtokos nemesi családokhoz tartoztak.⁷² Ekkor 226-ra emelték a követek számát is.

A reform következő szakaszát a Négyéves Szejm (1788–1791) által 1791. március 24-én elfogadott, a szejmikekről szóló törvény alkotta, amely az ugyanazon évi május 3-i alkotmánnyal volt összefüggésben.⁷³ E törvény értelmében, kirekesztették a választásokból a „familiánsokat”, s a földbirtokosokon kívül csak azok számára az életfogytiglani bérlők és zálogbirtok-tulajdonosok számára biztosították a részvételt, akik legalább évi 100 lengyel arany adót fizettek. Aktív választójoga lett volna minden olyan 18. évét betöltött nemesnek, akit felvettek a törvénnyel bevezetett birtokkönyvbe. A birtokkönyvbe kellett volna beírni a szavazati joggal rendelkező személyek vagyoni helyzetét és az általuk fizetett adó összegét. Egy lépés volt ez afelé, hogy a választójogot két elv kombi-

nációjának az alapjára helyezték: a rendi hovatarozáshoz és vagyoni cenzushoz kössék, mely utóbbi már a burzsoá kritérium előjele volt. A paszszív választójogot – az addigi gyakorlatnak megfelelően – 23 évben határozták meg. Ez azokat a birtokkönyvbe bejegyzett személyeket illette meg, akik korábban betöltöttek már valamilyen közhivatalt vagy legálább hat évet leszolgáltak a hadseregben.

A követek számát 204-ben határozták meg úgy, hogy ezentúl minden országrésznek egyenlő számú (68–68) követe lett volna. Ennek eredményeképpen, Nagy-Lengyelország követeinek száma 2-vel, Kis-Lengyelorszáé 11-gyel, Litvániáé Livóniával együtt 14-gyel gyarapodott. Bevezették ekkor azt is, hogy minden, a litvániai szemjikek mintájára bevezetett járási szemjiken két-két követet választanak, de már novemberben megszavazták azt a módosítást, amely lehetővé tette, hogy több járás nemessége közös szemjiket tartson, ami a régi gyakorlathoz való visszatérést jelentette.⁷⁴

Részletesen szabályozták a követválasztás menetét, továbbá állandó időpontot jelöltek ki a szemjikek lebonyolítására (augusztus 18), amelyeken két évre választották a követeket. Egyhangú egyetértés esetén nem került sor szavazásra, de már egy személy követeelésére is megkezdtek a többségi elvre épülő titkos szavazást. Szigorú büntetést helyeztek kilátásba a választás szabadságának megsértéséért, különösen a szavazók befolyásolásáért.⁷⁵

A május 3-i alkotmány értelmében, a követek „a közbizalom letéteményesei lévén, az egész nemzet képviselői” lettek volna (VI. cikkely). Ez már a modern elvek győzelme volt. Kissé a hátsó ajtón, mert kollegiális kormánybizottságok tagjaiként, tanácskozási joggal a városok, az ipar és a kereskedelem kérdéseiben, behozták a nemzetgyűlésbe a városok 24 képviselőjét (ún. plenipotensét) is. Ugyanakkor fenntartották a követi utasításokat – bár nem kellett már felesküdni rájuk –, valamint fenntartották a követnek a szemjik határozatával történő visszahívásának a jogát. A visszahívásra tett javaslatot a javaslattevőn kívül még 12 választónak kellett aláírnia. A visszahívás lehetősége lényeges gátja volt a képviselői szabadságnak. Ebben a kérdésben is megmutatkozott a május 3-i alkotmány kompromisszumos jellege, amely megfelelt a reálisan fennálló társadalmi és politikai erőviszonyoknak. Hamarosan azonban Lengyelország második (1793), majd harmadik (1795) felosztása véget vetett a nemesi köztársaság és szemjje fennállásának. Ez akkor következett be, ami-

kor a sejm modern parlamentté alakult át, a követek pedig a sejmikek meghatalmazottaiból a formálódó modern nemzet képviselőivé váltak.

Jegyzetek

1. J. Bardach. Les Députés dans l'ancienne Diète polonaise, „Acta Poloniae Historica”, vol. 39, 1979, 143–185; uő., Sejm dawnej Rzeczypospolitej jako najwyższy organ reprezentacyjny (A régi Köztársaság sejmje, mint legfőbb képviseleti szerv), „Czasopismo Prawno-Historyczne”, vol. XXXV, fasc. 1, 1983, 135–147.
2. K. Górski. The Origins of the Polish Sejm; uő. Les débuts de la représentation de la *communitas nobilium*, in: *Communitas – Princeps – Corona Regni. Studia Selecta*. Warszawa – Poznań – Toruń 1976. 57–83.
3. Uő. Les Chartes de la Noblesse en Pologne aux XIVe et XVe siècles, in: *Album Elemér Mályusz*. Bruxelles, 1976. 254.
4. J. Bardach. Początki sejmu (A sejm kezdetei) in: *Historia sejmu polskiego (A lengyel sejm története)*, ed. S. Michałski, vol. I, Warszawa 1984, 5–61.
5. *Acta Statuum terrarum Prussiae Regalis*, vol. I, Torunii, 1955. 58.
6. *Ius Polonicum, Varsaviae*, 1831. 340.
7. *Volumina Legum*, vol. I, 299.
8. Z. Wojciechowski. L'Etat polonais au Moyen Age. Histoire des institutions, Paris, 1949. 261–263; *Historia państwa i prawa Polski (Lengyelország állam- és jogtörténete)*, vol. II, 2. kiadás, Warszawa, 1966. 121. skk.
9. W. Uruszczak. Sejm walny Królestwa Polskiego w latach 1506–1540. (A Lengyel Királyság országgyűlése az 1506–1540. években), Warszawa–Kraków 1980; vő. még: *Historia sejmu ...*, vol. I, 63–126 (a W. Uruszczak és A. Sucheni-Grabowska által írt fejezetek).
10. S. Plaza. Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632) (A poznańi és a kaliszi vajdaság sejmikjei és nemesi gyűlései. Berendezkedés és működés), Warszawa–Kraków 1984. 17.
11. A nemesi követeknek az 1539. évi sejmen benyújtott beadványaikban ott szerepelt az a követelés is, „hogy a sejmikeken követeket ne válasszon senki más, csak a nemesek, mivel a kegyelmes urak személyesen ott vannak a sejmeken, így követekre nincs szükségük”. A király és a szenátus ellenállása következtében, ez a követelés nem vált országgyűlési határozattá (Uruszczak, *Sejm walny ...*, 115). L. még: Z. Wojciechowski, Les débuts du programme de l'exécution des lois en Pologne au début du XVIe siècle, „Revue Historique de Droit Français et Etranger”. 1951. n° 2. 173–192.
12. Az 1521/1522. évi sejm előtt a követek azt az instrukciót kapták a sejmikeken, *ut in nullum subsidium pecunarium consentirent, sed peterent statui universis terris Regni conventum campestrum, quem illi Rakosch appellant* (*Acta Tomiciana*. vol. VI. 8).

13. Cl. Backvis, L'origine de la Diète „viritim” pour l'élection du roi en Pologne, *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, vol. XX (1968–1972), Bruxelles, 1973. 45–128.
14. A. Pawiński, Sejmiki ziemskie 1374–1505 (Területi sejmikiek 1374–1505), Warszawa, 1895. 106–107.
15. S. Kutrzeba, Skład Sejmu polskiego 1493–1793 (A lengyel sejm összetétele 1493–1793). „Przegląd Historyczny”, vol. II, 1906. 323–339, W. Uruszczak, Sejm walny ..., függelék 233–251, H. Olszewski, Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652–1763, Prawo – praktyka – teoria – programy (A Köztársaság sejmje az oligarchia korában, 1652–1763, Jog – gyakorlat – elmélet – programok), Poznań, 1966. 58–66.
16. W. Uruszczak, Sejm walny ..., 52–54, 105, S. Plaza, Sejmiki ..., 115.
17. I. Kaniewska, Posłowie koronni na sejm warszawski 1589 roku (A Lengyel Királyság követei az 1589. évi varsói sejmen), „Czasopismo Prawno-Historyczne”, vol. XXXII, 1980, fasc. 2, 151–162.
18. B. Sobol, Sejm i sejmiki ziemskie na Mazowszu Książęcym, (Szejm és területi sejmikiek a Mazóviai Fejedelemségben), Warszawa, 1968, 35 kimutatja, hogy Mazóviában léteztek területi sejmikiek, amelyek 1502-től kezdve követeket küldtek a Mazóviai Fejedelemség sejmjére.
19. H. Wisner, Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku (A fenséges Köztársaság. Vázlatok a XVI–XVII. századi nemesi Lengyelország történetéből), Warszawa, 1978. 48.
20. A porosz sejmikről legújabbán I.: J. Byliński, Dwa sejmy z roku 1613 (Az 1613. évj két sejm), Wrocław, 1984. 46–51.
21. A. Pawiński, Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 (Szejmik-kormányzás Lengyelországban, 1572–1795), 2. kiadás, Warszawa, 1978. 80–81.
22. Vö. J. Włodarczyk, Sejmiki leczyckie (Leczycei sejmikiek) Łódź, 1973. 56; L. Lysiak, O społecznym składzie sejmików ziemskich (A területi sejmikiek társadalmi összetételéről), in: Księga pamiątkowa ku czci Konstantego Grzybowskiego (Emlékkönyv Konstanty Grzybowski tiszteletére), Kraków, 1971. 112.
23. J. Pietrzak, Po Ceorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621 (Cecora után és a chocimi hadjárat alatt. Az 1620. és 1621. évi sejmek), Wrocław, 1983. 42 (A wiznai terület sejmikjének instrukciója).
24. W. Uruszczak, Sejm walny ..., 70–73; S. Plaza, Sejmiki ..., 78–84.
25. A. Pawiński, Rządy sejmikowe ..., 63–64.
26. W. Uruszczak, Sejm walny ..., 100; K. Przybos, A. Walaszek, Reprezentacja sejmowa województwa krakowskiego w XVII wieku (A krakkói vajdaság országgyűlési képvisellete a XVII. században), „Studia Historyczne”, vol. XX, 1977. fasc. 3, 383.
27. W. Urban, Skład społeczny i ideologia sejmiku krakowskiego w latach 1572–1606 (A krakkói sejmik társadalmi összetétele és ideológiája az 1572–1606. években), „Przegląd Historyczny”, vol. XLIV, 1953, fasc. 3, 311.
28. S. Plaza, Sejmiki ..., 88–89.
29. W. Czapliński, Wybór posła (Követválasztás), in: Dawne czasy (Régi idők), Wrocław, 1957, s. 224; H. Olszewski, op. cit., 68, J. Włodarczyk, Sejmiki leczyckie ..., 57–68.

30. J. Siemiński, Organizacja sejmiku ziemi dobrzynskiej (A dobrzyni terület sejmikjének szervezete) Kraków, 1906. 6; S. Sreniowski, Organizacja sejmiku halickiego (A halicsi sejmik szervezete), Lwów, 1938. 28. S. Plaza, Sejmiki ..., 84–87.
31. S. Sreniowski, op. cit., 92, W. Czapliński, Wybór posła ..., 225; J. Włodarczyk, Sejmiki łączycie ..., 165–166; K. Matwijowski, Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego (Az első sejmek III. Sobieski János korában), Wrocław, 1976. 61; J. Leszczyński, Siedemnastowieczne sejmiki i kultura polityczna szlachty (A XVII. századi sejmikiek és a nemesség politikai kultúrája), in: Dzieje kultury politycznej w Polsce (A politikai kultúra története Lengyelországban), Warszawa, 1977. 56; H. Wisner, Najjaśniejsza Rzeczpospolita ..., 51.
32. Albrycht Stanisław Radziwiłł, Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632–1656, vol. III, 1640–1647, Wrocław, 1972. 201.
33. S. Plaza, Sejmiki ..., 92–93.
34. A. Lityński, Ochrona sejmików w polskim ustawodawstwie karnym XVI–XVIII w. (A sejmikiek védelme a XVI–XVIII. századi lengyel büntetőjogban), „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 307, 1976. 235–242.
35. W. Czapliński, Wybór posła ..., 226.
36. S. Plaza, Sejmiki ..., 89 idézi a srodai nagy-lengyelországi sejmik példáját, amely „szokatlan módon egy hétig ülésezett”.
37. W. Czapliński, Sejm w latach 1587–1696 (A sejm az 1587–1696. években), in: Historia sejmu ..., vol. I. 226–227.
38. A sejmikiek tanácskozásának rendjét tárgyalják: W. Czapliński, Wybór posła ..., 227–234; H. Olszewski, Sejm Rzeczypospolitej ..., 69–72; S. Plaza, Sejmiki ..., 78–110.
39. A követek megválasztásának a feltételeit összeállította: H. Olszewski, op. cit., 90–97.
40. A. Lityński, Sejmiki dawnej Rzeczypospolitej (A régi Köztársaság sejmikjei), „Przegląd Historyczny”, vol. XLVI, 1975. fac. 2, 298.
41. S. Plaza, Sejmiki ..., 116.
42. I. Kaniewska, Malopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta 1548–1572 (Kis-Lengyelország országgyűlési képvisellete Zsigmond Ágost korában 1548–1572), Kraków, 1974. 18–63.
43. W. Urban, Skład społeczny ..., 333.
44. W. Dworzaczek, Skład społeczny wielkopolskiej reprezentacji sejmowej w latach 1572–1655 (Nagy-Lengyelország országgyűlési képviselétének társadalmi összetétele az 1572–1655. években), „Roczniki Historyczne”, vol. XXIII, 1957. 281–310.
45. W. Czapliński, Dwa sejmy w roku 1652 (Két sejm 1652-ben), Wrocław 1955, 63., 147–148.
46. W. Konopczyński, Le Librium veto. Etude sur le développement du principe majoritaire, Paris 1930. 177–179; H. Olszewski, Op. cit., 179–181.
47. S. Sreniowski, Organizacja sejmiku ..., 98–103, S. Plaza, Sejmiki ..., 97, 101.
48. J. A. Gierowski, Sejmik generalny Księstwa Mazowieckiego na tle ustroju sejmikowego Mazowsza (A Mazóviai Fejedelemség fősejmikje Mazóvia sejmik-szervezetének tükrében), Wrocław, 1948. 18 skk.

49. K. Przybos, Sejmik województwa krakowskiego w czasach saskich (1697–1763) (A krakkói vajdaság sejmikje a szász uralkodók korában (1697–1763), Kraków, 1981, 34 (a sejmik marsalljának megválasztásakor).
50. H. Olszewski, op. cit., 100.
51. W. Uruszczak, Sejm walny ..., 114–115, S. Plaza, Sejmiki ..., 98–101.
52. W. Konopczyński, Le Liberum veto ..., 179; A. Strzelecki, Sejm z r. 1605 (Az 1605. évi sejm), Wrocław, 1921, 58–59.
53. W. Urban, Skład społeczny ..., 325; J. Byliński, Sejm z roku 1611 (Az 1611. évi sejm), Wrocław 1970, 47, skk.; S. Ochmann, Sejmy z lat 1615–1616 (Az 1615–1616. évi sejmek), Wrocław, 1970. 63. skk.
54. J. Michalski, Les diétines polonaises au XVIIIe siècle, „Acta Poloniae Historica”, vol. XII, 1965. 89–100.
55. J. Kitowicz, Opis obyczajów za panowania Augusta III (A III. Ágost kori szokások leírása), 3. kiad., Wrocław, 1970. 583.
56. S. Kutrzeba, Skład sejmiku ..., 189–197.
57. A. Pawiński, Sejmiki ..., 219–220. 226–229.
58. T. Zielińska, Magnateria polska epoki saskiej (A lengyel mágnásság a szász uralkodók korában), Wrocław, 1977.; E. Opaliński, Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III (Az uralkodó elit a poznańi és a kaliszi vajdaságban III. Zsigmond uralkodása idején), Poznań, 1981.
59. A. Wyczański, Uwarstwienie społeczne w XVI. wieku (Társadalmi rétegződés a XVI. században), Studia (Tanulmányok), Wrocław, 1977.
60. I. Kaniewska, Malopolska reprezentacja ..., 67–75.
61. J.A. Gierowski, Sejmik generalny ..., 54–55.
62. J. Włodarczyk, Sejmiki łęczyckie ..., 68–73.
63. W. Urban, Skład społeczny ..., 332.
64. W. Dworzaczek, Skład społeczny ..., 281–309, S. Plaza, Sejmiki ..., 116–117.
65. W. Czaplinski, Dwa sejmy ..., 62.
66. H. Olszewski, Sejm ..., 103.
67. W. Śladkowski, Skład społeczny, wyznaniowy i ideologia sejmiku lubelskiego w latach 1572–1648 (A lublini sejmik társadalmi, felkezesi összetétele és ideológiája az 1572–1648. években), „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”. Sectio F, vol. XII, 1957. 142; K. Przybos, Sejmik województwa krakowskiego w czasach saskich ..., 79. megállapította, hogy ebben a korban ennek a vajdaságnak a követői között a mágnások aránya 28%, a gazdag nemeseké pedig 31% volt.
68. W. Uruszczak, Sejm walny ..., 119–122.
69. I. Kaniewska, Malopolska reprezentacja ..., 75–77.
70. W. Czaplinski, Dwa sejmy ..., 61 skk.; uő. Wybór posła ..., 232–233.
71. W. Dworzaczek, Skład społeczny ..., 304.
72. R. Laszewski, Sejm polski w latach 1764–1793 (A lengyel sejm az 1764–1793. években), Warszawa–Poznań 1973, 44–47; uő. Czynne i bierno prawo wyborcze do sejmiku w latach 1764–1793 (Aktív és passzív választójog a sejmbe az 1764–1793. években), „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, nr 52. Prawo. XI. 1972. 110–122.

73. Erről részletesen: B. Lesnodorski *Dzielo Sejmu Czteroletniego (a négyéves szejm műve)*, Wrocław, 1951. 245–255.
74. R. Laszewski, *Sejmiki przedsejmowe w Polsce stanisławowskiej. Problemy organizacji i porządku obrad (A szejmet megelőző szejmikék a Szaniszló kori Lengyelországban. Szervezeti és ügyrendi problémák)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, nr 83, Prawo XV, 1977. 109.
75. A. Lityński, *Przestępstwa polityczne w polskim prawie karnym XVI–XVIII wieku (Politikai bűncselekmények a XV–XVIII. századi lengyel büntetőjogban)*, Katowice, 1976, 98.

A SZEJM ÉS A KORMÁNY
(LENGYEL KIRÁLYSÁG, 1815–1830)

Legújabb történetírásunk figyelme elsősorban a régi lengyel állam (Rzeczpospolita) időszaka lengyel parlamentarizmusának problémáira összpontosult, vagyis a 15. századtól az állam 1795-ben bekövetkezett bukásáig tartó korszak kérdéseire (éppen e korszak átfogó feldolgozását nyújtja „A lengyel szejm történeté”-nek Jerzy Michalski szerkesztésében megjelent első kötete). Az utóbbi években különös érdeklődést kelt az első és a második világháború közötti Lengyel Köztársaság parlamentje. Amennyiben tehát most szót kérek a kiváló szakemberek e körében, noha közelebbről nem foglalkozom állam- és jogtörténeti kérdésekkel, akkor ezt csak azért teszem, hogy felhívjam a figyelmet még egy szejmre, amely ugyan csak négy alkalommal ülésezett, de mégis jelentős szerepet játszott parlamentáris hagyományaink fenntartásában. A Lengyel Királyság parlamentjére gondolok, arra az alkotmányos monarchiáéra, amelyet dinasztikus kapcsolat fűzött össze az orosz császársággal, s amelyet az 1815. évi bécsi kongresszus hozott létre.

Három összetevőből – a képviselőházból, a szenátusból és a királyból – álló parlament volt ez, amelyben a döntő szerepet a király játszotta. A királyé volt a kezdeményezés a törvényhozásban, ő szentesítette a törvényeket, ő nevezte ki a szenátorokat, valamint ő döntött a szejm összehívásáról. Az I. Sándor által a királyságnak adott 1815. november 27-i alkotmány értelmében a szejmnek kétévenként kellett volna harminc napon át tanácskoznia. A képviselőket járási gyűléseken választotta meg a földbirtokkal rendelkező vagyonos nemesség (az Ancien Régime-nek az egész nemességet felsorakoztató lengyel járási gyűléseivel ellentétben) azok közül, akik maguk is ehhez a réteghez tartoztak. A városi polgárok gyűlései által választott képviselők is többségükben nemesek voltak (ebben az esetben vagyoni cenzus volt érvényben, vagy pedig végzettséghez és értelmiségi típusú foglalkozás gyakorlásához volt kötve a választóképesség).¹ Az egymást követő szejmeken a nemesség aránya nőtt, és 1830-ban 85 százalékot ért el.²

Az alkotmány ellenére, a tizenöt év alatt a király mindössze négy alkalommal hívta össze a szejmet: 1818-ban, 1820-ban, 1825-ben, vala-

mint 1830 tavaszán. Régi összetételében a szejmet ötödik alkalommal a novemberi felkelés ideiglenes kormánya hívta össze, és 1830. december 18-án kezdte meg tanácskozását. A következő év január 25-én tartott ülésén a szejm törvénybe iktatta a Romanovok trónfosztását, megszakította az uniót az orosz császársággal és ezzel a korábbi határozatlan és ingatag akciókat Oroszország elleni felszabadító háborúvá alakította.³

Mielőtt azonban erre még sor került volna, ez a parlament mind az alkotmányos, mind pedig az alkotmánnyal ellenkező összes korlátozás ellenére (ilyen volt például a császár által 1825-ben az alkotmányhoz csatolt híres „kiegészítő cikkely”, amely megszüntette a szejm tanácskozásainak nyilvánosságát),⁴ fórumává vált annak a harcnak, amely az állam függetlenségének az 1815. évi alkotmány által biztosított határok között való megőrzéséért folyt. A parlament szerepének a megítélésében állandó konfrontáció alakult ki egyfelől a király és egyben orosz császár felfogása, másfelől a liberális lengyel nemesség értelmezése között, amely a szejmben a független nemzet legmagasabb rendű képviselőjét látta.

E politikai harc során modern típusú parlamenti ellenzék alakult ki, amelynek élén a Lengyel Királyság nyugati területeinek (főleg Kalisz környékének, ezért nevezik őket „kalisziaknak”) tehető földbirtokos rétegének haladó köreiből verbuválódó képviselők álltak.⁵ Az első két szejm tanácskozásainak nyilvános volta hozzájárult ahhoz, hogy minél szélesebb körben kapcsolódjanak be a politikai életbe egyrészt Varsó felvilágosult polgárai, másrészt pedig – a sajtón keresztül – a Lengyel Királyság és más lengyel területek újságolvasó közönsége.

A történetírás eddig főleg a szejm törvényhozási tevékenységével, a törvénytervezetek körüli viták történetével, valamint a lengyel papság akkori konzervatív politikája elleni harccal foglalkozott. A kutatásban kisebb hangsúlyt kapott a szejmnek a kormánnyal szembeni ellenőrző funkciója. Ez részben azzal magyarázható, hogy többek között az akkori cenzúra tevékenységének a következtében szegényes a forrásanyag.

Az akkori minisztériumok, amelyeket kormánybizottságoknak neveztek, az alkotmány rendelkezései értelmében kötelesek voltak tevékenységükről időszakos beszámolókat készíteni a Lengyel Királyság Államtanácsa számára; ez a szerv évente általános jelentést készített, amely a király elé került. Az éves jelentések alapján készítették el a szejm ülései közötti időszakokat átfogó jelentéseket; az Államtanács által történt jóváhagyás után ezeket a jelentéseket a szejm minden ülészaka alkalmával a két ház első együttes ülésén olvasták fel.

A jelentést (akárcsak a Varsói Hercegség szejmjein is) a belügyminiszter expozejá előzte meg; ezt a funkciót a kongresszusi királyság fennállásának egész időszakában, vagyis 1830-ig Tadeusz Mostowski töltötte be. Az expoze általános koncepcióját Ignacy Sobolewski miniszter, a Lengyel Királyság ügyeiben illetékes, Pétervárott székelő államtitkár dolgozta ki. Ez a terjedelmes dokumentum, amely, akárcsak a lengyelországi szerveknek a császárral és az államtitkársággal folytatott egész levelezése, franciául íródott, részletesen szabályozta, hogy milyen legyen a miniszteri expoze felépítése és milyen főbb gondolatokat tartalmazzon.⁶ Az expozenak három részből kellett állnia. Az első résznek a tragikus múltat kellett bemutatnia, vagyis azt, hogy milyen katasztrófális állapotban volt a Lengyel Királyság akkor, amikor kivonult onnan Napóleonnak az orosz csapatok által legyőzött hadserege. A második, a legerjedelmesebb rész az újonnan létrehozott állam alkotmányos alapjainak dicsőítését, valamint a kormány eredményeinek bemutatását volt hivatva tartalmazni. A jövővel foglalkozó harmadik résznek azt a ragyogó perspektívát kellett felvázolnia, amelyet a Legfelségesebb Úr uralkodása biztosít majd a Királyságnak. És valóban, a fenti előírásoknak és a kor frazeológiájának megfelelő módon voltak megfogalmazva Tadeusz Mostowski miniszternek mind a négy egymást követő országgyűlésen elhangzott beszédei. Az expoze után került sor a jelentés felolvasására, amelynek szövegét nyomtatott formában minden képviselő megkapta, majd pedig a jelentés a külön a képviselőházban és külön a szenátusban megalakított egy-egy bizottság elé került.⁷ Sajnos, nem ismerjük e bizottságok tanácskozásának a lefolyását, de a forrásokban fennmaradt gyér számú utalás arra enged következtetni, hogy a képviselők nem szorítkoztak csupán a kormányjelentés szövegének az elemzésére, hanem különösen kétes esetekben igyekeztek ellenőrizni az abban közölt adatokat és egyúttal sokoldalú bírálatban részesítették mind az általános politikát, mind pedig az egyes minisztériumok adminisztrációs gyakorlatát. A viták eredményeképpen dolgozták ki az ügyvezett „Észrevételeket”, amelyeket a szejm tanácskozásának utolsó napjaiban ismertettek és megvitatás után ünnepélyes, alattvalói hűségükről biztosító felirat kíséretében továbbítottak a császárnak. Nem csoda tehát, hogy az uralkodó elégedetlenségét nem a miniszteri expoze váltotta ki, de nem is az Államtanács jelentése, hanem éppen ezek, az országgyűlés két háza által megfogalmazott „Észrevételek”, noha a szenátus észrevételei rendkívül körültekintően voltak megszógezve.

Az első szejm tanácskozását bekeresztő, 1818. április 27-én el-

hangzott beszédében ugyan I. Sándor kijelentette: „Ti, szabadon választottak, szabadon tanácskozhattatok. Ez a kettős szabadság mindig tényleges jellemzője lesz annak a népképviselőnek, amelynek összehívásával az volt a szándékom, hogy véleményében őszintén és teljesen kifejeződjék a közvélemény”.⁸ Nem kellett azonban sokáig várni a császár igazi reagálására sem az Államtanács jelentésének országgyűlési vitája után. A pétervári államtitkár 1818. november 8-i kiáltványában, amely „a Legfelsőbb Úr gondolatait és megjegyzéseit” is tartalmazza, már olvasható a figyelmeztetés: „... Igen fontos, hogy a két ház pontosan tartsa magát ahhoz a hatalomhoz, amelyet számukra e tekintetben az alkotmánynak a Népképviselőtről szóló 154. cikkelye kijelöl. Ez a cikkely nem hatalmazza fel őket arra, hogy dorgálják a kormány cselekedeteit, nem hatalmazza fel őket arra, hogy szemrehányásokat tegyenek a kormánynak, hanem csupán arra, hogy kifejezzék véleményüket az országgyűlés elé terjesztett jelentésekről”.⁹

A császár elégedetlenségére utaló e jelzések ellenére, a következő országgyűlések „Észrevételei”, különösen az 1820. évi szejmé, amely még a viszonylagos szabadság körülményei közepette ülésezett, élesen bíralták a kormány tevékenységét. Mindenek előtt felléptek az alkotmány védelmében, rámutattak azokra az esetekre, amikor az alkotmányt megsértették a miniszterek, vagyis gyakorlatilag maga a császár és annak Királyságbeli helytartói, de amiről az akkori körülmények között természetesen nem lehetett nyíltan beszélni. Éles bírálatban részesült a kormány gazdaságpolitikája is, amelyet költségesnek, ésszerűtlennek és hatástalannak tartottak. Bíralták többek között a Nagyszínház építését, amely nehéz tömbjével mindmáig uralja a varsói Színház teret. A képviselők úgy vélték, hogy a városnak nagyobb szüksége van csatornázásra, közvilágításra és az utcák kikövezésére. Kimutatták a bányászat és a kohászat fejlesztésére fordított beruházások gazdaságtalan voltát.¹⁰

A parlament két házának idézett „Észrevételei” olyan érdekes dokumentum, amely (a képviselői petíciókkal kiegészítve) fényt vet az akkori országgyűlési képviselők politikai kultúrájának színvonalára, függetlenségi törekvéseire, társadalmi helyzetére, gazdasági mentalitására. Így tehát a parlament két házának a kormánnyal szemben érvényesülő ellenőrzési funkciói, valamint az e funkciók gyakorlása során létrejött dokumentáció különös érdeklődésre tarthat számot és szélesebb körű felhasználást érdemel a történeti kutatásokban. Ennek az anyagnak a jelentőségét az a tény is hangsúlyozza, hogy – amint azt Władysław Zajewski he-

lyesen megfogalmazta – „a 19. század közepén a lengyelek politikai kultúrájában a szejm volt a legmagasabb rendű, a legnagyobb nemzeti értékeket ápoló intézmény ...”¹¹

Az országgyűlési „Észrevételek” forrásértéke abban rejlik, hogy kritikai fényben láttatják az Államtanács jelentéseit, amelyeket az eddigi történetírásban teljesen mértékadónak tekintettek. Ezzel szemben az országgyűlési bizottságok „Észrevételei” lehetővé teszik a jelentések számos adatának helyesbítését, azokét az adatokét, amelyek az akkori „sikerpropagandát” voltak hivatva szolgálni, s amelyek igen távol álltak a valóságtól. A fenti okokból célszerűnek bizonyult mind az Államtanács jelentéseinek, mind pedig az országgyűlési „Észrevételeknek” a kiadása.¹²

A jelentések jellegével a kortársak is tisztában voltak. Az egyik népszerű korabeli verselő, Marcin Molski így írt az államtanács jelentések végleges szövegének szerkesztőjéhez, Kajetan Koźmianhoz címzett versében:

„Szívem első gondolata az volt,
 Hogy köszöntsem barátaim ünnepét.
 Második gondolatom az volt,
 Hogy tisztelegjek az országos érdemek előtt.
 A két gondolatot összekötve ünneplem
 a Te névnapodat.
 Jelentésed a szejmben gyógyír volt
 honfitársainknak.
 Tisztelem a vegyész tehetségét,
 Aki mézskőből alabástromot csinált
 varázslatos beszédével.

Nagy megkönnyebbülés volt, hogy reményt adtál,
 Hogy jobban fognak menni a dolgok, mint eddig.
 Az ország hasznos változásokat várhat,
 Ha az Államtanácsban több Koźmian fog ülni”¹³

Annak ellenére, hogy a kortársak bírálata néha talán túl éles volt, Koźmian pedig túl egyoldalúan védelmezte az általa szerkesztett kormányjelentéseket,¹⁴ nem lehet kétséges, hogy az országgyűlésnek a kormánnyal szemben gyakorolt ellenőrzési funkciói jelentős szerepet játszottak a Lengyel Királyság politikai életében.

Jegyzetek

1. Charte Constitutionnelle du Royaume de Pologne, Dziennik Praw Królestwa Polskiego, I. k. 1816. 3–103., lengyel és francia szöveggel; lásd még: Historia państwa i prawa Polski III, Od rozbiorów do uwłaszczenia, szerk. J. Bardach és M. Senkowska-Gluck. Warszawa, 1981. 317–330.
2. J. Skowronek, Skład społeczny i polityczny sejmów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego: Przegląd Historyczny 1961. 3. sz. 468–476.
3. Wl. Zajewski, Rola sejmu w Powstaniu Listopadowym. In: Powstanie Listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec Powstania, szerk. Wl. Zajewski. PWN. Warszawa, 1980.
4. Article additionnel, Artykuł dodatkowy. Kiegészítő cikkely az alkotmányhoz, amely arról intézkedik, hogy „a sejm két háza a bizottságok választása és minden más tanácskozás és vita idejére mindig titkos részleggé fognak válni”. Dziennik praw ..., 9. k., 1825. 91–98., lengyel és francia nyelvű szöveg.
5. H. Wieckowska, Opozycja liberalna w Królestwie Kongresowym 1815–1830. In: Rozprawy historyczne III.. 1923–1925; Etudes sur les mouvements libéraux et nationaux de 1830. Paris, 1932.
6. Jagelló Könyvtár. kéziratok. 6366 III. sz., 53–64.
7. Az Államtanács által szerkesztett négy egymást követő jelentés, amelyek közül az első 1816–1817-re, a második 1818–1819, a harmadik 1820–1823-ra, a negyedik 1824–1828-ra vonatkozik, a varsói Központi Régi Levéltárban (Archiwum Główne Akt Dawnych) maradt fenn, a Lengyel Királyság Államtanácsa dokumentumainak I. sz. gyűjteményében (122, 127, 143, 149 sz.), az első jelentés a császár számára készült francia nyelvű változatban is fennmaradt (123 sz.).
8. Dyaryusz Sejmu Królestwa Polskiego 1818, kiadta Siarczyński. Warszawa, 1818. III. k.
9. Archiwum Główne Akt Dawnych. Államtanács I, 251. sz. 148.
10. Az országgyűlés két házának „Észrevételei” a sejm dokumentumainak pusztulása következtében szétszórta maradtak fenn; az „észrevételek” francia változata csak az 1818–1819-re vonatkozó jelentés esetében maradt fenn: Observations de la Chambre du Sénat sur le rapport du Conseil d'Etat présenté en 1820 (Államtanács I. 130. 132 sz.). Feltételezhető, hogy a jelentések és az „Észrevételek” teljes dokumentációja francia nyelven Leningrádban maradt fenn.
11. Wl. Zajewski. Rola sejmu ..., 98.
12. M. Molski, Do Jaśnie Wielmożnego Kajetana Kozmiana, Radcy Stanu, Kawalera orderu Śgo Stanisława dn. 7 sierpnia 1818 r. (Warszawa, 1818).
13. K. Kozmian emlékirataiban tiltakozik a vádak ellen: „Akik nem emlékeznek, nem tudják, vagy nem hiszik, néznek utána az államtanács irataiban, az államtitkárság irataiban. Én ezekből az iratokból állítottam össze az Államtanács jelentéseit ..., amelyeket emlékezetemben és szívemben őrzök. Amit írok, és amit írtam, az tagadhatatlan, támadhatatlan igazság”. K. Kozmian, Pamietniki. Wrocław, 1972. III. k. 67.
14. Obraz Królestwa Polskiego w okresie Konstytucyjnym. I. k. Raporty Rady Stanu 1816–1828. szerk. J. Leskiewiczowa és Fr. Ramotowska. Warszawa, 1984.

AZ 1919–1922. ÉVI TÖRVÉNYHOZÓ SZEJMNÉK ÉS ANNAK HATÁSA A FÜGGETLENNÉ VÁLT LENGYELORSZÁG POLITIKAI BERENDEZKEDÉSÉRE ÉS TERÜLETI SZERVEZETÉRE

A II. Lengyel Köztársaság politikai életében és parlamentarizmusának történetében különleges szerepet játszott a Törvényhozó Szejmnek nevezett országgyűlés. Az újjászülető állam első, egykamarás parlamentje volt. Ennek a szejmnek elsősorban az volt a feladata, hogy kidolgozza és törvénybe iktassa az alkotmányt, ugyanakkor azonban döntést kellett hoznia tömördek olyan kérdésben is, amelyek Lengyelország legfontosabb állami problémáira, az alapvető társadalmi reformokra, a gazdasági ügyekre, végül pedig az állampolgári jogok és szabadságok hatalmas komplexumára vonatkoztak, beleértve a nemzeti kisebbségek helyzetének és jogainak kérdését is. Ez utóbbi kérdéskomplexum összefonódott mind az állam belső szervezetének, területi beosztásának problémáival, mind pedig a Köztársaságnak a szomszédos államok között elfoglalt helyének a kérdésével. A két világháború közötti korszak egyetlen parlamentje sem játszott ilyen szerepet, különösen azért nem, mert mint ismeretes, az 1926. májusi államcsíny után a parlament szerepe messzemenően leszűkült mind formális tekintetben – az alkotmányos normák szintjén, mind pedig ténylegesen, az állam politikai életében betöltött szerepe tekintetében.

Jelen referátum azon kutatások eredményeképpen jött létre, amelyeket immár csaknem húsz esztendő óta folytatok a 19. és a 20. század lengyel parlamentarizmusa történetének a területén. E kutatások jelenlegi szakaszának az összefoglalása megtalálható lesz „A lengyel szejm története” általam írt, már nyomdába adott kötetemben.¹ Ez a kötet a második kötete lesz annak az intézetünkben készült szintézisnek, amely a lengyel parlamentarizmus történetét dolgozza fel.

A referátumban a következő kérdésekkel kívánok foglalkozni: *Először* – a Törvényhozó Szejm létrejötte, az erőviszonyok és az e téren végbemenő változások; *másodszor* – a parlament hatásköre; *harmadszor* – az alkotmány vitája; *negyedszer* – a szejm viszonya az állam területi szervezetére vonatkozó politikai koncepciókhoz és egyes területeknek Lengyelország többi részével való összekapcsolásának módjához. Annak ellenére, hogy fejtegetéseim számos lényeges kérdést eleve nem érintenek,

a felsorolt kérdések is annyira szétágazóak, hogy csak vázlatos bemutatásukra válnakozhatom.

Ad 1. Egy demokratikusan megválasztott országgyűlés, mint legmagasabb államhatalmi szerv összehívása, már a függetlenség elnyerése előtt állandó programkövetelése volt a nem forradalmi baloldali csoportosulásoknak, elsősorban a Lengyel Szocialista Pártnak.² E követeléshez csatlakozott az Ideiglenes Népi Kormány is, amely 1918. november 6-ról 7-ére virradó éjjel alakult meg Lublinban.³ Amikor Józef Piłsudski november 14-én átvette a hatalmat a megszállóktól már kiűrtett Varsóban, ugyanezen a napon kelt első dekrétumában azt ígérte: „Abban a meggyőződésben, hogy a nemzet törvényeinek megalkotója csak a Szejm lehet, elrendeltem összehívását lehetőleg rövid, néhány hónapos időn belül”.⁴ Ezzel a döntéssel, amelyet a nem forradalmi munkáscsoportosulások, elsősorban a szocialisták és a baloldali parasztpártok támogattak, ideiglenesen szembehelyezkedett a jobboldal, különösen az erős Nemzeti Demokrácia Párt, attól tartva, hogy a társadalom háború utáni radikalizálódása a baloldali erők választási sikerét hozhatja meg. A szejm összehívásának a jelszavát támadta a forradalmi mozgalom is, 1918 decemberétől kezdve a Lengyelországi Kommunista Munkáspárt, amely később a Lengyel Kommunista Párt nevet vette fel. Ez a párt a független Lengyelország megszilárdulásában gátat látott a forradalom útjában, amely, mint akkor gondolták, Oroszországon és Magyarországon kívül, Németországban is győzelemre jut. Ezért ez a párt a választások bojkottjára szólított fel.

Másképpen ítélte meg a kérdést Józef Piłsudski, aki 1918. november 22. óta az ideiglenes államfő címet viselte. Álláspontja kiviláglik abból az instrukcióból, amelyet környezetében dolgoztak ki, valószínűleg 1918 decemberében: „... az alkotmányozó nemzetgyűlés adja meg az országnak először azt az érzést, hogy idegenek részvétele nélkül alkotott törvényt, egyedül az alkotmányozó nemzetgyűlés léphet fel hatásosan a bolsevizmus ellen, amely nem egyéb, mint a kisebbség diktatúrája... Az alkotmányozó nemzetgyűlés és általa az ország túlzott radikalizálódásától való félelem alapján téves, az alkotmányozó nemzetgyűlést Lengyelországban a hatalmas paraszti többség fogja megválasztani, az alkotmányozó nemzetgyűlés lesz az egyetlen formája a különböző területek egybekapcsolódásának, a különböző területek közötti különbségek kiegyenlítésének, Lengyelország tényleges egyesítésének”.⁵ A későbbiekben bebizonyosodott, hogy ez a vélemény helyes volt.

A Törvényhozó Szejm jellemző vonása volt, hogy fokozatosan alakult ki. Ez az újjászületőben lévő állam politikai helyzetéből következett. A régi Lengyel Királyság területének egy része, amelynek Lengyelországhoz való tartozását senki sem vitatta, még továbbra is német katonai megszállás alatt volt. A nyugati területek: Nagy-Lengyelország, Pomorze, még a Német Birodalomhoz tartoztak, Nagy-Lengyelország ugyan már csak formálisan, mivel 1918 december végétől a felkelés következtében felszabadult. Galícia keleti felében folyt a lengyel-ukrán háború. Miután Csehszlovákia fegyveresen elfoglalta az ún. Osztrák-Szilézia túlnyomórészt lengyelek által lakott jelentős részét, Cieszyn körzetében nem lehetett lebonyolítani a választásokat. Nem kerülhetett sor a választásokra Felső-Sziléziában sem, amelyre Lengyelország jogot formált amiatt, hogy többségében lengyel lakosságú volt, noha sem Osztrák-Szilézia, sem pedig Felső-Szilézia nem tartozott Lengyelországhoz az ország első felosztását megelőzően. Míg a volt porosz és osztrák felosztási területeken a választásokat le akarták bonyolítani olyan területeken is, amelyek az első felosztás előtt nem tartoztak Lengyelországhoz, addig egészen más volt a helyzet azokon a területeken, amelyek 1914 előtt az Orosz Birodalomhoz tartoztak. A választásokat meg akarták tartani a Lengyel Királyság területén, de annak litván többségű északi járásai nélkül, valamint Białystok körzetében, amely viszont nem tartozott a Királysághoz. Ami az orosz felosztási terület többi részét illeti, a választási szabályzat csak annak kijelentésére szorítkozott, hogy a jövőben meghívják a szejmbe „a litvániai és oroszországi lengyelek képviselőit a helyi lakossággal való egyetértésben”.⁶ Ez utóbbi rendelkezések minden bizonnyal Józef Pilsudskinak és munkatársainak abból a koncepciójából következtek, hogy a felosztások előtt a lengyel államhoz tartozott keleti területeken olyan politikai megoldást kell kialakítani, amely federatív koncepció néven vált ismertté.

A választási szabályzat imént említett rendelkezései sui generis maximum-programot alkottak, amely a Törvényhozó Szejm működésének végéig sem lett teljes mértékben megvalósítva. Következésképpen, az úgynevezett főválasztásokra 1919. január 26-án került sor a Lengyel Királyság területén (két körzet kivételével, ahol későbbi időpontokban tartották meg azokat) és Galícia nyugati részén. Ekkor 296 képviselőt választottak meg. A részvétel a választásokon magas volt. A kommunisták és a zsidó szocialista párt, a Bund által meghirdetett bojkottnak nem volt különösebb hatása, a választásokon való részvételi arány magas volt. Bellekerült a szejmbe ideiglenesen 18 lengyel is, akiknek mandátumuk volt a

Német Birodalom parlamentjébe (Reichstag), valamint 26 kelet-galiciai képviselő, akik korábban az osztrák birodalmi tanács (Reichsrat) képviselőházában foglaltak helyet. Ez utóbbiak a szejm működésének teljes időszaka alatt képviselők maradtak, míg a Német Birodalom parlamentjéből örökölt képviselők többségét időközben a függetlenné vált Lengyelországban megválasztott képviselőkkel váltották fel. Végeredményben működésének utolsó szakaszában a parlament 432 képviselőből állt, akik közül 393 a lengyel hatóságok által rendezett, demokratikus választási szabályzat szerint lebonyolított választások alapján nyerték el mandátumukat. E választási szabályzat szerint választhatott és választható volt minden 21 évét betöltött mindkét nemű személy, a választások tehát általánosak, titkosak, egyenlők és közvetlenek voltak. Igen könnyen lehetett választási listákat hirdetni. Ehhez mindössze ötven olyan személy aláírását kellett összegyűjteni, akik az adott választási kerületben választójoggal rendelkeztek. A választások lebonyolítása céljából az országot körülbelül 70 választókerületre osztották fel, ezek mindegyikében 4–16 képviselőt választottak. A mandátumokat arányosan osztották el belga rendszer szerint a d'Hondt-módszerrel.

A választások a következő eredményt hozták. A szejmben a legnagyobb politikai erő a Nemzeti Demokrácia lett, amely Népi-Nemzeti Szövetség néven lépett fel. A szavazatoknak mintegy 35%-át nyerte el. Együttvéve nem sokkal kevesebb szavazatot értek el a politikailag differenciált parasztcsoportosulások. Ezek közül a legnagyobb szerepet a kifejezetten a centrum felé fejlődő „Piasz” Lengyel Néppárt játszotta, amelynek élén Wincenty Witos állt, valamint a „Felszabadulás” Lengyel Néppárt, amely több alkalommal is együttműködött a szocialistákkal. Ez utóbbiak, akik a képviselők mintegy 10%-át tömörítették, mint később kiderült, az összes nagyobb parlamenti frakció közül a legstabilabb együttest alkották: ilyen nagyobb parlamenti frakció kezdetben 10, a szejm működésének vége felé pedig 14 volt.

Az ország politikai helyzete, a társadalmi konfliktusok, a parlamenti csatározások azt eredményezték, hogy a parlamenti erőviszonyok nem voltak stabilak. Szakadások és átcsoportosulások mentek végbe, amelyek elsősorban a Nemzeti Demokráciát és a paraszti baloldalt gyengítették. Ennek következtében megnőtt a centrumban álló csoportosulások jelentősége. A Nemzeti Demokrácia két fontosabb szakadást élt át, parlamenti frakciója elvesztette első helyét a szejmben. Másrészt nem jártak eredménnyel a parasztpárti frakciók egyesítésére irányuló kísérle-

tek. Ezek azzal zárultak, hogy számszerűleg megerősödött a „Piast”, s a parlament legerősebb csoportosulásává vált. Meg kell jegyeznünk, hogy az egész két világháború közötti korszakban ebben a szejmben foglalt helyet a legtöbb paraszt, a képviselők összlétszámának mintegy 30%-át alkották. Ellenfeleik csipkelődve paraszt-szejmről beszéltek. A választások körülményei azt eredményezték, hogy az összes képviselő körülbelül 95%-a lengyel volt, a nemzeti kisebbségeket csupán néhány zsidó és német képviselő reprezentálta. Ez az állapot, mint ismeretes, éles ellentétben állt a lengyelországi nemzetiségi viszonyokkal.

A parlament hatásköre. A parlament hatáskörét a teljes alkotmány életbelépésének idejéig a szejm 1919. február 20-án egyhangúan elfogadott határozata szabta meg. Ez a határozat, amely Kis Alkotmány néven vált közismertté, a szejmet szuverén és törvényhozó szervnek tekintette. Az államfő — ezt a hivatalt a szejm továbbra is Józef Pilsudskira bízta — a parlament határozatainak legfőbb végrehajtója volt polgári és katonai kérdésekben. Az államfő — a szejmmel egyetértésben — nevezte ki a szejmnek felelős kormányt.⁷ A Kis Alkotmány rendelkezései a Pilsudskit ellenző jobboldal, valamint az őt támogató parlamenti baloldal és a centrum egy része között elért kompromisszum eredményeképpen jöttek létre. A Pilsudski személye és politikája iránti viszony a szejmben éles konfliktusok forrásává vált, a parlamenti frakciókban bekövetkezett szakadások és átcsoportosulások fontos mozgatórugója volt ez. Ennek ellenére, a kompromisszum alapelvei, amelyek a Kis Alkotmányban voltak megfogalmazva, a szejm működése során mindvégig fennmaradtak. A Kis Alkotmány egyébként is sokkal tovább volt érvényben, mint ahogy azt kezdetben gondolták — 1922 november végéig. Eközben a parlament hatásköre ténylegesen némileg módosult. A szejm a Kis Alkotmány rendelkezései értelmében továbbra is a kizárólagos törvényhozó maradt, és továbbra is széleskörű ellenőrzési funkciókkal rendelkezett. Az egyes kormányok összetételének kialakítása, valamint az állam politikájának általános menetébe való beleszólás terén azonban olyan gyakorlat alakult ki, hogy sui generis konszenzust kellett elérni az államfő és a parlament között. E két tényező — a szejm esetében annak többsége — egyetértése nélkül egyetlen kormány sem volt képes működni; mutatis mutandis, ez vonatkozik az általános politikai problémákra, különösen a külpolitikaiakra is. Meg kell itt jegyeznünk, hogy Pilsudski marsall, aki egyúttal a hadsereg főparancsnokának a funkcióját is betöltötte, gyakorlatilag igen jelentős autonómiával rendelkezett a keleten folytatott háborúval és az ebből fakadó

külpolitikai problémákkal kapcsolatos kérdésekben. A helyzet megváltozott, amikor 1920 júliusában, a Vörös Hadsereg Varsó elleni offenzívája idején a sejm elfogadta az Államvédelmi Tanácsról szóló törvényt. Ez a szerv vette át – mintegy három hónapi időtartamra – a sejm és az államfő hatáskörét „minden, a háború folytatásával és befejezésével, valamint a békekötéssel összefüggő kérdésben”.⁸ Az Államvédelmi Tanács munkájának befejezése és a sejm tanácskozásának felújítása után a parlament pozíciója, különösen a Szovjet-Oroszországgal megkötendő béke kérdéseiben, az előző időszakhoz képest, megerősödött. Hangsúlyozni kell még egy körülményt – azt ugyanis, hogy bármiféle átalakulástól függetlenül, a tárgyalt korban magától a parlamenttől függött saját hatáskörének a meghatározása. Legfelső fokon a sejm döntött az összes állami vezető funkció betöltéséről is, az államfői hivatalt is beleértve. Viszont a jogosultságok érvényesítési módjára lényeges befolyást gyakoroltak az erőviszonyok magában a parlamentben, többek között az egyre világosabbá váló nehézség, hogy nem lehet állandó, stabil többséget kialakítani.

Az alkotmány vitája. Az alkotmány előkészítő munkálatai a sejm összehívása után csaknem azonnal megindultak s az alaptörvény 1921. március 17-i törvénybe iktatásával fejeződtek be. A sejm-ben képviselt csoportosulások a rendszer következő alapelveit fogadták el: Lengyelország függetlensége, amit a társadalom hatalmas többségével együtt a nemzet kimagasló vívmányának, sikerének tekintettek; ide tartozott a kapitalista gazdasági rendszer is, noha a baloldal, különösen a szocialisták és a „Felszabadulás” parasztcsoportosulás annak messzemenő, parlamentáris úton történő átalakítását tűzték ki célul; végül a köztársasági államforma igen fontos szerepet játszó parlamenttel. Különbségek a következő kérdésekben voltak:

1. Az államfő jogköre és megválasztási módja – ebben a tekintetben a jobboldal, amely attól tartott, hogy a köztársasági elnöki funkciót Piłsudski veszi át, akihez nem volt bizalmuk, arra törekedett, hogy korlátozza az elnök hatáskörét;
2. A parlament másik házának létrehozása, megválasztási módja és jogköre; e kérdésben a baloldal határozottan ellenezte bármiféle felsőház létrehozását, e körül a kérdés körül zajlottak a legélesebb viták; a baloldal követelte a közvetlen demokrácia intézményének a bevezetését is, pl. az állampolgári kezdeményezést a törvényhozásban, a népszavazást, stb.;
3. Az alaptörvény szövegébe társadalmi reformok ígérétének és szociális

jogoknak (munkavédelem, stb.) a felvétele, amit a jobboldal határozottan ellenezett. A parasztcsoportosulások a főhangsúlyt arra helyezték, hogy a parasztek érdekében tiltsák meg a korlátlan földforgalmat és egyúttal tegyenek ígéretet a földreform megvalósítására. Mindkét követelésüket sikerült is érvényesíteniük;

4. Az állampolgári jogok és szabadságok mértéke, köztük – s ez szintén heves vitákat váltott ki – a lelkiismereti és a vallásszabadság biztosítása, valamint a katolikus egyház jogainak kérdése, amelyet a jobboldal a felosztások előtti időkhöz hasonlóan, az uralkodó egyház jogaival kívánt felruházni. E kérdésekben olyan kompromisszum alakult ki, amely nem elégitette ki teljesen a baloldalt és a centrum egy részét. Hasonló eredmény született a nemzeti kisebbségek jogainak az alkotmányban való rögzítése kérdésében.

Az alkotmány kidolgozásának kezdeti szakaszában a jobboldali csoportosulások rugalmasabb álláspontot képviseltek. Álláspontjukat 1920 második felében merevítették meg, amikor a Szovjet-Oroszországgal vívott háború Lengyelországra nézve kedvezően befejeződött. A vita utolsó fázisában azonban, attól tartva, hogy a megegyezésre való képtelenség negatív hatással lehet a közeledő felső-sziléziai népszavazás eredményére, létrejött a kompromisszum, mégpedig valószínűleg az államfő közvetítésével. A legvitatottabb kérdésben – a szenátus létrehozásának az ügyében – úgy döntöttek, hogy mintegy átmeneti időszakra hozzák létre azt, a következő szejm ugyanis saját hatáskörében megváltoztathatja majd az alkotmányt úgy, hogy megszünteti a szenátust. Ezenfelül az alkotmány a jobboldal eredeti elképzeléseihez képest jelentős mértékben korlátozta a felsőház jogkörét. A szenátust a demokratikusan megválasztott szejmhez hasonló módon kellett megválasztani. Felemelték a korhatárt (az aktív választójognál 21-ről 30 évre, a passzív választójog esetében 25-ről 40 évre). Csökkentették a választókerületek számát. Ez utóbbi rendelkezés, továbbá, hogy bevezették ezúttal mindkét ház megválasztásánál az ún. állami listákat, arra volt hivatva, hogy – részben eltávolodva az arányosság elvétől – a legkisebb pártok rovására előnyben részesítse a nagy csoportosulásokat.

Ez az alkotmány, amely márciusi alkotmány néven vonult be a történelembe, s amelyet ténylegesen egyhangúlag fogadott el a szejm, azok közé a demokratikus alaptörvények közé tartozott, amelyek az első világháború utáni Európában több kapitalista ország parlamentjében is elfogadásra kerültek. A parlamentnek döntő szerepet biztosító parlamentáris

kormányzati rendszert alakított ki, az állampolgári jogok és szabadságok széles skáláját biztosította. Fontos lépés volt a korábban oly sokáig felosztott ország integrálódásának útján. Végeredményben – néhány gyenge pontja ellenére – a lengyel politikai gondolkodás haladó hagyományaihoz tartozik.⁹

Az utolsó nagy kérdéskör, amelyet – sajnos szintén csak vázlatosan – ismertetni szeretnék: a szejmnek, pontosabban a szejmben képviselt csoportosulásoknak az állam területi beosztásához és egyes határterületeknek a köztársaság többi részével történő összekapcsolásához való viszonya. Szorosan összefüggött ezzel a kérdéssel a lengyel államnak szomszédaihoz fűződő viszonya.

Mint ismeretes, annak ellenére, hogy a lengyel politikai csoportosulások és a független állam szervei egyöntetűen képviselt álláspontja értelmében Lengyelország visszanyerte függetlenségét, azaz visszatért a független, szuverén államok kategóriájába, az országnak a felosztások előtti területe nem volt visszaállítható. Mindenki tisztában volt azzal, hogy egyes, a felosztások előtt Lengyelországhoz tartozott területeken alapvetően megváltoztak a nemzetiségi viszonyok. Másrészt egyes területeken, mint például Sziléziában, amely 1772 előtt nem tartozott Lengyelországhoz, spontán repolonizációs folyamat következett be. Ennek következtében, ezen a területen a lakosság többsége lengyelnek vallotta magát és a függetlenné vált államhoz kívánt visszatérni. A keleti területeken ezzel szemben a lengyel lakosság aránya jelentős mértékben csökkent. A lengyel nemzetiségű lakosság többségben volt egyes nagyvárosokban, mint például Lwówban és Wilnóban, vidéken léteztek ugyan egyes nagyterjedésű lengyel lakta területek is, de ezeket nem lengyel nemzetiségű lakosság zárt többsége vette körül. Szeretném hangsúlyozni, hogy jelen tanulmányomban mellőzöm azt a hallatlanul fontos kérdést, hogy mi volt a nem lengyel lakosság álláspontja, valamint az egész ügy nemzetközi összefüggéseinek nem kevésbé fontos problémáját is.

Lengyelországnak a Németországgal és Csehszlovákiával közös nyugati és déli határait illetően az egyes politikai csoportosulások között nem volt különösebb nézeteltérés. Ezért, mint korábban említettem, a Józef Piłsudski felügyelete alatt kidolgozott választási szabályzat megfelelt a jobboldal álláspontjának, amelynek vezető személyisége Roman Dmowski volt. Az összes lengyel politikai csoportosulás álláspontjával egyezett a szejmnek az a döntése is, hogy képviselőknek fogadták el azokat az egységes közös listán a cieszyni Sziléziában jelölt képviselőjelöl-

teket, akiknek megválasztására ott nem kerülhetett sor, mivel Csehszlovákia a területet fegyveresen elfoglalta. Nem váltott ki ellenvetést a szejmben a Szilézia autonómiájáról 1920-ban elfogadott törvény sem.¹⁰ Ez a törvény a cieszyni Szilézia azon részén, amely végül is Lengyelország fennhatósága alatt maradt, valamint Felső-Sziléziában, amely a népszámlálás után lett volna Lengyelországhoz csatolva, olyan autonóm intézményeket vezetett be, amelyek bizonyos tekintetben hasonlatosak voltak azokhoz, amelyek a Habsburg-birodalomban léteztek Galícia autonómiája idején.

Nagy vitát váltottak ki viszont a keleti területek problémái. E kérdésben két homlokegyenest ellenkező koncepció létezett. A Dmowski által megfogalmazott ún. inkorporációs koncepció közvetlenül Lengyelországhoz kívánta csatolni a felosztások előtt Lengyelországhoz tartozott ukrán, belorusz és litván területek jelentős részét. Abból indultak ki, hogy mivel ezeken a területeken erős a lengyel földbirtok, jelentős kulturális központok vannak, viszont a nem lengyel lakosság nemzeti tudata – mint gondolták – fejletlen, e területeket rövid időn belül el lehet lengyelesíteni. Ezért nincs szükség ott semmiféle nemzetiségi és politikai engedményekre. Dmowski és a Nemzeti Demokrácia esetleg hajlandó volt kivételt tenni és autonómiát adni a litván területek egy részének.

Eltérő véleményt képviselt Pilsudski, továbbá a vele e tekintetben együttműködő Ignacy Paderewski miniszterelnök, valamint a parlamenti baloldal csoportosulásai. Ezek a körök még a háború előtt meghirdették a felosztások előtti Lengyelország népei föderációjának koncepcióját, így próbálván védekezni Oroszország expanziója ellen. Ehhez a koncepcióhoz csatlakozott a lublini Ideiglenes Népi Kormány, ez fejeződött ki a választási szabályzat már ismerttetett rendelkezéseiben is. A szejm fórumán föderatív koncepciókat hirdetett a Lengyel Szocialista Párt, a „Felszabadulás” parasztpárt, amelyek ennek megfelelő alkotmánytervezeteket terjesztettek elő. Sajátos *signum temporis* volt az a tény, hogy alkotmánytervezetében még a Nemzeti Demokrácia is lehetségesnek tartotta, hogy autonómiát biztosítsanak a nem lengyel többségű területek számára. Némileg elébe vágva az eseményeknek, hadd jegyezzük meg, hogy az alkotmány véglegesen elfogadott szövegében a nemzeti kisebbségek autonómiájának a kérdése csak csökevényes formában maradt meg: a területi önkormányzat keretében kaptak csupán jogot külön szervezetek létrehozására.

A gyakorlatban a szejm jobboldali -- centrista többsége szembe helyezkedett minden olyan lépéssel, amely nemcsak a föderatív, hanem az

annál sokkal korlátozottabb autonomista megoldásokhoz vezetett volna. Így történt ez különösen Wilno esetében. Miután 1919 áprilisában a lengyel hadsereg elfoglalta a várost, Piłsudski kiáltványt intézett az egykori Litván Nagyfejedelemség lakosaihoz, amelyben kilátásba helyezte, hogy ügyeiket „lengyel részről történő bármiféle erőszak vagy nyomás nélkül” intézhetik.¹¹ A kiáltvány a szejm többségének ellenzésével találkozott. A helyi lengyel lakosság sem fogadta szívesen, mert az a közvetlenül Lengyelországhoz való csatlakozást kívánta. Határozottan ellenséges hangnemből nyilatkoztak róla a litvánok is, mert álcázott lengyel imperializmust láttak benne. Hasonló sors érte az államfő egy másik kezdeményezését is a wilnói kérdésben. Amikor a lengyel–szovjet háború befejezése után a lengyel hadsereg erőszakkal elfoglalta Wilnót és környékét, létrehozták ott átmeneti alakulatként az ún. Közép-Litvániát. Az ott főleg lengyelek által megválasztott helyi szejm az államfő részéről gyakorolt nyomás ellenére olyan határozatot hozott, hogy ezt a területet feltétel nélkül Lengyelországhoz kell csatolni. Ez a határozat megegyezett a Törvényhozó Szejm jobboldali-centrista többségének az álláspontjával. Hozzáteszük, hogy az egész ügy nagy konfliktust okozott a parlamentben, a kormánynak le kellett mondania miatta. Végezetül Wilno környéke ugyanolyan alapon illeszkedett be az államba, mint a többi terület. Egyedül csak az a speciális nyelvi és iskolai törvény volt ott érvényben, amely néhány más vajdaságban is bizonyos jogokat biztosított e téren az ukránok, a beloruszok és a litvánok számára. Az ún. wilnói ügy sorsa világosan bizonyítja, hogy a Törvényhozó Szejm többsége – akárcsak az akkor élt lengyelek döntő többsége – elvetett mindenféle föderatív vagy autonomista megoldást keleten. Ezzel egyidejűleg elvetette az efféle megoldásokat e területek ukrán, belorusz és litván lakosságának a döntő többsége is, mert nem kívánta a Lengyelországhoz való kötődést.

Rendkívül nehéz mérleget vonni a tárgyalt kérdésekben. A következő állításokat lehet megkockáztatni. A független Lengyelország első parlamentje, a Törvényhozó Szejm elég hűen tükrözte a lengyel nemzet társadalmi szerkezetét az I. világháború befejezése utáni években. Tükrözte azt is, hogy a lengyel politikai csoportosulásoknak milyen befolyásuk van a társadalomban. Ez a szejm döntő pozícióra tett szert az állam politikai struktúrájában. Számos intézkedést tett a társadalom integrációs folyamatának érdekében, a politikai és társadalmi konfliktusok enyhítésének érdekében.

Sokkal kedvezőtlenebb a mérleg azoknak a hallatlanul fontos prob-

lémáknak a viszonylatában, amelyek a nemzeti kisebbségeket érintették. Abban a kísérletben, amelyre a szocialista mozgalomból kinőtt Piusdski és akkori szövetségesei vállalkoztak, hogy a lengyelek és a Lengyelországban élő többi nemzet együttélésének problémájára modernebb, demokratikusabb megoldást találjanak – a sejm a jobboldal által képviselt álláspontra helyezkedett, amely alighanem megegyezett a nemzet többségének véleményével. Ki lehet jelenteni, hogy legalábbis bizonyos fókig annak az eddigi függőségnek és elnyomásnak a reakciója volt ez, amelyben addig a lengyelek éltek. Megvolt a maga jelentősége annak a ténynek is, hogy ezeken a területeken a lengyelek a gazdaságilag kiváltságos rétegekbe tartoztak, s ennek következtében attól tartottak, hogy a nem lengyel többség e tekintetben is megkérdőjelezheti pozícióikat.

Jegyzetek

1. Historia sejmu polskiego: Tom II. A. Ajnenkiel. Wdobie rozbiorów. II Rzeczpospolita. Warszawa (sajtó alatt). Ugyanott megtalálható a téma részletes irodalma.
2. J. Tomicki, Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948. Warszawa, 1893, 21. skk.
3. Manifest Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej, szerk. J. Lewandowski. Lublin, 1968. 37. A. Ajnenkiel, Z dziejów Tymczasowego Rządu Ludowego w Lublinie: Kwartalnik Historyczny 1958. 4. sz. 1057–1092.
4. Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918, 17. sz. 40. tétel.
5. Idézem: A. Ajnenkiel, Polskie konstytucje. Warszawa, 1893. 220. nyomán.
6. Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918, 18. sz. 47. tétel.
7. Dziennik Praw Państwa Polskiego 1919, 19. sz. 226. tétel.
8. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1920. 53. sz. 327. tétel.
9. A. Ajnenkiel, Polskie konstytucje ..., 239–270., Historia Polski, IV. k. 1918–1939. 1. rész. I–XIV. fejezet (1918–1921), szerk. T. Jedruszczak. Warszawa, 1984. 465–518.; az alkotmánytervezetetről és vitájukról részletesen ír: S. Krukowski, Geneza konstytucji z 17 marca 1921 roku. Warszawa, 1977.
10. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1920. 73. sz. 497. tétel.
11. Idézem: Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925, szerk. M. Janowska és T. Jedruszczak. Warszawa, 1981. 490.

FRANCIAORSZÁG ÉS A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK RENDSZERE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉVTIZEDEKBEN

Az egységes Németország létrejötte új fejezetet nyitott a nemzetközi kapcsolatok történetében. Az 1871-gyel kezdődő korszak fő jellemzője, hogy megkezdődött az európai nagyhatalmak két szembenálló blokkba való szerveződése, mely Európa hatalmi megosztásához vezetett. A két ellenséges blokk kialakulása, s ezzel a nemzetközi kapcsolatok rendszerének működése két nagyhatalom aktivitásának volt köszönhető. Az egyik Németország volt, a másik pedig Franciaország, s a nemzetközi kapcsolatok mozgását e két nagyhatalomhoz fűződő kettős „kihívás”–„válasz” viszony határozta meg az 1871–1914 közötti időszakban.

A korszak német kihívással kezdődött. Párizs erre a francia–oros szövetséggel, illetve az antant létrehozásával válaszolt, mely most már Franciaország kihívásává vált Németország számára. Mivel Berlin válaszási kísérletei 1904-től kezdődően gyakorlatilag kudarccal végződtek, a német politikai vezetés úgy vélte, csak a háborús megoldás maradt számára.

Mielőtt felvázolnánk azt a több mint két évtizedes folyamatot, melynek során Franciaországnak sikerült választ adnia a német kihívásra, ki kell térnünk a nagyhatalmi magatartás néhány vonására.

Közismert a hegemoniára vagy a már megszerzett vezető szerep megőrzésére való törekvés. Minden olyan tényezőt, mely e törekvéseket akadályozhatja vagy kérdésessé teheti, a politikai vezetés a nagyhatalmi létben való fenyegetettségként értékelheti. Természetesen mindig az adott eset alapján lehet eldönteni, hogy ez az értékelés mennyire reális. Bennünket az az eset érdekel, amikor a konfliktusforrás vagy a fenyegetettség lehetősége valóban megvan – enélkül nincs is nemzetközi politika –, de az adott hatalom létét még nem fenyegeti. Mégis az ellenkező értékelés születik, ami lélektani sokkhoz vezető folyamatot indít meg. ezért elkezdődik az intézkedéseknek az a sorozata, mellyel a politikai vezetés a hatalmi, a nemzeti létét, biztonságát óhajtja megvédeni. Ezzel azonban egy ördögi kör kialakulása kezdődhet el: *A* hatalom biztonsági intézkedéseit ugyanis *B* fenyegetésként foghatja fel, ezért maga is a biztonságát erősítő intézkedésekhez folyamodik. Ez hatással lesz *A*-ra, s ez megint

visszahat B -re, s így tovább, egészen a háborús konfliktusig. A katasztrófa felé vezető úton az egyetlen gyógymód – ha $A - B$ viszonyában a belső egészséges erők már nem képesek a folyamatot megállítani –, a külső hatalmak fellépése. Veszélyesebb a helyzet, ha e folyamat blokkpolitikában jelentkezik. A katasztrófa, azaz a háború elkerülése ebben az esetben külső erő beavatkozásától már nem várható, hiszen a blokkok valamennyi nagyhatalmat tömörítik. Ezért csak a tömbök belső, egészséges politikai erőitől várható „gyógyulás”.

E kitérőt azért tartottuk fontosnak, mert véleményünk szerint a tárgyalt korszakban az előbb vázolt folyamat, mely a politikai vezetés tudatában a fenyegetettség érzéseként jelenik meg, s ez a nemzetközi kapcsolatok lélektani tényezőjének nevezhető, meghatározó jelentőségű. Így a „kihívás”–„válasz” viszonyra alapozott hatalmi mozgást tovább finomíthatjuk, s képletünk a következőképpen alakul: „kihívás” → fenyegetettség érzése → politikai döntés → „válasz”. Hozzátevé, hogy képletünk valamennyi eleme tényezők egész sorának eredője.

Az előbb vázolt folyamat a német–francia viszonyban megfigyelhető. A lélektani láncreakciót a német kihívás indította el, mely számos tényező együtthatásával volt érezhető Franciaország számára. Párizs ezt mindenekelőtt abban érezte, hogy szégyenletes katonai vereséget szenvedett az 1870–71-es háborúban. Következésményeiben ehhez még hozzájött Elzász-Lotharingia elcsatolása, az 5 milliárd frankos hadisarc, valamint egyes megyék német megszállása a kártérítés kifizetéséig. Ezen kívül a Rajnán túl 41 milliós lakosú, dinamikus gazdasággal s Európa legjobb hadseregével rendelkező Németország szerveződött meg, s úgy tűnt, ez bénítólag hat Párizs minden külpolitikai mozgására. Ezt a helyzetet még az is tetézte, hogy Bismarcknak 1873-ban Oroszországot és Ausztria-Magyarországot sikerült Németországgal közös szövetségi blokkba tömörítenie. A megfelelő válaszadás Párizs részéről lehetetlennek látszott, mivel Németországgal 36 millió lakosú s gyengébb dinamikájú gazdasággal bíró országot tudott szembeállítani. Az egyetlen, még szabadon álló nagyhatalom, Anglia pedig számba sem jöhetett: London ugyanis a franciákat a kontinensen lekötő német kihívástól az angol gyarmati törekvéseket veszélyeztető francia kihívás erejének jelentős csökkenését remélte. Ilyen körülmények között Franciaországnak milyen válaszlehetőségei voltak?

Az egyik a háborús megoldás. Bismarck ezzel kapcsolatban a következő megjegyzést tette 1871 augusztusában Gabriac francia ügyvivőnek: „Önök megfizetik a két milliárdot, de amikor majd 1874-et írunk, s még

hármat ki kell fizetni, Önök háborút fognak indítani”. Ehhez mindjárt hozzátette: „Nos, Ön megérti, ha újra kezdik az ellenségeskedést, nekünk az a jobb, ha minél előbb, mint később”. — fejezte be a kancellár.¹ Az idézet alapján Bismarck számolt egy háborús megoldási kísérlettel francia részről, ennek sikerében azonban nem hitt. Éppen ezért a kancellár megjegyzése inkább Párizsnak címzett figyelmeztetésként fogható fel. A háborús megoldásnak egyébként voltak hívei Franciaországban, elsősorban a szélsőségesen nacionalista körök s a vezérkarhoz közelálló csoportok sorolhatók ide. Ez az irányzat a nyolcvanas években „Reváns tábornok”: Boulanger idején tetőzött. A belső egészséges erők realitásérzéke azonban megmentette Franciaországot a beláthatatlan következményekkel járó háborús kalandtól.

Thiers-nek már a hetvenes években az volt a véleménye, hogy Franciaország egyhamar nem tud a fegyverekhez nyúlni. A válaszadást ezért másik úton kellett elkezdni: belső talpraállás és szövetségi kapcsolatok kiépítése. Ami az első feltételt illeti, meglepően gyorsan megvalósult. A hetvenes évek közepére az ország gazdasági teljesítőképessége már elérte a háború előtti évek szintjét. Gyorsan végbement a hadsereg újjászervezése is, melynek eredményeként a francia békelétszám elérte a németét. Szepepe volt ebben az 1872. évi törvénynek, amely bevezette az általános hadkötelezettséget. Az 1875-ben alkotott törvény pedig a tisztek, altisztek számát növelte. E válaszadási törekvés azonban újabb konfliktus eredménye francia–német viszonylatban, sőt a fentebb vázolt lélektani sokkhoz vezető folyamatot indította el. A francia belső talpraállásra irányuló intézkedéseket, különösen az 1875-ös törvényt, a német politikai vezetés háborús veszélyként értékelte, melynek következménye az 1875-ös háborús riadalom volt. Németország fegyveres konfliktussal fenyegető fellépésével szemben azonban Franciaország nem maradt egyedül, mivel Angliát és Oroszországot is sikerült maga mellé állítania. Párizs–Berlin viszonyában tehát az európai egyensúlyra ügyelő külső erők fellépése mentette meg a békét. A nemzetközi kapcsolatokban oly fontos bizalom légköre azonban az európai hatalmi rendszer meghatározó pontján, a francia–német viszonyban nem állt helyre.

Franciaország törekvése szövetségesek szerzésére vagy szövetségi rendszer kiépítésére a téves politikai értékelésnek is jó példája. Párizs külpolitikai mozgásteret és mozgási lehetősége az általa megteremtett szövetségi rendszerben ugyanis semmivel sem volt nagyobb és jobb, mint a diplomáciai elszigeteltség két évtizedében. Franciaország éppen „hatalmi

magányában” bővítette ki jelentősen gyarmatbirodalmát Nyugat-Afrika-tól Indokínáig, sőt Jules Ferry idején a kongói-kérdés még a német–francia együttműködésre is lehetőséget adott – Anglia ellen. Ezért ami a szigetországgal való gyarmati versenyfutást illeti, Franciaország semmivel sem volt rosszabb helyzetben, mint az ötvenes, hatvanas években, amikor a kontinens vezető hatalma volt. A Londonnak stratégiaileg fontos területeken – a Közel-Kelet, Egyiptom – III. Napóleonnak ugyanúgy meg kellett hajolnia az angol igények előtt, mint az elszigetelt III. Köztársaságnak. A kontinensen pedig az európai egyensúly elve s az erre vigyázó nagyhatalmak gyakorlatilag minden szerződés nélkül garantálták Franciaország biztonságát. Párizs azonban úgy értékelte, hogy e biztonságot a belső erőfeszítések mellett csak egy erős szövetséges nyújthatja és biztosíthat számára megfelelő hátvédet Európában, s nagyobb mozgásteret a gyarmati kérdésben. A hetvenes évek hatalmi szisztémájában azonban kilátástalannak tűnt az ilyesfajta próbálkozás, csak az idők változásában bízhatott. Elsősorban abban, hogy a nemzetközi helyzet kiéleződése Berlint olyan lépésre kényszeríti, mely kedvező lehet a franciák számára. De bízhatott abban is, mint a sakkjátékos, hogy az ellenfél egyszer lépést téveszt, s ezt kihasználhatják. Volt még egy lehetőség: a szövetségteremtés annak is függvénye volt, hogy a német kihívás mikor válik érzékelhetővé s mikor tudatosul a többi nagyhatalomnál. A hetvenes években ugyanis ezt még csak Franciaország érezte.

A francia válasz megszületésében gyakorlatilag mindhárom lehetőség szerepet kapott. A nemzetközi helyzetben esetleg kialakuló válságokba vetett francia reményeket erősítette az a tény, hogy az első bismarcki koalíciós szisztéma egy ponton komolyan sebezhető volt. A kancellár azt az Ausztria-Magyarországot és Oroszországot tömörítette egy blokkba, melyek érdekei a Balkánon ütköztek, s a francia diplomáciai elszigeteltség évtizedeiben az európai hatalmakat is megmozgató nagy válságok éppen e térségben alakultak ki. Az 1875–78-as keleti válság idején a két hatalom ellentéte felszínre került, s a franciák ezt megpróbálták oly módon kiaknázni, hogy orosz támogatással francia főkormányzót állítsanak Kelet-Rumélia élére. Bár ez az együttműködési kísérlet, elsősorban Andrásy tiltakozása miatt, sikertelenül végződött, a válság végül is az orosz–osztrák–magyar s az orosz–német viszonyt egyaránt meggyengítette. A következő, az 1885-ös bolgár válság a három császár szövetségét gyakorlatilag szétrobbantotta. Bismarck Oroszországot csak diplomáciai bravúrral, az ún. viszontbiztosítási szerződéssel tudta Németország mellett

tartani. A bolgár válság ezen kívül olyan lépést is kikényszerített Bismarckból, mely kifejezetten Franciaországnak kedvezett. A kancellár 1887. november 6-án bezárta a berlini pénzüpiacot az orosz kölcsönök előtt. Mivel a 19. század közepétől a cárizmus legjelentősebb hitelezője Németország volt, Bismarck ezzel az intézkedéssel pénzügyi nehézséget akart okozni Oroszországnak, hogy megnehezítse katonai előkészületeit és megakadályozza, hogy a bolgár válság miatt orosz–osztrák–magyar háború robbanjon ki. Ez az intézkedés a visszájára fordult, mert Párizs átvállalta a hitelező szerepét. 1888 végén már ki is bocsátotta az első 500 millió frankos orosz kölcsönt. Így Bismarck intézkedése megnyitotta az utat a francia tőke oroszországi behatolására. Az adott pillanatban persze ez csupán gazdasági lehetőség volt, Párizs azonban oroszországi tőkeexportját eszközként, pénzfégyverként használta fel a német kihívásra adandó válaszhoz.

Úgy tűnik, Bismarck nem tulajdonított nagy jelentőséget pénzügyi intézkedésének s ebből következően a francia–orosz pénzügyi kapcsolat-teremtésnek. Véleménye szerint egy jó gazdasági kapcsolat még nem jelent szövetséget, s rossz gazdasági kapcsolat mellett is jó politikai viszony tartható fenn. 1887-ben egyébként Hatzfeldt londoni német nagykövethez írt levele tanúsága szerint meg volt győződve egy orosz–francia szövetség létrejöttének lehetetlenségéről.² A későbbi események tükrében azonban világossá vált, hogy az 1887-es bismarcki intézkedés következménye volt az áttörés az orosz–francia kapcsolatokban. Ezután egy másik vonal, a két ország katonai közeledése is megindulhatott.

1888-ban Párizsba látogatott a cári gárda parancsnoka, Vlagyimir nagyherceg, tüzérségi tisztek társaságában. A látogatás eredménye 500 ezer darab Lébel puska megrendelése volt a Châtellerault cégnél, a tisztek pedig a löpörgyártást tanulmányozták. Ezen kívül 1889-től olyan tábornokok kerültek a vezérkar élére, mint Miribel és Boisdeffre, akik éveket töltöttek katonai attaséként Oroszországban. Megvolt környezetismeretük, személyes kapcsolatuk, hogy elősegítsék a két ország közeledését. Ebbe az irányba hatott Oroszországban az ipari burzsoázia és a földbirtokosok egy részének mozgalma is, mely a Katkov szerkesztésében megjelenő Moszkovszkie Vedomosztyi elnevezésű lap köré tömörült, s a külpolitikai orientáció felülvizsgálatát követelte a kormánytól. Katkov Franciaország pénzügyi erejét s a vele kötendő szövetség előnyeit hangsúlyozta sajtókampányában. Az orosz külpolitikai váltást azonban még akadályozta az, hogy a politikai vezetés, nevezetesen III. Sándor cár,

Giers, a külügyminiszter vagy a már említett Vlagyimir nagyherceg, a német vonal híve volt. 1890-ben a narvai hadgyakorlaton a cár még azt mondta Caprivi német kancellárnak, hogy nem köt szerződést egy köztársasággal. 1891 januárjában viszont Schweinitz pétervári német nagykövetnek már kedvezően nyilatkozott Franciaországról. Mi a magyarázata az orosz politikai vezetés e gyors véleményváltozásának, melynek eredménye a két ország szövetsége lett? A választ az 1887 és 1891 között bekövetkezett eseményekben kell keresni. Ezekben az években Oroszországot is megcsapta a német kihívás szele. Franciaországot pedig éppen Németország emelte ki elszigeteltségéből, s teremtette meg számára a válasz lehetőségét: a francia–orosz szövetséget. Hozzá kell azonban tenni, hogy 1890-ben Bismarck lemondásával külpolitikailag egy új Németország jelent meg, szakított azzal a bismarcki felfogással, amely fontosnak tartotta Oroszország szövetségét. Az új német külpolitikai vezetés az orosz kapcsolatot azért vetette el, mert a német–orosz viszontbiztosítási szerződés nem nyújt védelmet Franciaország támadása ellen, a Balkánon pedig veszélyezteti a hármasszövetséget. Berlinben egyébként is úgy ítélték meg, hogy a viszontbiztosítási szerződés meg nem újítása nem jár semmi kockázattal Németországra nézve, mert Oroszország úgysem talál megfelelő szövetségest Európában. A német politikai vezetés ezért a hármasszövetség erősítésére törekedett. Ebbe az irányba mutatott már 1887-ben a „földközi tengeri antant” létrehozása, mely február 12-én Olaszország és Anglia között jött létre, s ehhez március 24-én az Osztrák–Magyar Monarchia is csatlakozott. 1890. július 11-én pedig Anglia és Németország kötötte meg a Zanzibar–Helgoland egyezményt. Ezekből az eseményekből úgy tűnt, hogy Anglia is közeledik a német blokkhoz, ráadásul a szigetországnak komoly ellentétei voltak Oroszországgal Közép-Ázsiában. Ezek után az orosz politikai vezetés joggal tartott a diplomáciai elszigetelődéstől, illetve attól, hogy egy Angliával is megerősödött kontinentális blokkal kell szembenéznie. Ebben a hitében a hármasszövetség 1891. május 6-i megújítása csak megerősítette. Az ebből való kivezető útként a francia–orosz szövetség mutatkozott, s így jött létre 1891. augusztus 27-én egy konzultatív paktum a két ország között, 1892. augusztus 17-én pedig katonai egyezményt írtak alá, mely 1893 végén lépett életbe.

A szövetséggel Párizs úgy vélte, megfelelő választ adott a német kihívásra. Ebben Németország tévedésének legalább annyi szerepe volt, mint a francia diplomácia ügyességének. Felvetődhet persze a kérdés: tényleg tévedés volt-e az új német politikai vezetésnek az a döntése, mely

nem újította meg a viszontbiztosítási szerződést Oroszországgal. Abban az értelemben igen, hogy Németország hatalmi önzése magára hagyta Oroszországot, ahol működésbe lépett a lélektani faktor, mely Franciaország felé vitte a cári vezetést, ami Európa hatalmi megosztásához vezetett. Ezzel Berlin olyan gépezet beindításában működött közre, mely később ellenőrizhetetlenné vált, s melynek a világháború lett a következménye. Pedig a cár és szűkebb környezete változatlanul a német orientáció híve volt, mutatja ezt az a tény is, hogy a katonai egyezmény kidolgozása után még egy esztendő kellett várnai a franciáknak, hogy Pétervár ratifikálja a szövetséget. Az oroszok ugyanis abban reménykedtek, hogy sikerül megegyezniük Németországgal. 1893-ban azonban ismét kiújult a hetvenes évek végétől húzódó vámháború a két ország között, így a hatalmi és a gazdasági helyzet egyaránt csak Franciaországgal való szövetséget kínált Pétervárnak. Úgy tűnik azonban, hogy Berlin nem vette komolyan a létrejött szövetséget, mert nem érezte még hatását. Egyébként is 1894. február 10-én — tehát jó egy hónappal a francia—orosz szövetség ratifikálása után — Oroszország és Németország kereskedelmi szerződést kötött. Ennek értelmében Pétervár jelentős vámkedvezményeket adott a németeknek, Berlin pedig megkönnyítette az orosz gabonaexportot Németországba. Oroszország legfontosabb külkereskedelmi partnere változatlanul Németország maradt, a franciák pedig nem kaptak a németekéhez hasonló kereskedelmi kedvezményeket. Így Berlin tévedésének következményeit csak a századforduló utáni új hatalmi környezetben érezte meg, ekkorra azonban a francia kölcsönök már hatékony fegyvernek bizonyultak a szövetség megőrzése és stabilizálása érdekében.

Ha az orosz—német viszonyt hosszabb távon vesszük vizsgálat alá, már korántsem bizonyos, hogy tévedésnek kell minősíteni a német politikai lépést. A Balkánon ugyanis nemcsak orosz—osztrák—magyar konfliktus lehetősége merült fel, hanem egyre inkább keresztezték egymást az orosz—német érdekek is. Ezen kívül a német ipari imperializmus — amely kereskedelmi kapcsolat formájában jelentkezett —, politikai szövetséggel társulva a függőség jóval nagyobb veszélyével fenyegetett Pétervár számára, mint a francia—orosz szövetséggel társult francia bankimperializmus.³ Objektíve ezek a tényezők is Pétervár—Párizs közeledését segítették.

A szövetség megkötése után sajátos helyzet alakult ki. Németország még nem mérte fel a változás igazi jelentőségét, Franciaország pedig nagyobb horderőt tulajdonított neki, mint amekkora valójában volt. Ezért a szövetséges, azaz a biztos európai hátvéd tudatában teljes erővel a gyarmati

versenyfutásba vetette magát. Itt azonban rá kellett döbennie, hogy a „válasz” erősítésre és korrigálásra szorul. Az 1898-ban Fashodánál Angliával kirobbant konfliktus idején Franciaország nem kapta meg azt a támogatást, melyre számított. Pétervár ugyanis nem tartotta olyan fontosnak az ügyet, melyért érdemes lett volna háborút kockáztatnia. A támogatás elmaradását persze az is nagymértékben befolyásolta, hogy Oroszországnak sem ereje, sem lehetősége nem volt segítség nyújtására. A franciákat – Anglia ellen – Oroszország csak Közép-Ázsiában, pontosabban az afgán határon tudta volna hatékonyan támogatni. Ezt azonban több tényező akadályozta. 1. Az orosz külpolitika figyelme a Távol-Kelet felé irányult, erőforrásait ezért a transzszibériai vasútvonal befejezésére mozgósította. 2. Közép-Ázsiát nem kötötte össze vasút a központi orosz területekkel, így India irányába mozgósítani lassan és nehézkesen lehetett. 3. E vasút megépítésére az oroszoknak nem volt pénzük, de egyelőre szükségük sem volt rá. Franciaország kölcsönökkel igyekezett hozzájárulni ahhoz, hogy az orosz vasúthálózat teljesítőképesége növekedjen. Volt azonban Fashodának más tanulsága is. Kiderült, hogy az 1892-es katonai konvenció néhány pontja félreértésre ad lehetőséget. Különösen az egyezmény második cikkelye okozott gondot, mivel nem fogalmazták meg pontosan, hogy a hármas szövetség milyen mozgósítása esetén kell Franciaországnak és Oroszországnak „azonnal és együttesen” mozgósítani. De pontosításra szorult a két vezérkar találkozóival foglalkozó negyedik, valamint az egyezmény időtartamát meghatározó hatodik cikkely. A politikusok és a vezérek a kölcsönös találkozókon e hiányosságokat pótolták.⁴ Mégis, figyelembe véve Oroszország távol-keleti érdeklődését, lekötöttségét, s azt a következményt, hogy európai konfliktus esetén Franciaország egyedül maradhat, Párizs levonta a tanulságot: újabb garanciákkal kell biztonságát körülbástyázni. A francia diplomácia Delcassé külügyminiszter vezetésével a Fashodát követő években aktív munkába kezdett. Offenzívája először az olaszoknál gyümölcsözőtt: 1902-ben, elsősorban a frankdiplomácia segítségével, megszületett a Barrère–Prinetti paktum Párizs és Róma között. Igaz, ez az egyezmény nem választotta le Olaszországot a hármas szövetségről, de azt megmutatta, hogy a német blokknak itt van a gyenge pontja.

Delcassé diplomáciája Anglia irányában is eredményesen dolgozott. Mint már említettük, a szivetország a nyolcvanas évek végén közvetve csatlakozott a hármas szövetséghez. A századvég gyarmati versengése miatt kiéleződött angol–francia, angol–orosz viszony idején az angol–német

szövetség gondolata is felmerült. Joseph Chamberlain, az angol kormány gyarmatügyi minisztere szorgalmazta ezt a közeledést. Berlin azonban elzárkózott. „Németország számára aligha lehet Angliával kapcsolatban bármely nagyobb szerződésre gondolni, amely nem hozna magával számunkra majdnem biztos háborús veszélyt. Ezért a rettenetes kockázatért, amelyet Németország esetleg magára vállal, Angliától egy ezzel arányban álló kártalanítást viszont csak akkor lehet várni, ha saját teljesítményeiről és Amerika barátságáról helyesebb, vagy kisebb véleménye lesz, mint most. Ma Angliában még mindig az járja, amit Salisbury mondott Hatzfeldtnek: „Túlságosan sokat kérnek barátságukért.” – írta Holstein 1901. január 21-i levelében Eckardstein londoni első követéségi titkárnak.⁵ Közben Angliában az egyre több aggasztó jelenség hatására a németellenes tábor megerősödött. 1896-ban ugyanis a német vastermelés megelőzte a szigetországét, az elektromos és vegyipar területén Anglia teljesítménye alatta maradt a németnek. Ami pedig a kereskedelmet illeti, az európai piacokon, – de a latin-amerikain és a távol-keletin is – Németország egyre veszélyesebb konkurencssá vált. Bár fontosak voltak ezek a mozzanatok, egyelőre mégsem emelkedtek a külpolitikát közvetlenül meghatározó tényezőkké. Az angol vezetés elsősorban Németország világpolitikai törekvéseinek jelzéseit érzékeltte, melyek hatékony eszközévé Berlin a hadiflottát igyekezett tenni Tirpitz irányítása alatt. De a közel-keleti német aktivitás, vagy II. Vilmos kiállása a búrok mellett ugyancsak érezhetővé és nyilvánvalóvá tette Anglia számára is a német kihívást. A világ vezető hatalma sem engedhette meg magának, hogy Franciaország és Oroszország mellett Németország is feliratkozzon ellenfelei közé. Mérlegre kellett tehát tennie, mely hatalommal való ellentétei veszélyeztetik nagyhatalmi pozícióit: a jelek Németország felé mutattak. Kiderült, hogy a francia–angol ellentétek korántsem olyan súlyosak, mint azt még Fashoda idején is hitték, a francia kihívás ugyanis csak a gyarmatokat érintette. Ezen a téren azonban egyeztetni lehetett az érdekeket. A német kihívás viszont Anglia politikai, gazdasági, tengeri világhegemóniáját egyaránt veszélyeztette. Ez a körülmény Londont Párizshoz közelítette, melynek eredménye az 1904. április 8-án aláírt entente cordiale volt. Párizs ezzel teljesnek érezhette a német kihívásra adott válaszát, annak ellenére, hogy a francia–angol antant lazább kapcsolatot jelentett, mint az Oroszországgal való szövetség. Sőt, a Delcassé diplomáciai offenzívája eredményeként létrejött, s már korrigált francia „válasz” olyan jól sikerült, hogy egyben „kihívásként” jelent meg Németország számára. Egyrészt a francia–orosz

földrajzi harapófogót Anglia szorosabbra zárta. Másrészt az így létrejött francia blokk szerkezete lényegesen eltért a német blokk szerkezetétől. Németország ugyanis globális igényeihez csak olyan szövetségi szisztémát tudott felmutatni, mely érdekeiben, de főleg hatalmi hatósugarában elsősorban a kontinenshez kötődött. Tehát míg Bismarck idején a hatalmi igényt a neki megfelelő hatósugarú hatalmi szisztéma támogatta, addig II. Vilmos a világpolitikai törekvésekhez nem tudott ennek megfelelő szövetségi szisztémát kiépíteni. Ezzel szemben a francia szövetségi blokk kontinentális és globális igényeknek egyaránt megfelelt.

A francia szövetségi blokk, de különösen a francia „kihívás” kifejezés, úgy véljük, magyarázatra szorul. Annál is inkább, mivel a századforduló után az angol–német viszony, mint már fentebb jeleztük, kiéleződött, s úgy tűnt, ez a meghatározója a nemzetközi kapcsolatoknak. Anglia azonban a „fényes elszigeteltség” elve, a hatalmi elkötelezettségtől való tartózkodás miatt az európai politikának nem volt aktív tényezője. Így az angol–német ellentétek integrálhatók voltak a kontinentális politikát továbbra is meghatározó francia–német ellentétekhez. Ezért a nemzetközi kapcsolatok aktív tényezője Németország s vele egyenrangú félként Franciaország volt. Úgy véljük, ez annak ellenére is igaz, hogy Franciaország demográfiai, gazdasági mutatói rosszabbak voltak Németországénál, mert ez jelentős pozíciómódosulást nem eredményezett Párizs rovására. Franciaország változatlanul Európa egyik nagyhatalma volt. A viszonylagos német előny ugyanis ahhoz semmiképpen sem volt elegendő, hogy a kontinens vezető hatalmának tekinthesse magát. Ezzel csak az egyik hatalmi blokk vezetője lehetett. Franciaország pedig, mint a másik blokk meghatározó nagyhatalma, diplomáciai aktivitásával olyan kihívást teremtett Berlin számára, hogy az 1904 után védekező pozícióba szorult. Az első pillanatban mégis úgy tűnt, hogy a német diplomácia helyzete kedvező, s viszonylag könnyen válaszolhat a francia „kihívásra”. Reményeit az 1904 elején kirobbant orosz–japán háborúra alapozta, mely a francia eredményeket igen sebezhetővé tette. Párizs ugyanis azzal az Angliával kötötte meg az entente cordiale-t, melynek Oroszországgal komoly gyarmati ellentétei voltak Közép-Ázsiában. Ráadásul 1902 óta Japán Anglia szövetségese volt. Így ha Franciaország teljesen az oroszok mellé áll a háborúban, veszélybe kerül a frissen kötött antant, ha viszont nem ad semmiféle támogatást, Pétervár ismét Németországhoz közeledhet. Ezzel a helyzettel Berlin is tisztában volt, s úgy vélte, egy csapással szétrobbanthatja a francia–orosz szövetséget, valamint a francia–angol

antantot. Célja eléréséhez két módszert választhatott: egy békés megoldást, s egy olyat, mely kiélezi a nemzetközi helyzetet. Az első módszer az Oroszországhoz való közeledés volt.

II. Vilmos 1904 őszén szövetségi szerződést ajánlott II. Miklósnak, a „pénzgyeget” bevetésével azonban Párizs elérte a tárgyalások megszakítását. Berlin ezután a másik módszerrel, a marokkói krízis kirobbantásával próbálkozott. A helyzet kedvezőnek tűnt, mivel az oroszok 1905 márciusában vereséget szenvedtek Mukdennél. II. Vilmos ezt kihasználva március végén Tangerben elhangzott beszédében Marokkó függetlenségét hangsúlyozta. Ez nyílt fellépés volt Franciaország ellen. Párizs nehéz döntés előtt állt: vagy szembeszáll a német fellépéssel és vállalja ennek kiszámíthatatlan következményeit, vagy pedig visszavonulót fúj, ami diplomáciai vereséget jelentene. A kérdésben döntést hozó drámai minisztertanácsi ülés 1905. június 6-án zajlott le, ahol két ellentétes nézet csoportosult össze. Az egyik oldalt Rouvier miniszterelnök képviselte. Értékelése szerint Németország megérezte, hogy az elszigetelődés veszélye fenyegeti, ezért a marokkói ügyet használta fel arra, nehogy az elszigeteltség gyűrűje szorosabbra záruljon. Rouvier információi szerint Németország tud azokról az angol–francia tárgyalásokról, melyeknek célja a vele szembeni közös cselekvési eredmény aláírása. Ha ez az egyezmény megszületik – vélekedett a miniszterelnök – Németország megtámadja Franciaországot. Az ország azonban nincs felkészülve egy háborúra. A keleti erődítmények s a hadsereg fegyverzete még modernizálásra vár. „Háborúzni ma, jelenlegi hátrányos helyzetünkben vakmerő és nagyon is bűnös kaland lenne,” – összegezte véleményét Rouvier. A másik oldalon Delcassé külügyminiszter a németekkel való szembeszállás mellett agitált. Véleményének alátámasztására ismertette Anglia javaslatait egy Németország elleni közös francia–angol lépés ügyében. S bár feltehetően – vélekedett Delcassé – Németország fenyegető magatartást fog tanúsítani egy ilyen szerződés megkötése esetén, de ez csak fenyegetés, blöff lesz, nem pedig háború. Mivel a minisztertanács végül is e javaslatokat nem fogadta el, a külügyminiszter lemondott.⁶ Berlin ezt mindenképpen sikernek könyvelhette el.

A marokkói kérdésben gyors eredmény született, és a német diplomácia úgy vélte, a nemzetközi helyzet kiélezése nélkül is sikerül terve. Ezért ismét a békés módszerhez, az orosz kérdéshez nyúlt. 1905 júliusában Björkö szigetén találkozott egymással a német és az orosz uralkodó, s egy defenzív jellegű szerződést írtak alá. A német diplomácia azt akarta,

hogy Pétervár a szerződést csak érvénybe lépése után mutassa meg a franciáknak. Ezzel egy német vezetésű kontinentális blokkba akarták kényszeríteni Párizst. Rouvier azonban kijelentette: „Németországgal lehetetlen a szövetség. A nemzet ezt nem viselné el. A kormánynak pedig figyelembe kell venni a nemzet érzéseit.” Párizs persze nemcsak szavakkal fejezte ki rosszallását, hanem a frankdiplomáciával is. 1888 óta 1905-ben bocsátotta ki a legkevesebb kölcsönt, mindössze 31 millió 300 ezer frankot, s ezt is magánvállalatoknak. A „pénzfegyver” alkalmazásával több célja volt: békekötésre kényszeríteni Oroszországot Japánnal; másrészt a németekkel való kapcsolat felmondására kényszeríteni az oroszokat. Kölcsönt ugyanis csak Björkö feledésével lehetett Párizsban kapni. A francia–oros–német politikai együttműködés elutasítása persze nemcsak az Elzász–Lotharingára érzékeny nemzeti érzület figyelembevételével született meg. A gazdasági megfontolások legalább ekkora szerepet kaptak. E kontinentális blokkban ugyanis Franciaország gazdaságilag vesztes lett volna. A német ipar versenyképesebb volta miatt a kereskedelem továbbra is Németország és az orosz mezőgazdaság között zajlott volna. A francia tőkeforrást pedig mindkét hatalom kihasználta volna, hogy azután a francia érdekeket közösen háttérbe szorítsák. Franciaország ezt a helyzetet el akarta kerülni.⁷

Mivel a német diplomáciának az oroszországi kísérlet nem sikerült, ismét visszatért a marokkói ügyre. Még 1905 áprilisában javaslatot tett egy nemzetközi konferencia összehívására, hogy ezen rendezzék a marokkói kérdést. Björkö után ettől várta a szövetség, valamint az antant megbontását. Az 1906. január 16-án Algeciras spanyol városban megkezdődött konferencián azonban Németország elszigetelődött. Szövetségesei nem támogatták, ugyanakkor Franciaország mellett Anglia és Oroszország egyaránt felsorakozott. A németek válaszdási kísérlete tehát kudarccal végződött. A kihívásban aktív szerepet játszó francia diplomácia pedig nem csupán a német terveket hiúsította meg, hanem a megvédett pozíciókat még meg is erősítette: 1907. augusztus 31-én angol–orosz kapcsolatteremtéssel a kettős antant hármas antantté alakult át. Ez pedig még veszélyesebb kihívásként nehezedett a német csoportra.

Az antant megbontására irányuló törekvés változatlanul napirenden maradt Berlin politikájában. Úgy tűnt, az 1908-as Bosznia-hercegovinai krízis, amelyben Oroszország diplomáciai vereséget szenvedett, a német terveket egyengeti. Mivel Párizstól, Londontól nem kapott támogatást, Pétervár a hármas szövetséghez közeledett. Ezt mutatta a racconigi egyez-

mény, melyet Olaszországgal kötött a balkáni status quo megőrzéséről 1909. október 24-én. Németországgal pedig Potsdamban 1910. november 4-én írt alá egy egyezményt Perzsiáról. Ilyen előzmények után robbantotta ki Berlin a második marokkói krízist. Az ürügyet a helyi zavargásokba beavatkozó francia politika szolgáltatta, melyre reagálásképpen Berlin a Panther nevű cirkálót küldte Agadir kikötőjébe. Távozása fejében Francia–Kongó teljes átengedését kérte a franciáktól. Válaszként Sèlves a külügyminiszter erőmegoldásra gondolt, Caillaux miniszterelnök azonban a tárgyalások híve volt. Erre elsősorban a francia hadsereg helyzete kényszerítette. René Girault szerint az egyezkedési készséget az is magyarázza, hogy a francia bankrendszer új formája, az Universalbank fejlődése erre az időre már nemzetközi méreteket öltött. Ezért a bankokat, melyeknek a politikában Caillaux volt az egyik képviselője, az internacionalizmus, a szabadkereskedelem s a németekkel való egyezkedési hajlam jellemezte.⁸ A marokkói krízis így végül 1911. november 4-én rendeződött, melynek értelmében a németek elismerték a franciák Marokkó feletti protektorátusát, s ennek fejében Németország megkapta Francia–Kongó egy részét. A kérdés ilyen értelmű megoldásában London és Pétervár Párizs melletti fellépésének is szerepe volt.

Mivel az antant kihívására Németország a második marokkói krízisben sem tudott megfelelő választ adni, ezért 1911 után a lélektani tényező egyre fontosabb szerepet kapott a nemzetközi kapcsolatokban. A blokkban résztvevő hatalmak biztonsági intézkedései kölcsönös bizalmatlanságot szültek, s további ösztönzést adtak a hatalmi, sőt nemzeti létet garantáló lépések meghozatalára. A katasztrófához vezető lélektani láncreakció ezzel felgyorsult, s mindez a nemzetközi feszültség növekedésében vált láthatóvá és érzékelhetővé. Az ide vezető úton fontos szerepet kapott az, hogy Berlin és Párizs között ismét előtérbe került Elzász–Lotharingia kérdése, s ez a sajtó segítségével már nemcsak a kormányköröket, de a tömegeket is bevonta a „kihívás”–„válasz” viszony által teremtett hatalmi mozgásba. A lélektani láncreakciót erősítő és fokozó nacionalizmus pedig a francia–német viszonylat mellett az angol–német kapcsolatokban is hatalmas méreteket öltött. Ezen kívül mindkét blokk hozzáfogott a hadsereg növeléséhez, s a haditervek véglegesítéséhez. Németországban 1911–1912-ben újabb hadihiteleket szavaztak meg a hadseregnek, melynek létszáma 1910-től gyors ütemben növekedett. 600 ezerről 1913-ra 750 ezer főre növelték a békelétszámot. Jelentős különbség alakult ki ezzel kapcsolatban a francia és a német hadsereg között

az utóbbi javára. 1908-ban 116 ezer fő, 1912-ben már 165 ezer; 1913 végére 120 ezerre csökkent a különbség.⁹ Franciaország ezt a katonai szolgálat idejének felemelésével igyekezett kompenzálni, ezért 1913. március 5-én 3 évre emelték a szolgálati időt. Oroszország a stratégiai vasútak építésével, valamint hadseregének korszerűsítésével erősítette helyzetét, Anglia pedig a németekkel való flottarivalizálásban továbbra is tartotta vezető helyét.

1911 után a blokkokon belül a kapcsolatok is szorosabbra zárultak. A francia–orosz katonai konvenciót 1912 júliusában tengerészeti egyezményvel egészítették ki. Franciaország Angliával is szorosabbra fűzte együttműködését, a két vezérkar már 1905-től rendszeresen konzultált egymással, s egyezmény született a két ország tengeri flottájának összehangolásáról.

A német blokk is erősítette sorait. 1912-ben megújították a hármas szövetséget, 1914 elején vezérkari megbeszéléseket tartott Németország és Olaszország. Közben a német blokknak a Balkánon újabb antant kihívással kellett szembenéznie. A Törökország ellen szervezkedő Balkán blokk ugyanis gyakorlatilag az antant égisze alatt jött létre. S bár a második Balkán háborúban ezt sikerült szétrobbantani, s Németországnak helyreállítani a törököknél megcsappant presztízsét, az antant gazdasági kihívásával is szembe kellett néznie e térségben. Szerbiából és Görögországból kiszorították a német cégeket, Romániát a kölcsönök segítségével igyekeztek eltávolítani a német szövetségből, melynek helyzetét nehezítette az is, hogy 1914 tavaszán a balkáni kérdés Olaszország és Ausztria–Magyarország kapcsolatait kiélezte.

1914 nyarára, a szarajevói merénylet által előidézett júliusi válság idejére a hármas szövetségnek a francia „kihívásra” adandó válaszlehetőségei leszűkültek. Ezért a német vezetés úgy vélte, hogy hatalmi léte megőrzésének érdekében a leghatékonyabbnak ígérkező választ kell megkísérelnie, a háború kirobbantását, annak ellenére, hogy a siker reménye kisebb volt, mint 1904–1905-ben vagy 1911-ben. S bármily különös – a végeredményt tekintve – Németország 1918-ban vereségével elérte azt a célt, melyre 1904 óta törekedett: szétrobbantotta a hármas antantot.

Mivel az 1871 és 1914 közötti hatalmi kapcsolatok mozgása az első világháborúhoz vezetett, befejezéseként a háború kitörésének kérdésével zárjuk gondolatmenetünket. Ismert a marxista történetírás álláspontja, mely szerint a monopóliumok kialakulása megteremti a kapitalizmus imperialista szakaszát, melynek terjeszkedő, gyarmati politikája magában

hordja a fegyveres konfliktusok kitörésének lehetőségeit. Az első világháború kirobbanásával kapcsolatos irodalom könyvtárnyi, ezért csupán néhány gondolat erejéig érintjük ezt a kérdést. Úgy véljük, hogy az 1871 után kialakult európai hatalmi szisztémának önálló mozgása volt, s ez a mozgás nagy szerepet kapott az első világháború kitörésében. Elsősorban azzal, hogy Európa hatalmi blokkokra szakadt, s ez a bizalmatlanság légkörét teremtette meg a hatalmak között. Ez a bizalmatlanság nemcsak a kormányokat érintette, hanem, mint már említettük, a blokkokban résztvevő országok széles tömegeit is. Emiatt a lélektani tényező fontos szerephez jutott, a tömeghisztéria szinte ellenőrizhetetlen veszélyével. Természetesen a bizalmatlanság légköre, akár egy lélektani láncreakció sem vezet szükségszerűen háborúhoz. Ezt bizonyítja Franciaország esete, hiszen fegyveres konfliktus nélkül válaszolta meg a német kihívást. A háború kirobbanásához az vezethet, ha a fenyegetettség érzése következtében meginduló lélektani láncreakció eredményeként a bekövetkező pszichológiai sokk politikai rövidzárlatot okoz, s ez tömegméretekben kiszélesedik, és hiányzik az a belső erő, mely a háborúhoz való átlépést képes lenne megakadályozni. Ez történt Németországban 1914-ben, ahol a császárral összefonódott katonai csoporttal szemben nem volt megfelelő ellenzéki erő. Igaz, a német politikai döntési játékszabályok ezt nem is tették lehetővé. Ezzel szemben a polgári demokrácia játékszabályaival dolgozó Franciaországban a belső erők – pl. Boulanger idején – megakadályozták a háborús kalandot. 1914-ben azonban a német döntés Franciaország számára is lépéskényszert jelentett, ami a blokkpolitika áttételein keresztül európai, sőt világhatalmasztrófához vezetett.

Jegyzetek

1. *Pierre Milza*: Les relations internationales de 1871 à 1914. Paris 1983. 22.
2. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szövegyűjtemény. (szerk.: Urbán Aladár). 1/2. Budapest 1970. 607.
3. Vö. *Jean Bouvier*: Capital bancaire, capital industriel et capital financier dans la croissance française du XIXe siècle. La Pensée 1974. nov.–dec. *J. Bouvier*: Les traits majeurs de l'impérialisme français avant 1914. In: *J. Bouvier–René Girault*: L'impérialisme français d'avant 1914. Paris 1976; *René Girault*: Problèmes de l'impérialisme économique français en Russie à la veille de la première guerre mondiale Revue du Nord 1975. április–június. 130–131.
4. *Majoros István*: Fashoda és a francia–orosz kapcsolatok (1898–1900) Studia Pedagogica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 3. 1985/1.

5. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1/2 662.
6. i. m. 685–688.
7. *René Girault*: Problèmes de l'impérialisme économique français en Russie à la veille de la première guerre mondiale *Revue du Nord* 1975. április–június 126.
8. i. m. 130–131.
9. *Raymond Poidevin–Jacques Bariéty*: Les relations franco-allemandes 1815–1975. Paris 1977. 208; 210.

MODERN KLASSZIKUSOK

FODOR ÉVA:

LAWRENCE STONE: AZ ARISZTOKRÁCIA VÁLSÁGA (1558–1641)

(ismertetés)

(L. Stone: *The crisis of the aristocracy. Abridged ed.*
London–Oxford–N. Y. Oxford Univ. Press. 1967. p. 363.)

Sir William Holles, az erzsébetkori angol köznemesség egyik illusztris képviselője egyértelműen elutasította leánya főnemesi kérését. „Az isten szerelmére!” – kiáltotta – „még csak az kellene, hogy a vóm előtt fedetlen fővel kelljen áldogálnom. Egy rendes nemesemberhez fogom a lányt adni, akivel én is össze tudok majd barátkozni.”

Sir Henry Shirley, egy másik angol köznemes, alig pár évtizeddel később viszont már ezt vágta egy lordnak, Huntington grófjának fejéhez: „Mégha örödsága nappalijába repült is volna be a sólymom, akkor is utána mentem volna!”

Mi az oka a hangnem eme éles megváltozásának? Honnan indul, mi a következője a főnemesség hanyatló tekintélyének? Lawrence Stone professzor alapvetően erre a kérdésre keres választ „Az arisztokrácia válsága” (Oxford, 1965) c. könyvében, felhasználva a rendelkezésre álló igen széles forrásanyagot, magánkönyvtárak, udvari feljegyzések, egyházi gyűjtemények, periratok óriási anyagát. A tanulmányozott 80 év során robbanásszerűen nőtt az írásbeliség; egyre több nemesúr akkor még bizonytalán külföldre menekült gyűjtőszendélye révén egyre nagyobb mennyiségű személyes okirat maradt fenn a családok mindennapi életével kapcsolatosan.

Az I. Erzsébet trónralépése és az angol polgári forradalom (1558–1640) között eltelt időszakban három generáció 382 főnemesi címmel rendelkező főnemességnek életét tanulmányozta L. Stone. Alapkonceptiója szerint a 17. századi angol társadalom válságának oka nem a társadalom struktúrájának megváltozása, hanem a struktúrában belülről a társadalmi csoportok szerepváltása, és ez utóbbi változás nem magyarázható egyetlen tényezővel, hanem összetett társadalmi, politikai, gondolkodásmódbeli, viselkedésmódbeli változásokra vezethető vissza. Az egyik csoport – amelyet a változás talán legkedvezőtlenebbül érintett és amelynek abban mégis aktív szerepe volt – az arisztokrácia, hiszen a monarchia legfőbb támogatóit érintő ún. „bizalmi válság” volt az, amely – Stone szerint – 1640 után a legfontosabb okozója lett a királyság eltörlésének, a monarchia időleges csődjének.

1. Társadalom és értékrend

a) Stabilitás

A 16.–17. századi angol társadalom két legszemléletesebb szimbóluma a kalap és a korbács. Mindkettő alapvető társadalmi koncepciót jelez: a kalap azt a *hierarchiát*, az élőlények azon egymás fölé rendelt láncolatát, amelyben mindenkinek jól körülhatárolt helye van, és ahol a tisztelet mindenkor megadása (a kalapemelés)

nélkül nem létezni. A rendszer elméletben mozdulatlan. „Minden újdonság, új módszer gyanús” hirdette az egyik főúr, és ezt a változásnélküliséget védi a korbács, amely az engedelmesség erényét, a belenyugvást van hivatva biztosítani. A hierarchiában elfoglalt helyet alapvetően a születés határozza meg, nem véletlen tehát, hogy a 16. század vége felé minden eddiginél népszerűbbé válik az ösök felkutatása, a genealógiai táblák, családfák rajzolgatása. Ekkor lesznek népszerűek a nagy elődöket ábrázoló portrék, amelyek teljes életnagyságban hirdetik a hatalmas főúri kastélyok falairól a családi pompát, a magas származást, a bőséget.

A társadalom legelső rétegeit a csavargók, szolgálok, bérmunkások jelentették – a népesség mintegy fele. Alig valamivel felettük helyezkedtek el a kisbirtokosok, kézművesek, üzlettulajdonosok, kiskereskedők. Ezután nagy a szakadék, mert a következő réteg, a nagykereskedők (kb. 100 fő), ha társadalmi rangban nem is, de anyagi javakban magasán az előzőek felett áll. Őket követik a középső és főnemesek nem elsőszülött fiaik, akik az örökség nagyrészből kizárva lévén, szakmát tanultak. Ők többek között ügyvédek, államhivatalnokok, egyetemi tanárok lesznek. Felettük állnak a közepes nagyságú birtokkal rendelkező nemesek („gentry”), majd a vidéki nagybirtokos családok („upper gentry”) és végül a hierarchia legtetején helyezkedik el a generációként 60–120, címmel rendelkező arisztokrata („peer”).

Az egyes rétegek vagyoni helyzete és társadalmi rangja a hierarchiában nagyjából megfelel egymásnak, kivéve a nagykereskedőket, akiknek gazdagsága magasán meghaladja rangjukat. De ők is, akárcsak más társadalmi rétegek az értékrend szempontjából a nagy földbirtokosokhoz próbálnak hasonulni. Jól példázza ezt az a tény, hogy a meggazdagodott kereskedők felhalmozott pénzüket az esetek nagy részében földvásárlásba fektették, majd főúri címet vásárolva megpróbálták a főnemesek közé besorolni. A pénzért űzött foglalkozásokat általában megvetették nemcsak (az ezzel mintegy hagyományt teremtő) tanári pályát, de az orvosi, kereskedői, egyházi hivatalokat is. Egy igaz „gentleman” a földjéből él.

Ennek az értékrendnek köszönhetően a *hírnév* fontossága egyre nő. Ezért voltak annyira rettegettek a nyilvános megszegényítések, ezért volt „népszerű” az ezt célzó büntetés (pl. a pellengér), ill. a nyilvánosság előtt zajló elégtételvétel, a párbaj.

A sírfeliratok megmutatják, milyen fontosnak tartottak egy másik tulajdonságot: a *bőkezűséget*. A gazdagon díszített ruha, a szolgasereg, a bőséges étkezés, a vendégek előtt mindig nyitvaálló kastélyok jelentős értékmérőnek számítottak bármely magára valamelyest is adó főnemes szemében. „A hírnevem többet ér az életemnél” – kockáztatta meg egyikük.

b) *Mobilitás*

A stabilitást dicsőítő kortársak nagy száma ellenére a társadalmi *mobilitás* meglehetősen erős, ami a föld tulajdonoscserejének gyors változásával jól mérhető. A föld forgásának sebessége egyenletesen nő az 1620-as csúcsig, majd innen kezdve lassan csökken. Ennek különlegesen nagy hatása volt a köznemesi rétegre. A nagyszámú eladósodás és meggazdagodás az oka annak, hogy kb. 40 év alatt minden negyedik köznemesi család kicserélődött. Stone professzor egy autóbuszhoz hasonlítja ezt a társadalmi csoportot, amely mindig tele van, csak éppen mindig más emberekkel. A számunkra most fontos csoport, a főnemeseké, a korszak első felére éppen

viszonylagosan stabilizálódik, ezt egy hirtelen megbolydulás követi a korszak közepe felé, hogy helyt adjon a forradalom után egy új, erősebb stabilitásnak. A kezdeti stabilitás jele, hogy míg korábban az elszegényedett főnemest egyszerűen törölték a Lordok Házának tagjai közül, Erzsébet uralkodásának kezdetére ez már nem gyakorlat, így a cím elidegeníthetetlen, és vele együtt a kiváltságok is. Stone professzor szerint az angol nemesség privilégiumai messze elmaradnak a kontinensen élő kollégáikétól, és így Angliában a köznemesség érdekei érvényesülhettek elsődlegesen, mégis, bár „a köznemesség az uralkodó, de a főnemesség a kormányzó osztály” – írja.

A főnemesség viszonylagos egységének megbomlása a 17. század második évtizedében erősödött fel, fő társadalmi oka pedig a nemesi címek áruba bocsátása volt. Ennek következtében erősen megnőtt a főnemesi címet viselők száma, megváltozott a főnemesek kor szerinti megoszlása, alacsonyabb lett az átlagéletkoruk, a cím és a korábban vele arányban lévő gazdagság viszonya megbomlott. A megfelelő vagyoni háttér nélkül címet nyerő új arisztokraták mégis törekedtek új rangjuknak megfelelő életmódra, amit azonban csak királyi adományokból tehettek. Míg tehát a címekért befolyt összeg növelte, az új arisztokraták méltó életvitelére fordított összeg erősen csökkentette a kincstár anyagi erőit. A két ellentétes folyamat arányairól nincs adat a műben. De nemcsak a kincstár, hanem a főnemesség anyagi erőit is megviselte bizonyos mértékig a cím-infláció, mert az új arisztokraták a királyi adományokat ritkán fordították befektetésekre, inkább felélték, társadalmi helyzetük fenntartására fordították. A cím-infláció tehát megbolygatta a társadalom felső rétegét, új érdekcsoportosulásokat hozott létre. A nagymúltú családok szembefordultak az új arisztokratákkal, az udvarban élők a vidéki elittel, a hivatali bírók azokkal, akik kiszorultak a hivatalokból, az angol főnemesek a skótokkal. Mindezt tarkították a címek körül kieleződött családi perpatvarok, vetélkedések is.

Míg a restauráció történetírói a forradalom részleges sikerének fő okát látták a cím-infláció és így az arisztokrata frakcióharcok kialakulásában. Stone szerint ez természetes folyamat volt, amely logikusan követte a társadalmi piramis csúcsának szélesedését, és ennek a címek inflálódása nem előidézője, csak egyik megnyilvánulása.

2. Gazdaság

A következő rész a gazdasági változásokkal foglalkozik. 1558 és 1602 között a főúri kézen lévő földek összes területe negyedével csökkent, majd 1602 és 1640 között újabb ötödrészével. Az első periódust talán szemléletesebben jellemzi, hogy a 41 vizsgált főnemesi családból 25 veszítette el földjének negyedét, 13 pedig a felét. A „peer”-nek más osztályokhoz viszonyított gazdasági helyzete megváltozott. 1628-ban egy főúr keserű kalkulációi alapján úgy nyilatkozott, hogy az alsóház (House of Commons) háromszor meg tudná venni a felsőház (House of Lords) összes tulajdonát.

Stone professzor szerint a krízis 1610–20-ig volt a leginkább érezhető, ezután a földeladás gyorsan csökkent, és a földbirtokos osztály gazdasági hanyatlása megállt.

Mik voltak ennek a hanyatlásnak az okai? Stone ismét több összetevőt sorol fel. Elsőként a biológiai okokat említi, azaz azt, hogy férfü örökös hiányában sok család halt ki, és így a fiági öröklést szinte lehetetlen volt hosszan fenntartani, a föld

szétesztódott a női ágakon, és gyakran nem is maradt a főnemesség tulajdonában. A második ok a házasságkötés anyagi gondjai, azaz a hozomány, amelyet készpénzben kellett fizetni, és ez gyakran vezetett földeladáshoz. Annyira így volt ez, hogy amikor fiús atyák anyagi gondokkal küzdöttek, reális megoldásnak számított fiaik megnősítése, mint ahogy Sir Hugh Chomley tette azt 1596-ban, aki hitelezői szorongatására erőszakkal elvonszolta fiát és örökösét cambridge-i tanulmányaitól, és hozzáadta egy 2000 fontot érő menyasszonyhoz.

A szokások és törvények sem szabtak gátat a föld eladásának. Bár a király szorgalmazta, a főrendek elutasították a föld elidegenítését gátló törvényjavaslatot a 16. század elején (Statute of Uses). Igaz viszont, hogy a kb. 100 évvel későbbi intézkedésekből úgy tűnik: megváltoztak elképzeléseik, és ezek éppen azt célozták, hogy a föld birtokosa minél kevésbé adogathasson el nagyobb darabot örökségéből. De ez utóbbi tendencia csak a 17. század legvégére iktatódott törvénybe, így addig a birtok eladásának nem volt jogi akadálya.

A hitelviszonyok is kedveztek a földeladásnak 1620 után, mert ekkor a kamatok csökkenni kezdtek, így kedvezőbb feltételekkel is készpénzhez lehetett jutni.

Ugyancsak romboló hatású volt a társadalmi helyzet fenntartását célzó luxusfogyasztás is, amely különösen az újjazdag rétegre volt káros hatással. Stone szerint valóságos ördögi kör alakult ki: a rang fenntartását célzó túlfogyasztás adósságokat szült, ami a föld gyors tulajdonoscserejéhez vezetett, ami viszont megnyilvánult az erősödő társadalmi mobilitásban, ezzel egyfajta pszichológiai bizonytalanságérzést szülve, ami tovább élte a társadalmi felemelkedésért folyó harcot, és ezzel újabb túlfogyasztáshoz vezetett.

Stone szerint mindez 1620 után megváltozott, mert a puritán etika elkezdte éreztetni hatását, ami megállította a pazarlási áradatot.

Az infláció a hanyatlás utolsóként említett oka, amely 1560-ban volt a legmagasabb, és amely a földdel rendelkezőket azért is érintette érzékenyen, mert a bérletekből származó jövedelmük nem változott, de kiadásaik igen. (Az élelmiszerek pl. hatszorosára emelkedtek néhány évtized alatt.)

Mindezen, fentebb felsorolt jelenségek torlódása vezetett Stone szerint az 1620 körül jelentkező gazdasági krízishez, és bár az időpontot pontos grafikonok mutatják, a változás mégsem tűnik teljesen megmagyarázhatónak a *biológiai faktorral*, amely aligha változott meg jelentősen a szóbanforgó 60 év alatt, vagy a *földeladési jogi oldalával*. A *hitelviszonyok* fokozatosan javultak – ahogyan az itt szereplő adatok mutatják – egészen 1650-ig. Az *inflációból* származó hátrányokat a könyv tanúsága szerint az arisztokrácia az 1590-es évekre kiheverte, mert ekkortól kezdve jelentős növekedést mutat bevételek.

Melyek voltak a gazdasági gondoktól való megszabadulás útjai? A legfontosabb és legeredményesebb a királyi jóindulat megnyerése volt, a konkrét adományokban és anyagi kedvezményekben megnyilvánuló „atyai” gondoskodás biztosítása. Egy másik lehetőségnek a bérleti díjak felemelése kínálkozott, de ez élesen ütközött a földesurak paternalisztikus, bérlet támogató szellemével, így kevesen vállalták. A harmadik – bár legkockázatosabb megoldásnak az ipari tevékenységbe való bekapcsolódás mutatkozott.

A kor legaktívabb vállalkozója meglepő módon egy peer volt, George Talbot, Shrewburry 9. grófja. Ez azért is furcsa, mert még ekkor is meglehetősen lenézték a

kereskedőket, pusztán foglalkozásuk miatt. Ennek ellenére George Talbot nem az egyetlen főúr, aki megpróbálta kihasználni a számára kedvező lehetőségeket (tőke, vagy legalábbis hitel, *megfelelő műveltség*, támogatás az udvarnál). A főrendek eleinte főleg a bányászatba fektették tőkéjüket (saját birtokaikon létesítettek szénbányákat), majd a Stuart periódusban a mocsár-lecsapolás, az építkezések, ill. a gyarmati ipar felé fordult figyelmük. Mindez azonban csak kevesek számára vált a meggazdagodás útjává, mert bár valamilyen mértékben minden 4 családból 3 érdekelt volt valamilyen ipari tevékenységben, 1560 és 1639 között csak 9 % profitált a csatornázásból, 25 % a bányászatból és 12 % a londoni építkezésekből. Az arisztokrácia ekkortájt valamiféle húzóerő szerepét játszotta az iparban. Ők voltak a kockázatvállalók, amit Stone azzal magyaráz, hogy egyrészt nemcsak szigorúan vett gazdasági okok és önös érdekeik vezették őket, hanem szentebb célkitűzések is, pl. „a pápának ártani”, hazafias célok, a Spanyolország elleni küzdelem, a királyt szolgálni, stb. Másrészt megfigyelhető még az arisztokrata ifjak „szerencsejátékos szelleme”, amely miatt mintegy kockázatos versenyként fogták fel az ipari vállalkozásokat, és érdeklődéssel, bátran vágtak bele.

Mindebből vonja le I. Stone azt a sokak által vitatott következtetést, hogy a kapitalizmus eme angliai kezdeti szakaszában a kereskedők pénzének és az arisztokrácia szellemének kombinációja volt a legfontosabb előrelendítő tényező.

3. A hatalom

A következő témakör az udvar és a királyi alattvalók viszonya. A 16–17. századi nagy nemzetállamok sajátos vonása az udvar és a központi arisztokrácia hatalmának kiteljesülése. Angliában ez 1570 és 1640 között jól megfigyelhető: Egyrészt a központi hatalom kiterjeszkedik *földrajzilag távolabbi* részekre, gyengítve ezzel a helyi arisztokrácia befolyását, másrészt az *udvar vonzása*, a főváros centrális szerepe erősödik.

A 17. század elejére a vidéki nemesi lázongások erősen lecsökkentek. A főrendek katonai feladatai is csökkentek. A háborúkhöz egyre inkább hozzáértő katonákra és képzett tisztekre volt szükség. Az 1560–1640-es korszak ebből a szempontból még átmeneti időszak, de már ekkor is jól követhető a főnemesség kiszorítása a fontos katonai pozíciókból. Ráadásul a viszonylag békés idők miatt nem volt nagy állandó sereg, ami azután fontos álláslehetőségektől fosztotta meg az erre egyre inkább pályázó főnemességet.

A Tudorok tudatosan is akadályozták a nagy földbirtokkal bíró családok kialakulását. 1572-től kezdve I. Jakabig egyetlen hercegi címmel bíró család sem volt az országban, mivel akik e címet korábban viselték, kihaltak, és csak Jakab érezte szükségét, hogy Buckingham és Richmond megjutalmazására felújítsa a címet. 1620-ban egyetlen család létezett már csak a késő 15. század politikai életében jelentős szerepet játszó arisztokrata familiák közül. Mindez tudatos királyi akcióra vall.

A lojalitás fogalma is megváltozott. Az alárendelt pozícióban levő bérlő függése az egyre gyakoribb abszentizmus, a bérek emelkedése, továbbá a katonai szolgálat hiánya következtében egyre inkább elvesztette fél-feudális, „szolgáló” jellegét.

Az uralkodó 1570 és 1620 között nyert a főnemességgel szemben végre csatát. Ekkor szabdalódtak fel a hatalmas területű földbirtokok, ekkor cserzették

útjára a seregek nagyrészét, és ekkor csökken jelentősen a földesurak századok óta szokásos erőszakos cselekedeteinek száma (felkelések, párbajok, stb.) Az egyéni vállalkozások többé nem voltak elegendők az állam stabilitásának megdöntésére.

London és az udvar vonzása ugyancsak felélénkült a 16. és 17. század fordulóján. A főváros az üzleti ügyek központja lett, a jogi ügyintézés szinte csak itt zajlott. Ugyanakkor a szórakozás központja is London lett, és a kocsik fejlődése lehetővé tette a társasági szezon népszerűvé válását. Azok a főrendek, akik kényszerűen otthon maradtak birtokaikon, de mégsem szerettek volna kimaradni az udvari körök aktuális intrikáiból, külön levelező hálózatot építettek ki, amelyen keresztül tájékozódhattak az őket érdeklő eseményekről.

Ezzel párhuzamosan kialakult a nem kényszerből otthon maradt földbirtokosok ellenségessége a főváros „bűntanyái” ellen. A puritán erkölcsű arisztokraták erős hivatástudattal láttak birtokaikon a feladatokhoz és elítélték az üresnek, értéktelennek tartott londoni zsigongást. Ugyancsak London iránti ellenérvként szerepelt a fővárosi lét költségessége, az utcák tömörsége és – már ekkor is – a levegőszennyezés, a környezet egészségtelensége. Az udvar, a főváros és a vidék ellentéte igen élesen megosztotta a főnemeseket – ahogy erre Stone ismételten rámutat könyvében. 1632-ben a király, I. Károly is csatlakozott a londoni tartózkodást ellenzőkhöz és rendeletekkel próbálta meg távoltartani főnemeseit a léha életmódtól és visszatérlni őket birtokaikra (Star Chamber Suit, 1632).

Nemcsak a kaszinók, meg a bordélyházak és a klubok vonzották a főurakat a központ felé, hanem az udvar és az uralkodó jelenléte is. Az arisztokraták kétharmada eltöltött némi időt az uralkodó környezetében, már csak azért is, mert karrierje vagy jóléte szempontjából erre elengedhetetlenül szüksége volt. A királyi szolgáltatásnak módjai – a katonai terhek csökkenése után is – változatosak maradtak. Pl. az uralkodó (főleg Erzsébet tette ezt szívesen) gyakorta tett körutazást az országban, amelynek során hű – és jómódú – alattvalói semmilyen anyagi áldozattól nem riadtak vissza, mikor vendégül látták. Persze voltak, akik igyekeztek kibújni e megtisztelő királyi látogatás és annak egyre emelkedő költségei alól, pl. Lincoln grófja betegségre hivatkozva szinte megszökött palotájából a közelgő királyi látogatás hírére, és amikor távollétében Erzsébet mégis megkísérelt bejutni Chelsea-i házába, az örök és szolgálók – feltehetőleg a gróf utasítására – nem engedték be. A királynő azonban annyira feldühödött, hogy csakazértis ott ebédelt. A kíséretében lévő Sir Robert Cecil úgy érezte, csak egy hatalmas lakomával békítheti ki az uralkodót, s a számlát természetesen a vonakodó házigazdának kellett állnia.

Ezen kívül diplomataként is lehetett szolgálni a koronát, ez szintén veszteséges volt az esetek jelentős részében, de nemigen illett kibújni alóla.

A legcsábítóbb és legjövődelmézőbb feladat állami hivatal viselése volt. A főnemesek számára természetesen csak magas tisztségek feleltek meg (titkos tanács-tag, királyi udvartartás vezető posztjai, az Északi és az Ír Tanács elnöksége, stb.), összesen 30–40 olyan állás volt, amelyet egy főúr szegyenkezés nélkül betölthetett. A hadseregben lévő állások megcsappanásával és az arisztokrácia gyors számbeli növekedésével a hivatalszerezés esélyei egyre jobban csökkentek. Ugyancsak ezt a folyamatot erősítette a középnemesek és az egyre több királyi jóindulatot élvező skót nagybirtokosok előretörése is. Az Erzsébet-kori hivatal:főnemes arány 1:2-ről Károly uralkodására 1:3-ra romlott, és az 1558 és 1661 között élő 342. hivatalviselésre alkal-

mas főnemes közül csak 38 %-nak jutott állami hivatal. Az elosztás sem volt egyenletes, ami új ellentétet támasztott a főurak között: a királyi kegyben részesülők és az abból kizártak fordultak most egymás ellen.

A királyi juttatás másik módja – a hivatali kinevezés mellett – az ajándékozás volt. Ez legtöbbször földbirtokot jelentett, de előfordult, hogy értékes ékszert, sőt esetleg egy gazdag örökös nő kezét kapta meg a kiválasztott főúr. Az uralkodók ajándékozási kedve változó volt. Erzsébet uralkodásának második felére határozottan zsugorivá vált és kb. felére csökkentek adományai, amit azután Jakab trónralépése után gyorsan megváltoztatott, és röviden elajándékozott egy kb. a spanyol–angol háború költségeinek felével mérhető összeget. Az adományokat a főurak legtöbbször nem újabb befektetésekre, hanem a pompa fokozására költötték.

Persze nem mindenkinek volt szerencséje. Sokakat tönkretett a londoni tartózkodás, míg az udvarban eredmény nélkül igyekeztek olyan pártfogóra találni, aki jövedelmező álláshoz juttatja őket. A 342 peer kb. egy harmada (117 főúr) jutott nagyobb ajándékhoz, amelynek persze mérete sem volt egyforma. Kilencen kapták meg az összes adomány 45 %-át (közülük kettő a „szüz királynő” szeretője), 29-en kapták az egész 75 %-át és ebből 21-en kapták 1603 és 1628 között. Az összes megajándékozott egyharmada skót származású volt.

Mi tehát a főúri szolgálatok, ill. királyi adományok mérege? Mindenekelőtt észrevehető, hogy a főnemeseket egyre erősebb szálak tartják függésben a koronától. A kialakuló patrónusrendszer, a korrupció teljes beépülése a hivatali szervezetbe az ügyintézés jelentős pénzügyi terheit (pl. a hivatalnokok megfizetését) levette az uralkodó válláról és áttette a főnemeseikéire. A rosszul fizetett, de kötelező királyi szolgálatokkal határt tudott szabni a túlságosan nagyra törő birtokoknak, az adományokkal magához hű apparátust tudott kiépíteni maga körül. A főurak vetélkedtek a királyi kegyért. Sir John Harrington pl., miután Erzsébet nem méltányolta kellően erőfeszítéseit, egy lámpást küldött ajándékba Jakabnak, aki akkor még csak skót király, de már az angol trón várományosa volt, melyre egy bibliai idézet volt pingálva: „Oh Uram, emlékezz majd rám, amikor országodba térsz.” Ez talán még a hitbuzgó Jakabnak is egy kicsit sok volt. Ugyanakkor a korrupció bonyolult láncolata lehetetlenné tette a gyors pénzügyi reformok bevezetését, a főurak közül sok anyagi gondokkal küszködött, és az arisztokrácia tekintélye, erkölcsi hatalma hanyatlóban volt.

4. Életmód

A mű utolsó része az arisztokrácia életmódjában bekövetkezett változásokról szól.

A gazdasági hanyatlás egyik fő okaként említettük a férfi örökös hiányát, a családok kihalását. Ennek többféle oka is volt: az egészségtelen táplálkozás (a sok hús, de kevés friss zöldség fogyasztása), a túlságosan bő étkezések, levegő és mozgáshiány, a lányok és asszonyok szűk fűzői, a fertőzések miatt igen magas volt a felnőttek halandósága. A házasságoknak alig fele tartott ki a nők termékenységi periódusa végéig, egyharmaduk kevesebb mint 15 évig állt fenn, 19 %-uk gyermektelen volt, 25 %-ban pedig nem volt férfi örökös. Pedig a fogamzás az arisztokrácia körében gyakoribb volt, mint az alsóbb osztályoknál, a szoptatós dadák alkalmazása

miatt. Igaz viszont, hogy a dadáknál a nem igazán steril körülmények fokozták a csecsemőhalandóság arányát. Így a nemesi csecsemők kétharmada maradt életben, az átlagos gyermeklétszám 5 volt, de a családok egyharmadában több mint 6 gyermek nevelkedett.

A *család* egyáltalában nem az a stabil alapegység volt, aminek gyakran gondolják. A gyakori halálesetek után az újraházasodás igen népszerű dolog volt (az összes házasságkötés 28 %-a volt másodszeri), amely így új családot teremtett. A vagyonos osztályok családmodellje nem hasonlított a mai kis egységre, inkább egy nagy nyüzsgő közösségre, ahol a férjen, feleségen és gyerekeken kívül mindig volt állandó vendégsereg, szolgák, hivatalnokok serege, sőt legtöbbször a legidősebb fiú és felesége is együtt lakott a szülőkkel, legalábbis házasságuk elején. Az özvegynek rendszerint külön ház állott rendelkezésére a birtokon. A rokonok állandó jelenlétére nincs megfelelő bizonyíték, legfeljebb néhány esetben. A család tehát nagy volt, kevés egyedüllétet kínált, – legalábbis Stone szerint – a családi élet sokszor unalmas, üres, véletlenszerűen összezárt emberek szeretetnélküli létezése volt egymás mellett.

Az *apa* szerepe még a 17. században is igen fontos volt, a szülői tekintély megfellebbezhetetlennek tűnt, még a „gyermek” előrehaladott életkora sem változtatott ezen. 1666-ban az akkor már 63 esztendőös Sir Dudley North-ról, Lord North legidősebb fiáról és örököséről azt írták, hogy ő „sosem teszi fel a kalapját, vagy sosem ülne le atyja jelenlétében, hacsak az arra fel nem szólítja.” Atyuk látogatásakor felnőtt, többgyermekes főúri családanyák álltak órákat a szekrény mellett, míg anyjuk megkönyörült rajtuk és küldetett egy párnát, amire letérdelhetek.

Az *anya* gyermeknevelő szerepe igen kevésé volt jelentős. Nem véletlen, hogy Júlia, Shakespeare híres tragédiájában, oly gyengéd szeretettel viseltetik a dadája iránt, de anyjával hűvös, kimért a viszonya. Nem ismerték fel a szoptatás pszichológiai és egészségügyi jótékony hatását, így a csecsemőket kiadták: szoptatós dadáknak és feléjük sem néztek hónapokig. Csak a 17. század elején indul meg valamilyen tendencia és propaganda, amely a szoptatásra biztatja a külsejükre kényes, főúri anyákat. A *gyermek* tehát addig alig volt otthon. Először a dada gondozza, majd amikor már valamelyest felszperedett, valamelyik főúri házhoz küldték szolgálni, ill. a 17. század tájékától kezdve bennlakó iskolákba. Csak a lányok és a legidősebb fiú maradt otthon 14 éves koráig. A 16. század közepén még különben sem fordul sok figyelem a gyerekek felé; a korán elhalt gyermekekről hamar elfelejtkeztek, fel sem jegyezték őket a családfákra. A 17. század hoz e téren változást, több más dolog átalakulásával együtt.

A *házasságkötést* a szülők szervezték. A fiatalok alig-alig találkozhattak egymással a házassági ceremónia előtt, legfeljebb egy-egy 10 perces beszélgetést engedélyeztek, azt is csak kíséző jelenlétében. A szerelmet, a szenvedélyt különben is különös betegségként kezelték. Bacon szerint a szerelem „sok butaság okozója”, egy másik főúr pedig úgy nyilatkozott: „Minden szenvedéllyel több baj jár, mint boldogság, így azok a legboldogabbak, akik a legkevésbé szenvedélyesek”.

A *lányok* teljesen függő viszonyban éltek. Időnként atyjuk végrendelete határozta meg, kihez kell férjhez menniök, de egyébként is szülők döntöttek helyettük. A szabadság reménye csak nagy ritkán csillant fel előttük, pl. a szülők nézeteltérése

esetén. Az emancipáció első jelei éppen a tárgyat 80 év során észlelhetők először: a lányok lassan kivívják legalább a vétőjogot jövődöbeljük kiválasztásában.

A legidősebb fiúk sem válogathattak kedvükre a feleségjelöltek között. Mivel a család rendszerint komoly anyagi előnyöket várt a házasságtól, és a jövődöbeli származása sem volt utolsó szempont, rendszerint a család fő választotta ki az ideálisnak tartott leányzót fia számára. A fiú meg jobban tette, ha belenyugodott az anyai döntésbe, mert az évjáradéka és a leendő esetleges özvegyi járadék meghatározása is az atyjától függött. Az előbbin kívül semmiféle jövedelme nem volt, az utóbbi nélkül pedig a házasságkötés volt lehetetlen. A fiatalabb fiúk voltak azok, akik számára a legnagyobb lehetőség nyílt szívük szerint feleséget választani. Mivel nem örököltek nagy birtokot, így rendszerint szakmát tanultak és viszonylag idősebb korban lettek anyagilag eléggé függetlenek a házassághoz: ekkor viszont már rendszerint nem szólt bele a család a választásba.

A feudális jog a *kiskorú főnemes-örökösök* neveltetését a király kezébe adta. A király ezért állította fel a Court of Wards intézményét, amely az árva kiskorú örökösöket megfelelő összeg ellenében elhelyezte neveltetésre egy-egy főúrhoz. Nem volt ez ritka eset, hiszen minden harmadik főnemes 21 éves kora alatt örökölte a címet, de annál visszaszátóbb visszaélések történtek a fiatal főrendek adás-vétele közben. A „vásárló” célja legtöbbször az volt, hogy idejében megfelelő férjet szerezzen lányának, de időnként pusztán a családi vagyon növelését célozta a gyámkodás, mivel erre az időre a gyám rendelkezett a kiskorú örökös birtokainak egy részével. Sok-sok családi tragédia forrása volt ez az intézmény. A letragikusabb történet talán Walter Calverley-é, aki egy jelentős Yorkshire-i birtok örököse volt, amikor gyámja arra kényszerítette, hogy – elhagyva szerelmét – az ő leányát vegye feleségül. Walter visszavonult vidékre, ahol szerencsejátékkal és irással töltötte idejét. Néhány év múlva dühöngő részegségében legyilkolta két gyermekét és leszúrta a feleségét.

A szülők hatalmát a gyermekek felett senki sem kérdőjelezhette meg, az egyéni szabadságnak nem volt jelentősége. Ennek a rabszolga-állapothoz hasonlítható szokásnak a működését jól példázza Lord Rich végrendelete, amelyben törvénytelen fiáról, Richardról a következőképpen gondoskodik: „Vegyenek neki egy kiskorú gyámleányt úgy 200 font értékben ... és házasítsák össze vele.” Ha Richard nem akarná elvenni a lányt, a végakarát végrehajtóit bízta meg azzal, hogy „eladják a lányt a lehető legnagyobb haszonnal.” Az, hogy a gyámleányt megkérdézzék, fel sem merült.

A gyámügy intézménye nem az egyetlen módja volt annak, hogy a király beleszóljon a főurak családi életébe. Az uralkodónak mindig előjoga volt megakadályozni a főrendűek házasságát, amely jogot pl. I. Erzsébet szívesen gyakorolta is. Egyrészt a féltékenysége is vezérelte, amikor udvarhölgyeit, akik férjhez mentek, kegyetlenül megbüntette, másrészt pedig arra ügyelt, hogy ne alakuljanak ki családi érdekcsoportok az udvarában. A fiataloknak tehát ekkor – bár az udvarnál legalább a család figyelő szeme elől menekültek – mégsem volt igazán szabad választási lehetőségük. Jakab kevésbé avatkozott bele a házasságkötésekbe, és, homoszexuális lévén, az udvarhölgyek szívügyei sem foglalkoztatták. Annál inkább foglalkozott a házasságok előmozdításával, amely remek királyi ajándéknak számított – ha az uralkodó már kifogyott az egyéb jutalmakból. A kiszemelt gazdag örökös nő vagy özvegyasz-

szony rendszerint egy levelet kapott Sir Robert Cecil-től, amely a király nevében ajánlott neki egy vőlegényt, és biztosította, hogy bár „nem akarjuk hatalmunkat használni, de tisztelete jeléül fogjuk venni beleegyezését ...” – és a parti létrejött. A király másik beavatkozási szokása a skót–angol házasságok elősegítése volt, amivel a két nép keveredését kívánta elősegíteni.

Stone professzor szerint nagyjából a 17. század közepére azonban egy ellentétes tendencia kezd érvényesülni a házasságokról alkotott elképzelésekben. Az egyén előtérbe kerül, és a katolikus szüz-kultusz ellenhatásaként a protestáns elképzelés a szerelem és a házasság magasabbrendűségét hirdette. A puritánok egyre hevesebb támadásokat indítottak a laza erkölcsök ellen, így a férfiak számára egyre kínosabb és nehezebb lett szeretők tartása, ezért igyekeztek hitvesükben megtalálni az igazi szerelmet és a társat. Egyre több olyan atyai intelem születik, mely a legidősebb fiút is arra ösztönzi, hogy „házasságodban ne jóságát, inkább jóságát nézd!”

Éppen ez az a forrás – az írásos atyai intelmek – amelyekből a legjobban kiviláglanak a házasság funkciói: a feleség társ lesz. „A szerelem hamar kihül, ha a szükség kopogtat az ajtón” – tartotta a korabeli közmondás, és számadatok is bizonyítják, hogy az „érdekházasság” – némiképp ellentétben az előbb kifejtett elmélettel, annak bizonyára csak az elképzelésekre igaz módon – a gyakorlatban nagyon is virágzott: míg 1603 előtt a férfi örökösök 20 %-a vett feleségül női örököst, ez a századfordulóra már 34 %-ra emelkedett.

De a házastárs kiválasztását más tényezők is befolyásolták, pl. a földrajzi elhelyezkedés. Gyakori volt a 17. századig a helyi, viszonylag szűk körben kötött házasság, és feltűnő, hogy a kontinensen honos szokásoktól eltérően, nagyon kevés a külföldickek kötött házasság.

A társadalmi helyzet is határt szab a feleség, ill. férj keresésének, a főnemesség 50 %-a saját társadalmi rétegében házasodik. Ezen kívül számításba jöttek gazdag ügyvédek, kereskedők ill. lányaik – bár ezt erősen mésalliance-nak tartották annak ellenére, hogy igen jövedelmező frigyek voltak. Igazán kapósak a londoni kereskedők gazdag özvegyei voltak, különösen a másodsorra házasodók számára, mert ők szabadabban rendelkeztek elhalálozott férjük anyagi erőforrásaival.

Mint már említettük, az újránházasodás igen gyakori jelenség volt. Ekkor már az esélye is több annak, hogy személyes tulajdonságaikért választják egymást a házassulók, de a többi szempont is igen nyomós volt: a férfi utód, a társ, a pénzügyi, sőt egészségügyi megfontolások is (a kor orvosai határozottan egészségtelennek tartották a szexuális élet hosszú hiányát). Második házasságukat a főurak 40 %-ban ugyancsak özvegyekkel kötötték, akik hamar megérezték, hogy a 17. század a férfiak világa, egyedülálló nő nehezen boldogul.

Mik voltak az „*anyagi megfontolások*”, minnek a birtokbavételre jogosította fel a férjet a házassági szerződés (az ifjú menyecskén kívül)?

A két atya kötötte megegyezés rögzítette a két család kötelezettségeit. A menyasszony atyjára hárult elsősorban a hozomány készpénzben, a lány kelengyéje, ékszerei és a lagzi költségei, amely szintén nem volt elhanyagolható összeg, tekintve, hogy olykor napokig is eltartott a mulatozás. A vőlegény családja biztosította az özvegyi járadékot, a férj „zsebpénzét”, amiből atyja haláláig élt, némi özszeget a feleség saját használatára (ez egy későbbi fejlemény, amely már a nők szabadabb léte felé mutat), és rendszerint befogadta az ifjú házasságokat néhány évre, hogy a

kezdeti nehézségeken túljussanak. A legfontosabb mindezek közül a *hozomány* és az ún. *özvegy-tartás* volt. Érdekes megfigyelni a két összeg arányának eltolódását a 17. század közepére. A hozomány összegében nem elsősorban az atyai szeretet mértéke nyilvánult meg, bár nyilván ez is közrejátszott. Mégis fontosabb a leendő férj társadalmi helyzete, a lánytestvérek száma, a család anyagi helyzete és a lány jó tulajdonságai (amely utóbbiak fordított arányban álltak a hozomány összegével). Minél csinosabb, ügyesebb és előkelőbb származású volt a leányzó, annál több volt az esély, hogy alacsonyabb hozomány is elég ahhoz, hogy elkeljen. Ha viszont csúnyácska, vagy beteges kislány volt, akkor róla gondoskodni akaró atya csak arra építhetett, hogy a hozomány nagysága megszépíti majd kéri előtt. Az „özvegy-tartás” (jointure) összege változott. Eleinte az özvegy automatikusan számíthatott férje jövedelmének egyharmadára. De – mivel a háborúk, párbajok miatt a férfiak átlagosan jóval előbb elhunytak feleségüknél – ez komoly anyagi válságba sodort családokat, így lassan áttértek a még a házasságkötésnél lekötött összeg felajánlására. A nőknek juttatott összegek aránya a következőképpen változott: a hozomány ugrásszerűen megnövekedett az özvegy-tartáshoz képest, éppen a tárgyalt 80 év során. A 16. század közepén a hozomány-özvegytartás arány 5:1, a 18. század legelején, már 10:1. Mi lehet ennek az oka? Egyrészt a lányok száma meghaladta a fiúkéét, a szülők viszont gondoskodni kívántak lányaikról és erre – mióta a kolostorokat bezárták – a házasság volt az egyetlen mód. Azután meg a gazdag kereskedők egyre több pénzt „kínálhattak lányaikért”, ami komoly konkurrenciát jelentett az előkelőbb, de rendszerint szegényebb főúri kisasszonyoknak. Ugyancsak lehetséges ok, hogy a kamatok csökkenése (1624 és 1651 között 10 %-ról 6 %-ra) könnyebbé, olcsóbbá tette a készpénz kölcsönzését, ami lehetővé tette a készpénzben fizetett hozomány összegének emelkedését, de mivel a föld ára nem emelkedett, az abban kiadott „özvegy-tartás” stagnált. Nőtt a várható élettartam is, ami fontosabbá tette a házasság kezdetekor kapott összeget.

A *menyegző* előtt a házasulandók alig találkoztak. Bár jogilag lányoknál 12, fiúknál 14 év volt a házasságkötés alsó korhatára, sokakat adtak férjhez ill. nőstettek meg ennél jóval korábban. Az átlag a 17. század során a 10-es évek közepétől a 20-as évek felé tolódik el. A 16. század végén a fiúknak 21 %-a nősült 17 év alatt, a 17. század közepén már csak 12 %-uk, 25 éves korukra a kora 16. században már 78 %-uk megnősült, a 17. században 76 %-uk. Feltehetően a menyasszonyok életkora is nőtt. Egyes családok ugyanabban az életkorban házasodtak generációkon át. Az agglegényesség meglehetősen ritka, szokatlan jelenség volt. A korai házasságok oka lehetett pénzügyi, politikai szövetség, a család társadalmi emelkedésének biztosítása. Az azonban közismert volt, hogy a házaselet korai (10–12 éves korban) kezdése egészségtelen, a korai szülés veszélyes. Csakhogy a házaselet megkezdése előtt a házasság könnyedén megemmisíthető, és így nem teljesen biztosítottak a velejáró előnyök. A két szempontot próbálták összeegyeztetni azzal, hogy a nászétaszaka után (sőt időnként még az előtt is) a fiatal férj tanulmányútra ment a kontinensre és a gyermekházaspár felnőtként látta viszont egymást. A válás – bár a protestáns egyház megszüntette a házasság szentségét – nehézkes volt. Az „a mensa et thoro” válás volt az egyik módja a feleségtől való megszabadulásnak, amely, bár a házaspárt szétválasztotta, újra nősülésre nem adott engedélyt. A különválás ehhez

hasonló, igen népszerű gyakorlat volt. 1595 és 1620 között a főrendek egyharmada élt külön a feleségétől. Később ez a szám a szülői befolyás gyengülése miatt csökkent.

1530-ban az akkor 9 éves Ralf Rishton of Ponthalgh-ot hozzáadták a 10 éves Helen Tauneley-hez. Csak 3 év múlva kezdtek el együtt élni, de Helen nemsokára megőrült. Ekkor Ralf elcsábította Emily Parkert és hosszas huza-vona után semmissé nyilvánította házasságát Helen-nel, majd feleségül vette Emilyt. Újabb 8 év múlva azonban visszavonták a semmissételt, ekkor Ralf otthagya Emilyt és elcsábított egy másik hölgyet, Anne Stanley-t. Amikor Anne három hónapos terhes lett, szülei gyorsan férjhezadták valaki máshoz, de a gyermek megszületése után ezt a házasságot is semmissé tették. Anne szerencséjére ekkor elhunyt az örült Helen, és Ralf feleségül vehette gyermeke anyját. Mindez és a különválásokat övező egyéb botrányok jellegzetesek voltak erre a gyakorlatban szinte poligám társadalomra. 1610 előtt természetes dolog volt szeretőt tartani, az udvar erkölcsi fertője gyakori témája volt a felháborodott vidéki puritán arisztokraták beszélgetéseinek, az udvari főrendek híre igen rossz volt.

Folyamatában figyelve a történeteket azt vesszük észre, hogy a házassági szokások változása elől az arisztokrácia sem tud elzárkózni. A család fontosságának növekedésével csökken a háztartások mérete, kisebb, meghitt szobákat építenek a kastélyokban a nagy termek helyett, a család tagjainak szigorú egymás fölé rendelt láncza megbomlik, az atyai tekintély hanyatlak. A gyerekek egyre fontosabbak lesznek a gyámság előbb vázolt intézményét eltörlők, egyre kevesebb a szülők által létrehozott házasság. Riesmann idézte Stone professzor, aki ezeket a változásokat a korábban tradíció irányította társadalom belső irányítottságúvá válásával magyarázza.

Az iskolázottságban is több jelentős változás választja el a 17. század végét és a 16. század közepét. Ekkor jelentkezik először egyfajta arisztokrata tudásszomj, amely megtölti főrendi hallgatokkal az egyetemeket, magániskolákban koncentrálja a leendő elit férfi tagjait. Az itáliai humanizmus lehet az egyik hajtóerő, a másik pedig a hazai középnemesség kihívása: az egyre fogyó magas államhivatalokra sok jólképzett, művelt középnemes aspirált, és hozzáértésük, lojalitásuk miatt komoly konkurenciát jelentettek a csak magas származással büszkélkedhető főuraknak.

Az oktatás meglehetősen könyvszagú volt, jórészt a klasszikus nyelvek szabályainak magolásából állt. Sir Henry Slinsby például alig 4 éves fiacskáját már a latin nyelv elemeire taníttatta. Később aztán módosul az oktatás és gyakorlatibb jellegű tárgyakat is oktatnak. A főrendű ifjú tanulmányainak első állomása vagy a divatos magániskola („public school”) volt, vagy pedig magántanárok, akik otthonában tanították. A következő lépés az egyetem – Oxford vagy Cambridge – ill. a jogi iskolák (Inns of Court). A felsőbb iskolák a tanulmányokon kívül a közösségi szellem kialakítására, bizonyos fokú társadalmi keveredésre is alkalmasak voltak. Bár az oktatás igen költséges volt, a családok egyszerre több testvért küldtek az egyetemre, bár életkoruk 12–18 év között változott. A tananyag a hasznosságot célozta, így gyakran angolul folyt.

Az egyetem után következett a tanulmányút a kontinensen. A végcél rendszerint Itália volt, amely mint a klasszikus tudományok szülőföldje vonzotta a külföldiket. Később aztán Itália mint a bűnök világa és a pápa birodalma szerepelt, ezért lassan eltűnt az útvonalakból. Franciaország helyettesítette.

Az irodalom és a művészetek terén is komoly hatása érződött a szellemi élet

fellendülésének. A főurak főleg a művelzők és a mecénás szerepét töltötték be. Cserébe a versek és színművek ajánlásai hirdették nagyságukat ebben a hizelgéstől oly kevéssé elpiruló világban. Edmund Spenser pl. híres művét, a Tündérr királynőt (Faerie Queene) nemcsak Erzsébetnek ajánlotta, de rajta kívül még 16 más befolyásos embernek, és az összes udvarhölgynek is.

Az építészet csak a 17. század közepétől kezdett népszerűvé válni, ugyanúgy a festészet is. Ekkor lettek a képek, szobrok is a főurak gyűjtőszendvényének tárgyai, ekkortól díszítik a nagy elődök, vagy a növekvő hős-kultusz népszerűsítette római császárok portréi a kastélyok falait. A festészet másik fontos és főleg hasznos funkciója az volt, hogy betöltötte az újságfényképek szerepét: ezek segítségével ismerkedtek meg nagy államférfiak külföldi kollégáik külsejével, a főurak az országok irányítóinak képmásával.

A tudományok terén az angol főrendek gyakran foglalkoztak különböző féltudományos kísérletezésekkel, különleges állatok, növények gyűjtésével, a diletánsok tiltakozásával kutatták a titokzatos vegyületek összetevőit, vagy az aranykészítés titkait.

A műveltség fejlődése tovább távolította el egymástól a lemaradó alsóbb középnemesi réteget és az oktatás összes lehetőségét felhasználni tudó felsőbb réteget. Mélyítette a szakadékot a vidék és a város között, és egyre több jólképzett államférfit termelt ki – a szükségesnél is többet. Stone a tudásszomj előretörésében látja az arisztokrácia fennmaradásának egyik okát, amely szerinte lehetővé tette, hogy a főrendek ne maradjanak le, lépést tudjanak tartani a feltörekvő középosztályokkal. Ugyanakkor egyetért Thomas Hobbes-szal is, aki már idejekorán úgy látta, hogy „a lázadások gyökere az egyetemeken keresendő”. És amikor New Castle márkija az iskolák számának csökkentését javasolta – a monarchia stabilitásának fenntartása szempontjából – látszólag igaza is volt.

5. Összegzés

Konklúzióként tekintsük át az 1560–1640 közötti 80 év változásait. *Társadalmi téren* az arisztokrácia tekintélyének csökkenésével, a hierarchia stabilitásának megbomlásával kell számolnunk. Az arisztokraták számának növekedése és a korszak második felétől kezdve a címek inflálódása bizalmi válságot idéz elő. Ezt fokozza a vidék és a város erkölcsi rendszerében beálló szakadás is.

Gazdasági téren: az arisztokrácia komoly anyagi gondokkal küzd, földbirtok-állománya jelentősen csökken, s bár igyekeznek kiutat találni az ipari termelésben való részvétellel, ez nem jelent valódi megoldást, helyzetük a társadalom más csoportjaihoz képest romlik.

Politikailag a király hatalmának növekedése és a központi bürokrácia terjeszkedése meglazítja a földesurak és bérlők félfüudális kapcsolatát. A katonai szolgálat szükségtelessé válik, ez lehetővé teszi a főrendek háttérbe szorítását a politikában. A patrónus-rendszer, a korrupciós láncolat kiépítése ugyancsak szabályozza a földesurak más utakon – az államszervezet hivatalnoki tisztségében – történő beleszólását a kormányzásba. Az *életmód* megváltozása főleg a család, a gyerekek fontosságának növekedése irányában hatott, az oktatás, a művelődés fellendülése

újakat emelt fel, a puritanizmus új eszméket, új erkölcsi rendszereket, törekvéseket adott.

Mindezek a tényezők megváltoztatják az arisztokráciának a társadalomban betöltött szerepét, ezt azonban az „érdekeltek” nehezen fogadják el. A felvetett kérdésekre a 382, címmel rendelkező főnemes más-más válaszokat talál, megbomlik az addigi viszonylagos egység, és így a forradalom küszöbén a főrendek képtelenek egészségesen fellépni a társadalom más csoportjaival szemben.

A forradalom évtizedének viharos gyorsasággal pergő eseményeit az arisztokrácia esetében is az előző száz év fejlődése készítette elő.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185–604
V. Szabadsajtó u. 6.	184–840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843–160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314–334
I. Bem u. 9.	352–346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181–401
József nádor tér 1.	185–850
CORVIN Áruház	335–551
Lenin krt. 17.	423–551
Hegedűs Gyula u. 43.	491–505
Baross u. 59.	131–286
SKÁLA Áruház	852/222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189–013
Rákosfalva park 3/c. (XV.)	847–274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116–269

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185–604
V. Szabadsajtó u. 6.	184–840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843–160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314–334
I. Bem u. 9.	352–346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181–401
József nádor tér 1.	185–850
CORVIN Áruház	335–551
Lenin krt. 17.	423–551
Hegedűs Gyula u. 43.	491–505
Baross u. 59.	131–286
SKÁLA Áruház	852/222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189–013
Rákosfalva park 3/c (XV.)	847–274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116–269

